Filozof Musa Carullah Bigi

UZUN GÜNLERDE ORUÇ

İctihad Kitabı

DİKKATİNİZİ ÇEKECEK KISIMLAR
RENKLENDİRİLDİ

Eseri sadeleştirerek dipnotlarla işleyen
Yusuf URALGİRAY
Al-Azhar Üniversitesi İlâhiyat
ve
Ayn - Şams Üniversitesi Eğitim
Fakülteleri Mezunu

Ankara - 1975

Dilde, Fikirde, İşde Birlik *şiarıyle Türk-Müslüman dünyasının kalkınıp kuvvetlenmesine katkıda bulunabilecek gerçek dinî, asrî âlimlerin yetiştirilmelerini bütün kalbiyle istemiş, inancı ve ameliyle de daima bu yönü desteklemiş olan büyük insan Kırımlı* İsmail Gaspıralı*'nın aziz ruhuna..*

"Finlandiya Cemaat İslâmiyesi" tarafından uzun zaman muhafaza edilip Cemaat Başkanı sayın Osman ALİ Beyin Ankara'ya "Kazan Kültür ve Yardımlaşma Derneği"ne göndermek lütfunda bulunduğu Musa Carullah Bigi'ye ait kitaplardan Uzun Günlerde Oruç, *sayın Ahmet Veli MENGER Beyefendinin himmetleriyle merhumun 100. doğum yılı münasebetiyle bastırılmıştır.*

موسى جار الله بیگییف.

"یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر" — "وما جعل علیکم فی الدین من حرج".

اوزون کونلرده روزه

شریعتنڭ بیوك مساعده‌سنه، رخصتنڭ کیڭلگنه طایانوب، فرضلرڭ اهمیتلرینی قدسیتلرینی اهمال ایتمز اهل انصافنڭ مطالعه‌لرینه مخصوص اولورق امیدیله تألیف قیلندی.

اجتهاد بقاسی، تقلید بطلانی، یر یوزنده عمارت، انسانیت ابتداسی، آدم حوا خلقتی حقنده کلمش حدیثلر، عمارت حدودی، قویاش باتماز یا طوغماز یرلرده نماز وقتلری، دجال حدیثی حقنده ملاحظه، روزه، نماز کبی فرضلرڭ اهمیتی، رخصتنڭ حکمی، روزه آیتلری حقنده علمی تفصیلات، نسخ مسئله‌لری، اوزون کونلرده مشقتلی حاللرده روزه حکمی "مسائل ثلاث لا جواب لها" عنوانیله شهرت کسب ایتمش مسئله‌لرڭ جوابلری، مناسبت کلدکجه ذکر قیلنور علمی مسئله‌لر، متعدد حدیثلر متعدد آیت کریمه‌لر، قرآن کریمده کلمش "امة واحدة" — "کلمه سابقه" تفسیرلری، قرآن کریمده ذکر قیلنمش ذوالقرنین قصه‌سی، طلوع غروب زوال ساعتلرنده نمازدن نهینڭ حکمتی، مهدی حقنده اهل علمنڭ فکری، فینلاندیه‌ده سیاحت، سحر قویاشی، نهایتی یوق عالم وجودنڭ اتساعی حقنده حسیات دینیه، هیئت اجتماعیه سعادتنه سبب اولور اوچ بیوك اساس کبی مهم شیلری، قیاس مسئله‌لرینی بیان ایدر کتابدر.

کتابڭ لسانی، موضوعنڭ اقتضاسنه کوره، طلبه‌لره، معلم افندیلره، محترم حضرتلره مخصوص ادبی لساندر.

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ".
1911.

Uzun Günlerde Oruç eserinin orijinal iç kapağı

Kazanlı Müctehid Musa Carullah Bigi

١) تاريخ القرآن والمصاحف ، ٢) شرح اللزوميات
٣) القواعد الفقهية ، ٤) تقويم الإسلام في حساب
الأيام والأسابيع والشهور والأعوام ، ٥) تاريخ
القراءات القرآنية وتفسير الأحرف السبعة ، ٦) شرح
الشاطبية في وجوه القرآن ، ٧) شرح الطيبة في القراءات
العشر ، ٨) شرح العقيلة في رسم المصاحف ،
٩) شرح الناظمة في سور القرآن وفواصل الآيات
١٠) إفادات الكرام في أحاديث بلوغ المرام ، ١١) فقه
القرآن ، ١٢) ... ، ١٣) الربا والبنوك
١٤) أساسات الشريعة الإسلامية ، ١٥) لا رق في
الإسلام ، ١٦) لا نسخ في القرآن ، ١٧) الملكية
وأسبابه وأصوله ١٨) أصول الفقه ومنابعه
١٩) حقيقة الإجماع وقوته ، ٢٠) حقيقة القياس
عند الفقهاء ، ٢١) الأفكار الطبيعية في المواضيع
الشريفة ، ٢٢) شرح كليات الحافظ ،
٢٣) المسائل الفلسفية في الفتوحات المكية ، ٢٤)
مستقبل الأدبيات التركية ، ٢٥) مستقبل
الملل الإسلامية في السياسة والاقتصاديات
٢٦) ملاحظات - انتقادات على المسائل الاجتماعية
٢٧) خاتون ، ٢٨) تاريخ الحركات الأدبية
والاجتماعية بين مسلمي روسيا ، ٢٩) الحقوق
الأساسية ، ٣٠) عائلة مسلمة
٣١) تاريخ المدارس وتاريخ الأفكار الكلامية
٣٢) مرض الأمانة ، ٣٣) ذباح الملل ،
٣٤) احتراق الموتى ، ٣٥) عيسى ابن مريم يأجوج
مأجوج ، ٣٦) حقوق النساء في الإسلام
٣٧) بروغرام المسلمين في روسيا ، ٣٨) الإسلام ملتزم
٣٩) توضيح الفرق بين الوطن ثقف الأجنبي
والوطن ثقف السياسية على الشعوب الإسلامية تحت
الدول الأجنبية . ٤٠) تحقيق الجهاد
في الإسلام ٤١) مسئلة الخلافة الإسلامية
٤٢) ملاحظات على قرارات الأتراك في مسائل
الخلافة العثمانية . ٤٣) حل مسئلة القدر
٤٤) حل مسئلة القرآن غير مخلوق .
٤٥) في أي يوم من السنة الشمسية والقمرية
بويعت الخلافة الراشدة خلافة الصديق ؟
٤٦) معنى الإنزال في القرآن الكريم
٤٧) جواب الاعتراضات على شعرية القرآن الكريم
٤٨) تاريخ التمدن الاجتماعي في القرآن الكريم

٤٩) إنذارات القرآن الكريم في الكتب السماوية
السابقة ، ٥٠) الإنجيل معناه وحقيقته
٥١) حكايات الكتب الكبيرة السماوية في
القرآن الكريم ٥٢) الكلمة الإلهية في الحياة
الأبدية ، ٥٣) نظر الإسلام في عقائد
القرون القديمة ٥٤) الإرادة حرة والقدرة
بتحرير العبد مستقلة . ٥٥) أدلة القرآن
كلها عقلية وأدلة الفقه قطعية ، ونصوص
الشرع كلها تعبدية ٥٦) نكاح التحليل بعد
الثلاث باطل ، ٥٧) التدابير في مهمة المسائل
٥٨) مسئلة اليهود في الإسلام ، ٥٩) ... في الخلافة
الإسلامية وشكلها في الوقت الحاضر ، ٦٠) الحروفات
العربية أسهل وأصلح من الحروفات اللاتينية
٦١) الأدبيات واللغات والعربية ، ٦٢) تاريخ
الأدبيات ٦٣) الحروفات القرآنية ومخارجها
٦٤) المؤتمر المكي وكل ما جرى فيه وكل مسائله
٦٥) كتاب بسم الله ٦٦) المصادر عند الفقهاء
٦٧) قانون الإسلام المدني ، ٦٨) ترجمة القرآن الكريم
٦٩) المسكرات في حكم الإسلام ٧٠) كتاب في صرف
العرب ، ٧١) كتاب في منطق الفقهاء ،
٧٢) كتاب في نحو العرب ، ٧٣) كتاب في ...
الفقهاء ، ٧٤) كتاب في أصول المواريث
٧٥) تفسير وعلم آدم الأسماء كلها على الحديث
عليه ، ٧٦) الآيات في خلقة الإنسان
٧٧) خصائص النبي وكل خصائصه ورثتها أمته
٧٨) حقيقة المعجزة ٧٩) وجوه إعجاز القرآن الكريم
٨٠) رسالة منزلة على أصول الموافقات
٨١) مسائل متفرقة وقعت بعد الانقلاب الروسي .
٨٢) التفاوت في الحقوق ينافي المساواة . أما التفاوت في
الحظوظ فلا ينافي المساواة .
٨٣) البرهان عند فقهاء الإسلام بسيط . أما برهان
المناطقة فمركب من مقدمتين وأكثر . فيه اختلاف
نظر واختلاف حقيقي . ونظر الفقهاء أصوب
٨٤) لا يجوز حمل ذي القرنين في القرآن على الإسكندر
الكبير . ... إلا ليبطل الأديان السماوية كلها وغلبة
الشرك على التوحيد
٨٥) حرية الإنسان وحرمته في القرآن الكريم أعلى
وأكمل مما في قوانين المدنية
٨٦) الطلاق عند الضرورة نعمة اجتماعية .
ولا طلاق إلا عند تحقق العذر .
٨٦) كتاب في تثليث الأذان ...
٨٧) حرمة الحقوق الإنسانية في حكم القرآن الكريم

Merhumun elyazısıyla bazı eserlerinin listesi

ÜSTÂDIMIZIN KENDİ EL YAZISI İLE ESERLERİNİN TAMAMLANMAMIŞ LİSTESİ

1) Tarihu'l-Kur'ân ve'l-Masahif, 2) Şerhu'l-Luzûmiyyat, 3) El-Kawaidu'l-Fıkhiyye, 4) Takwimu'l-İslâm fi hisâbi'l-eyyâm ve'l-esâbi^c ve'ş-şuhûr ve'l-a^cwâm, 5) Tarihu'l-kıraâti'l-kur'âniyye ve tefsîri'l-ahrufi's-seb^ca, 6) Şerhu'ş-Şatibiyye fi wucuhi'l-Kur'ân, 7) Şerhu't-Tıybe fi'l-kıraâti'l-^caşr, 8) Şerhu'l-^cAkıyle fi resmi'l-Masahif, 9) Şerhu'n-Nazime fi suweri'l-Kur'ân ve fewasili'l-âyât, 10) İfâdâtu'l-Kirâm fi ehâdisi Bulûgi'l-Merâm, 11) Fıkhu'l-Kur'ân, 12) Rûze, 13) Er-Ribâ ve'l-Bunûk, 14) Esâsâtu'ş-Şeriati'l-İslâmiyye, 15) Lâ Rikka fi'l-İslâm, 15) Lâ Nesha fi'l-Kur'ân, 17) El-Mulku ve esbabuhu ve usûluhu, 18) Usûlu'l-Fıkh ve menâbi'^cuhu, 19) Hakikatu'l-İcma^c ve kuwwetuh, 20) Hakikatu'l-Kıyas ^cinde'l-fukahâ', 21) El-Efkâru'l-Latîfe fi'l-Mewa^cidi'ş-Şerîfe, 22) Şerhu Kulliyati'l-Hafız, 3) El-Mesâilu'l-felsefiyye fi'l-Futûhati'l-Mekkiyye, 24) Mustakbelu'l-Edebiyyati't-turkiyye, 25) Mustakbelu'l-Mileli'l-İslâmiyye fi's-siyaseti ve'l-umûri'l-iktisadiyye, 26) Mülahazât-intikadât ^calel-mesâili'l-ictima^ciyye, 27) Hatun, 28) Tarihu'l-harekâti'l-edebiyye ve'l-ictima^ciyye beyne Müslimî Rusya, 29) El-Hukuku'l-Esâsiyye, 30) Aile Meseleleri, 31) Tarihu'l-Medâris ve Tarihu'l-Efkâri'l-Kelâmiyye, 32) ^cArdu'l-Emâne, 33) Zebâihu'l-Milel, 34) İhraku'l-mewtâ, 35) ^cİsa bnu Meryem, Ya'cûc we Ma'cuc¹, 36) Hukuku'n-Nisa' fi'l-İslâm, 37) Programu'l-Muslimîn fi Rusya, 38) İslâm Milletlerine, 39) Tewfîku't-ta^cârud beyne'l-wazaifi'l-îmaniyye ve'l-wazaifi's-siyasiyye ^cala'ş-şu^cûbi'l-islâmiyye tahte't-duweli'l-ecnebiyye, 40) Tahkîku'l-Cihâd fi'l-İslâm, 41) Mes'eletu'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye, 42) Mulâhazat ^calâ karâreyi'l-Etrak fi mesaili'l-Hilâfeti'l-Osmaniyye, 43) Hallu meseleti'l-kader, 44) Hallu mesele: El-Kur'ânu gayru mahlûk, 45) Fi eyyi yewmin mine's-seneti'ş-şemsiyye ve'l-kameriyye bûyi^cati'l-hilâfetu'r-râşide hilâfetu's-Siddik?, 46) Mânâ'l-inzâl fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 47) Cewabul-i^ctirâdât ^calâ şi^criyyeti'l-Kur'âni'l-Kerîm, 48) Tarihu't-temedduni'l-ictimâ^cî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 49) İfâdâtu'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Kutubi's-Semâwiyye's-sâmiye, 50) El-İncîl, mânâhu ve hakikatuhu, 51) Hikâyâtu'l-Kutubi'l-Kadîmeti's-Samiye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 52) El-Hikmetu'l-İlâhiyye fi'l-hayati'l-ebediyye, 53) Nazaru'l-İslâm fi ^cakaidi'l-kurûni'l-kadîme, 54) El-İradetu hurretun ve'l-kudretu bitahrîri'l-Mucid mustakilleh, 55) Edilletu'l-Kur'ân kulluhâ ^cakliyye ve edilletu'l-fıkh kat^ciyye ve nusûsu-ş-şer^c kulluhâ ^cumumiyye, 56) Nikâhut'tahlîl ba^cde's-selas bâtil, 57) Et-Tedâbîr fi muhimmâti'l-mesâil, 58) Mes'etu'l-Yahûd fi'l-İslâm, 59) Kitabun fi'l-hilâfeti'l-islâmiyye ve şeklihâ fi'l-wakti'l-hadir, 60) El-Hurûfâtu'l-^carabiyye eshel we aslah mine'l-hurûfâti'l-lâtiniyyeh, 61) El-Edebiyyat ve'l-lugât ve elifba', 62) Tarihu'l-Kitabe, 63) El-Hurûfâtu'l-Kur'âniyye ve mahâricuhâ, 64) El-Mu'tamaru'l-Mekki we kullu mâ cerâ fihi we kullu mesâiluh, 65) Kitabu Bismillah, 66) El-Makâdir ^cindel'-fukahâ', 67) Kanunu'l-İslâmi'l-Medenî, 68) Tercemtu'l-Kur'âni'l-Kerîm, 69) El-Muskirat fi hukmi'l-İslâm, 70) Kitabun fi sarfi'l-^cArab, 71) Kitabun fi mantiki'l-fukahâ', 72) Kitabun fi nahwi'l-^cArab, 73) Kitabun fi hisâbi'l-fukahâ', 74) Kitabun fi usûli'l-mewarîs, 75) Tefsîr "we ^calleme Ademe'l-esmâe kullehâ" ^calâ tarikatin ^cilmiyye, 76) El-Âyât fi hilkati'l-insân, 77) Hasâisu'n-Nebiy ve

kullu fadailihi weriseha ummetuh, 78) Hakikatu'l-muᶜciza, 79) Wucuhu iᶜcazi'l-Kur'âni'l-Kerim, 80) Risâleh mufredeh ᶜalâ usûli'l-muwafakât, 81) Mesail muteferrikah wakaᶜat baᶜde'l-inkılabi'r-rusi, 82) Et-Tefâwut fi'l-hukûk yunâfi'l-musâwâh, amma't-tefawut fi'l-huzûz felâ yunâfi'l-musâwâh, 83) El-Burhan ᶜinde fukahâi'l-islâm basit. Amma burhânu'l-menâtikah fe murekkebun min mukaddimeteyn ve ekser. Fihi ihtilâf nazar ve ihtilâf hakikah. We nazaru'l-fukahâ' aswab, 84) Lâ yecuzu hamlu Zi'l-Karneyn fi'l-Kur'ân ᶜalâ'l-İskenderi'l-Kebir. We illâ lebatala'l-Edyânu's-Semawiyye kulluhâ we galaba'ş-şirk ᶜalâ't-tawhid, 85) Hurriyetu'l-insan ve hurmetuh fi'l-Kur'ani'l-Kerim aᶜlâ ve ekmel mimmâ fi'l-kawanini'l-Medeniyyeh, 86) At-Talaak ᶜinde'd-darûreh niᶜme ictimaᶜiyye we lâ talaaka illâ ᶜinde tahakkuki'l-ᶜuzr, 87) Kitabun fi teslisi ezâni'l-Cumuᶜa, 88) Hurmetu'l-hukuki'l-insaniyye ᶜalâ hukmi'l-Kur'âni'l-Kerim.

Bundan sonraki kısım, elyazmasında görülmeyen eserleridir.

89) Rusya Müslümanlarının 3. nedvesi, Kazan, 1906, 90) Rusya Müslümanlarının 3. nedvesinin zabıt cerideleri, Kazan, 1906, 91) Müslüman ittifakının programı ve şerhi, Petersburg, 1906[2], 92) İfâdâtu'l-Kirâm, Kazan, 1906[3], 93) El-Muwafakât, Kazan, 1909[4], 94) Muwattaa', Kazan, 1910, 95) Şeriat niçin rüyeti itibar etmiş? Kazan, 1910, 96) Rahmet-i İlâhiye Burhanları, Orenburg, 1911, 97) İnsanların akide-i ilâhiyelerine bir nazar, Orenburg, 1911, 98) Siyonizm, 1911, 99) Nazimetu'z-Zehr, Kazan, 1912, 100) Halk nazarında bir nice mesele, Kazan, 1912, 101) İslahat Esasları, Petersburg, 1914, 102) Mülahaza Petersburg, 1915[5], 103) Rusya Müslümanlarının 1917 senesi Moskova Konferansı zabıtları. (Muhammed Yaroğlu Şakir'le birlikte), Petrograd, 1917, 104) İslâm Milletlerine arzolunan dinî, edebî, içtimaî ve siyasî meseleler, Berlin, 1923, 105) Tarihin unutulmuş sahifeleri, Berlin, 1932, 106) El-Waşiᶜa fi nakdi ᶜakaidi'ş-Şiᶜa, Kahire, 1935, 107) Nizamu't-takwim fi'l-İslâm, Kahire, 1935, 108) Nizamu'n-Nesi' ᶜinde'l-ᶜArab, Kahire, 1935, 109) Eyyamu hayati'n-Nebiy, Kahire, 1935, 110) Sahifetu'l-Faraid, Bhopal, 1944, 111) El-Bank fi'l-İslâm, 1946, 112) El-Kanûnu'l-Medenî fi'l-İslâm, Bhopal, 1946, 113) Sarfu'l-Kur'âni'l-Kerim, Bhopal, 1944, 114) Hurûfu ewaili's-suwer, Bhopal, 1944, 115) Tertîbu's-suweru'l-kerîme ve tenâsubuhâ fi'n-nuzûl ve fi'l-Masahif, Bhopal, 1944, 116) Te'mînu'l-hayati ve'l-emlâk, Bhopal, 1944, 117) Nizamu'l-Hilafeti'l-İslâmiyye fi sureti't-temeddun, Bhopal, 1946, 118) Kitabu's-Sunne, Bhopal, 1945, 119) Zekât, Petersburg, 1916, 120) Maide, Petersburg, 1916, 121) Şeriat Esasları, Petersburg, 1916. 122) Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim (arabça)[6].

---

(1) ᶜİsa bnu Meryem kitabı ile Ya'cûc, bir eser olarak gösterilmiştir. Halbuki 1933 yılında Berlin'de bastırdığı Ya'cûc, ayrı bir eser olarak görünüyor.

(2) Acaba, 37. kalemde görülenin aynı mıdır?!

(3) 10. kalemdeki mi?!

(4) 80. kalemdeki mi?!

(5) 26. kalemdeki mi?!

Bu eserler, ayni eserler midir, yoksa ayrı mıdır? Kesin bir neticeye varamadım.

(6) "İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi"nde merhum üstâd hakkında bir yazı yazan Mustafa Rahmi Balaban'a göre bu arabça tercüme, Hindistan'da kalmıştır. c/1, sayfa 178, İstanbul, 1954.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

MUSA CARULLAH BİGİ

"Benim geniş hürriyetim, dine samimî ve pek derin hörmet esaslarına dayanır."[1] diyen Musa Carullah, mütevazi hayatında herkese karşı nezaketli, alçak gönüllü davranan, aile efradının iyi geçinmesini hararetle arzulamasına karşılık kendisi için konfor aramayıp bir lokmacıkla kanaat etmiş olan keskin zekâlı, asrî düşünceli, değerli bir müctehit, Kazanlı bir Türk-Müslüman filozofudur.

Hayatında büyük sevgisi, kitap toplamak, topladığını okumak ve düşünmekten ibaret olmuştur. Merhum son hayatına kadar ailesine içten bağlı kalmış hakikatli bir koca, çocuklarına karşı şefkali, örnek bir baba idi.

Sosyal hayatta içinde yaşadığı geniş çevreyi bir inceleyici ve araştırmacı gözüyle görmüş, her zaman takımla gezmiş, Rusya'da şapka ile dolaşmış, hattâ öğrenci iken Petrogad camiinde mukabeleyi de başında şapka olduğu halde okumuş, mülteci hayatında ise kurşunî astragan Tatar börkünü, kalpağını nadiren başından çıkarmıştır. Çünkü o, müslüman olmak için kıyafete gerek olmadığına içten inanan asîl bir Türk, îmanı sağlam, âmeli bol hakiki, iyi bir müslümandı.

Musa Carullah, kabına sığmayan, asrî dünyasında milleti ve İslâmiyet için etrafında arzuladığı muhiti ve seviyeyi göremeyen, tek duramayan, cemiyet içinde faydalı ve sürekli bir hareket sağlamak isteyen, daima bir yenilik yaratmaya özenen bir inkılapçı, kaynayan bir kazan, ateşli bir karakterdi. Merhum en düşkün zamanlarında bile inandığı sözleri, terbiye dairesinde ve çekinmeden muhatabına söyleyebilen bir zat-ı muhteremdi. İnkılap peşinde idi. Fakat onun inkılapçılığı, şümullü ve hakiki İslâm çerçevesine mahsurdu. Onun kanaatinde **hakiki İslâmiyet**, asrımızın ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar geniş, her soruyu cevaplandırabilecek kadar esnek ve şümullüdür. Bunu idrak edebilmek için de **İslâmiyeti derinlemesine anlamanın gerektiğini** ileri sürerdi.

Ne yazık ki 75 yıllık ömrünün 68 yılından fazlasını, öğrenmekle, okumakla, İslâmiyete ve Türklüğe faydalı işler düşünmek ve yapmakla ve milleti hazırlamakla geçiren bu mübârek âlim insan, Türk topraklarından uzaklarda garib olarak ve özendiği inkılâbın seme-

(1) Sayfa 21

relerini bizzat hayatta iken görebilmek heyecanları, temennileri sonra da hasretleri içinde yanımızda —Kahire'de— hayata gözlerini kapadı. Ancak hayata bir bütün olarak bakarken en büyük tesellisi, **Nebiyler, İslâmiyeti ihya etmek için ilim talep ettiği halde vefat edenlerden ancak bir kademe üstünlerdir** diyen Hadîs-i Şerif olmuştur.

MUSA CARULLAH'IN ASLI VE ŞAHSİYETİ

O, Kazanlı Yarullah Efendi'nin oğludur. 19. yüzyılın son yarısında Don ırmağı kıyılarında, eski "Azak Kalesi"nin biraz kuzeyindeki Rostov-na-Donu şehrinde 24 Aralık 1874'te dünyaya gelmiştir.

Babası Yarullah Efendi, bu mıntakaya döşenen demir yolunda taşeronluk yaptığı bir sırada adı geçen şehire yerleşmiştir. Aslında Avrupa Rusya'sında Penza ilinin Çimbar ilçesine bağlı Altıawul'un Kikine köyü ahalisinden olup Devlikamoğulları soyundandır.[2]

Anası, Fatma hanımdır. Aynı köyün imamı ve şeyhi olan Habibullah Efendi'nin kızıdır. Bu şeyhin babası Biktimir-ağa Bigioğulları soyundandır. Nitekim Musa Efendi, Bigi adını bu koldan almış ve Yarullah adını da, arabça aynı mânâda, Carullah diye kullanmıştır. Rostov şehrinde imamlık da yapan Yarullah Efendi'nin Musa'dan önce 1870'de doğan Muhammed ZAHİR isminde bir oğlu daha vardı. Bu uyanık babanın 1881'de vefatiyle öksüzlerin eğitimi, anneleri Fatma hanımın omuzlarına yüklenmiştir. Fatma hanım, evlatlarına gerekli millî ve dinî öğrenimi yaptırdıktan sonra onların rusça öğrenmelerini de sağlamıştır. İlk önce büyüğünü Kazan'daki "Gölboyu Medresesi"ne göndermiş, daha sonra aynı okula gönderilen küçük Musa, oraya intıbak edemeden dönmüş ve şehirdeki "Rostovskoye Rialnoye Uçilişçe"[3] lisesini bitirmiştir. Sonra da muhtelif memleketlere giderek tahsil görmüş, annesi evlâtlarını istediği gibi yetiştirmiş olduğundan gözlerini kapatırken bu fanî dünyadan en ulvî gayelerinden birine erişmiş bahtiyar bir kul olarak huzur içinde Allah'ın rahmetine kavuşmuştur.

MUSA CARULLAH'IN YÜKSEK ÖĞRENİMİ

Musa Carullah Buhara'ya 1895'lerde gider. Medreselerinde üç, dört yıl öğrenim yapar. Sonra İstanbul'a gelir. Mühendis Mektebi'ne,

(2) Abdullah Battal - Taymas: Musa Carullah Bigi, sayfa 8, İstanbul 1958.
(3) İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c/1, sayfa 173, İstanbul, 1954.

Teknik Üniversiteye girer. Fakat hemşehrisi Musa Akyiğit'in tesiri altında orasını bırakır, İlâhiyata geçer. Daha sonra Mısır'a giderek Al-Azhar Üniversitesi'nde tahsil görür. Mısır'ın asrî büyük müftüsü filozof Muhammed-Abduh'un derslerine hazır olur. Onunla tanışır. Oradan da Hicaz'a, Mekke'ye, Medîne'ye, daha şarka Hindistan'a yönelir. Bir kaç yıl sonra Mısır'a geri gelir. En nihayet 1904 yılı sonlarında Rostov'a döner. Bu 10 yıllık yüksek öğreniminden sonra dönüp annesine kavuşan Musa Carullah, annesinin kendisiyle ne kadar övünüp sevindiğine şahit olmuş ve ömrü boyunca bunu unutamamış, tekrarlamıştır.

ÜSTÂDIMIZIN FİKİR HAYATI

I — Fikir hayatının birinci dönemi:

Hukuk öğrencisi

Musa Carullah'ın 1904 yılı sonlarında Rostov'a dönüşü, birinci Rus ihtilâlinin arefesine rastlar. Dinî ve dünyevî ilimlerle tam mânâsıyle mücehhez olarak 28 - 29 yaşlarında Rusya'ya dönen bu muhterem üstâd, oralarda o güne kadar alışılagelen yolu tutmamış, emsâlleri gibi bir medresede hoca, bir camide hatip veya imam olmak istememiştir. Evlenmiş ve hanımını validesinin yanına bırakarak Petersburg'a gitmiş, orada Rus Hukuk Fakültesi'ne yazılıp derslere devam etmiştir. İnkılap olunca da Petersburg'da gazete çıkaran kadı Abdurreşit İbrahim'le işbirliği yapmış, gazetelerde yazılar yazmış ve 1905 - 1906 yıllarında Rusya mahkûmu Türk - Müslümanlarının siyasî hareketlerine katılarak toplanan Müslüman Kongresi oturumlarında kongrenin zabıt kâtipliğini yapmış ve bir nice eserler yayımlamıştır.

Dışarıdan döndükten sonra sosyal hayatta üstâdımız bir memuriyete bağlanmak istememişse de 1910 - 1911'de Orenburg'da ünlü "**Hüseyniye Medresesi**"nde arabça ve din tarihi hocalığına davet edilince davet eden zevatı kırmayarak adıgeçen bu şöhretli okulda öğretime başlamıştır. Dersler sırasında öğrencilerine filozof Muhyiddin b. Al-ᶜArabî'yi de tanıtmış, onun "**Rahmet-i İlâhiyenin geniş ve şümullü olduğu**" tasavvufî görüşünden bahsetmiş ve bu görüşü işleyen "Şûra Dergisi"nin de onu teyit etmesiyle beraber zamanın hocalarının havsalaları bunu kabüle müsait olmadığından okulda ikilik çıkmıştır. Memleketin âlimlerinden Rızaeddin Fahreddin hazretleri gibi büyük ûlemanın Musa Carullah'ı desteklemelerine rağmen konu kabarmış ve

tartışma ancak Musa Efendinin kendi arzusuyle Orenburg'dan ayrılmasiyle sona ermiştir. Psikolojik tesirler altında her devirde görülen insan tabiatıdır bu... Peygamber Efendimizin mücadelesi, ortadadır... Ne zaman bir yenilik getirilirse, doğru da olsa, çoğu insanlar bir müddet tersine işlerler...

Olgunluk çağında

II — Merhumun hayatının ikinci dönemi:

Hayatının ikinci safhası, Bolşevik ihtilâliyle başlar. İhtilâlin ilk günlerinde yaptığı ilk iş, eskiden bastırıp siyasî engellerden dolayı satışa çıkaramadığı **İslahat Esasları** eserini dağıtmak olmuştur.

Çarların korkunç zulümlerine karşı Lenin ve Stalin'in imzalariyle müslümanlara o devirde riyakârlıkla dağıtılan bildirilerde inkılâpçıların müslümanlara hürriyet ve istiklâlleri için parlak vaadler vermeleri, ilk önce özellikle milliyetçi Türk - Müslüman gençlerini bütün Rusya çapında etkilemişti. İşte Musa Carullah da bu tesirin altında kalarak bahis konusu kitabının ön sözünde **"Esaret bitti. Artık tâ ebed dönmez"** diyordu. Merhum, 1917 yılı Mayısı'nda Moskova'da toplanan bütün Rusya mahkûm müslümanları kongresine katılmış ve kongrenin tafsilatlı zabıtlarını tanzim ederek bastırmıştır.[4] Üstâdımız, Sovyet rejiminden cemiyetimizin lehine faydalar sağlamanın imkân dahilinde olduğuna zahip olanlar arasında idi ve bu sebepledir ki Rusya'da, soydaşları arasında, baba toprakları üzerinde kalıp çalışmayı tercih etmiştir. Sovyetlerde tam 13 yıl kalmıştır. Ancak bütün ümitleri tamamiyle kırılınca ölüm tehlikesinden kıl payı kurtularak da dışarıya sığınabilmiştir.

Merhum, Rusya'da kaldığı müddetçe Leningrad'da oturmuştur. Hükûmet merkezi Moskova'ya gidip gelmiş ve siyasî emeller peşinde koşan bazı hintli politikacılarla birlikte Rusya'nın muhtelif bölgelerine seyahat etmiştir. Üstâd, fikir ve cemiyet adamı sıfatiyle, Bolşeviklerle anlaşıp Türkler için onlardan bazı faydalar sağlama açısından hareket etmiştir. Bu sebepledir ki Rus Bolşevik'i Buharin'in **Abzuka Kommunizma** yani Komünizm Alfabesi tezine karşılık o da **İslâmiyet Alfabesi** tezini hazırlamış ve bunu 1920'de Ufa'da 16 - 20 Eylül arasında toplanan **"Alimler Kongresi"**nde okumuştur. Eser,

(4) İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c/1, sayfa 178, İstanbul, 1954: (Musa Carullah - Muhammed Yaroğlu Şakir: "1917 Moskova Konferansları Zabıtları", Petograd, 1917.

236 maddeliktir. İlk 68'i, Rusya mahkûmu Türk - Müslümanlarının durumlarıyle ilgilidir. Geriye kalanı ise bütün İslâm ülkelerini ilgilendiren niteliktedir. Bu eserin Sovyetlerde yayımlanması engellenince üstâdımız bunu, 1923'de **İslâm Milletlerine** adıyle kendisi Rusya'da olduğu halde Berlin'de bastırmış, fakat akabinde de Moskova'ya götürülerek tutuklanmış, hapse atılmış ve en nihayet Finlandiya'da yaşayan Kazanlı Türklerin ricaları üzerine Ankara Hükûmeti'nin müdahalesiyle tevkif edilmesinden üç ay sonra serbest bırakılmıştır.[5]

Bundan sonra bir aralık Kırım'da dinlenen üstâd, 1926'da Mekke'de toplanan **"İslâm Kongresi"**'ne bağımsız delege olarak katılmış ve 1927'de hac mevsiminde bir daha Mekke'ye gitmesine hükûmetçe izin verilmiştir. Tahmin edildiğine göre **Muskirât** eserini, bu ikinci seyahat esnasında İstanbul'da bastırmıştır.

Üstâd, Hindistan müslümanlarının önderi Mevlânâ Muhammed Ali'ye bir mektup göndermiştir. Abdullah Battal - Taymas'a göre bu mektubun tercemesi, 1 Ağustos 1925 tarihli İngilizce **"Bombay Chronicle"** gazetesinde neşredilmiş ve orada özetle Musa Efendinin dilinden **"Rusya'da büyük ve üstün bir inkılabın vuku bulduğu, müstebid Çar idaresinin kalktığı, yerine âdil bir rejimin, memlekete eşitliğin, ebedî barışın geldiği, beşer hukukunun yerleştiği, müslümanlar için bütün işlerinde içtimaî ve medenî hareketlerinde tam emniyetin sağlandığı"** ileri sürülmüştür.

Yukarıdaki ifadelerin ne derecede emanete riayetle aksettirildiğini anlayabilmek için bahis konusu mektubun metninin bulunmasına bağlıdır. Bu, böyle de olabilir. Çünkü Musa Efendi hâlâ Ruslardan Rusya Türkleri lehine pay çıkarmak peşindeydi. Veya şöyle de olabilir. O zamanlar İslâm âlemini tedirgin etmiş olan İngilizlere karşı bir sille mahiyetini de taşır. Nitekim elimizde merhumun bazı siyasî fikirlerini, görüşlerini ve bazı büyüklerle görüşmelerini, onlara tekliflerini açıklayan, Finlandiya'dan gönderilen, elyazma mektupları vardır. Üstâd bu fırsattan bilistifade **Cemiyet-i Kur'âniyye** kurmanın bir de **Medrese-i Külliyye-i İslâmiyye** açmanın zorunlu olduğunu da ileri sürmüştür.

Merhum, Helsinki imamı merhum Veli Ahmet Hakîm Efendi'ye yazmış olduğu 17 Şubat 1923 tarihli bir mektupta bazı kimseleri tenkitle: "....şayet cenup havası gerekiyorsa bize Türkiye ve Türkistan kapıları açıktır. Berlin'e, Londra'ya ve Paris'e gitmenin mânâsı yok. Rus gibi zengin, hem de sade bir milletle iyi muamele kurmaktan âciz

(5) Abdullah Battay - Taymas: Kazan Türkleri, sayfa 211, Ankara, 1966.

kalmış isek Rus gibi bir milleti istihdam etmiş olan Yahûdilere bir diyeceğimiz kalmaz" diyordu.[6]

Evet bu, merhumun ancak Ruslardan, Bolşeviklerden Türklere pay koparmak gayesi peşinde büyük ümitlere kapılarak koştuğu bir sırada, Rusya içinde ve ancak oradaki masum bir adamın düşünebileceği gibi bir tarzda beyan etmiş olduğu bir fikirdir. Mektubun tarihi, 1923'tür. Halbuki bundan 7 sene sonra ve son dakikada ölümden sıyrılıp kaçtığı zaman bizzat kendisi de Berlin'e yerleşmiş, matbaasını orada kurmuş, kütüphanesini de orada tesis etmişti. Mektupta beyan edilenin aksine Berlin'de, Londra'da, Fransa ve sairede çalışanların görüşlerinde isabetli oldukları, 1941'de, yani mektubun tarihinden 16-17 yıl sonra ortaya çıkmıştır.

Üstâd 13 Kasım 1929'da Finlandiya'da yaşayanlar arasında Ziynet Ahsen Böre'ye yazdığı diğer bir mektupta: "İslâm ulûmüne, garb edebiyatına rağbeti olan öğrenciler için edebî bir medrese açmak yolunda saᶜy ediyorum" diyordu. Evet, üstâdımız çalışıyordu, çırpınıyordu.

Üstâd, A. V. PEŞEKHONOV gibi, yurdunun ve müslümanların menfaatlerini kendisinin ancak soydaşlarının içinde yaşamakta, baba toprakları üzerinde kalmakta buluyordu. Fakat araya ölüm tehlikesi girince işlerin safhaları tamamiyle değişmiştir. Peşekhonov, 1917'de Rus ihtilâlinin ılımlı sosyalist üyelerindendi. Rusya'dan kaçmayı düşünmedi. Bolşevik aleyhtarı idi. Rusya'da ne pahasına olursa olsun kalmaya kararlı idi. Bolşevikler, henüz hükümlerinin başlangıcında idiler. Bu da Rus'tu. Onu öldürmediler. Soljenitsin gibi Rusya'nın dışına sürdü idiler. İşte bu Rus **(Neden dışarıya kaçmadım?)** adlı bir broşür bıraktı. Ana hattıyle özeti şöyledir: (Dışarıya kaçanlar, bin-

---

(6) Üstâdımız mektubundaki bu ibarelerinin arkasından, büyük bir ihtimalle, İdil - Ural Muhtariyeti Başkanı Sadri Maksudi ile o devletin haricî - siyasî komisyonu başına getirilen Ayaz İshakî beyleri kastedmiştir. 1917 yazında toplanan "2. Bütün Rusya Müslüman Kongresi"ne üç teklif sunulmuştu. **Birisi "Millet-i İslâmiye Muhtariyeti" teklifi idi.** Hem Kazan'ın hem de bütün Rusya mahkûmu **Türk-Müslümanlarının dinî ve millî hürriyetlerinin sağlanması gerektiğini amaçlıyordu. Teklif sahibi, üstâdımızdı. Bolşeviklerden bu hakkı koparabileceğine inanıyordu. İkinci teklif,** Sabri Maksudî bey tarafından verilmişti. **"Millî Medenî Muhtariyet"** istiyordu. **Üçüncü teklif** ise hatta komünistliği bile benimseyerek platforma çıkan Alimcan İbrahim'in **"Tatar Medeniyeti" teklifiydi. Bunlardan Sabri Maksudî Bey'in teklifi zamana uygun görülüp kabul edildi; fakat devlet yaşayamadı. Ruslar yaşatmadılar. Suçlu olan Ruslar'dır. Kızıl da olsalar Rus-İmparatorluğunun bütün parçalarını Çarlardan daha da kötü vesilelerle korudular.** Bu gün bu tasarıların hiçbirisi ortalarda yoktur.

lerdi. İçeride kalanlar ise milyonlardı. Kaçıp kulakları tıkamaktansa dahilde kalıp dişleri sıkmak, yurtta yaşamak, yurdu büsbütün kaybetmemek ve kaçarak yakınlarımızı felâkete sürüklememek gerekiyordu) diyordu.[7]

Üstâdımız —nur içinde yatsın— Sovyetlerde 13 yıl kaldı. Kendi tabirince: "Ölümden kıl payı kurtuldum. Seni Türkistan'dan getirdiğin top ipeklere sararak kurşunlayacağız dediler" derdi. Peşekhonov gibi kendisinden sonraki kuşaklara ışık tutacak bir siyasî broşür bırakmadı. Top ipekler hikâyesinin mahiyetini de hatırlayamadım.

Evet o, broşür bırakmadı. O, pek sevdiği ve maşukam diye vasıflandırdığı eşinin ve çocuklarının hayatlarını düşünerek dışarıda siyasetten uzak yaşamayı, susup ilimle uğraşmayı tercih etmiştir.

İhtiyarlığı

III — Hayatının üçüncü dönemi ve iztıraplı sonu:

Üstâd 1930 yılının Kasımında etrafındakilere Finlandiya'ya gidiyorum telkininde bulunarak tam ters istikamete, Türkistan'a yönelmişti. Rus polisi onu Finlandiya sınırlarında ararken o, Doğu Türkistan'a geçmeyi başarmış, sonra Afganistan'a sığınarak Afgan pasaportu almıştır. Bu pasaportla 1931'lerde Hindistan'a, oradan Mısır'a yönelmiştir. Mısır'da ilk işi, 1923'lerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yapmış olduğu müracaatı bastırmak olmuştur. Üstâd ayni yılın kasımında Finlandiya'ya hareket etmiş, bir müddet sonra oradan ve Romanya üzerinden[8] Ankara'ya gelerek 1. Türk Tarih Kongresi toplantı halinde iken kongre müzakerelerini yakından izlediğini, 1933'te, Berlin'de bastırdığı Hatun eserinin ön sözünde kaydeder.

Berlin'deki matbaasını ve kütüphanesini nereye giderse yardım eli uzatmış olan Türkistanlı hörmetkârları sayesinde kurmuştur.[9]

---

(7) Abdullah Battal - Taymas: "Musa Carullah Bigi", sayfa 25, İstanbul, 1958.

(8) Romanya'da "Mecidiye Öğretmen Okulu"nda hoca olmamı teklif ettiler. O güzel, modern okulda vazife yapmayı hakikaten çok isterdim. Fakat içimdeki inkılâp gayesi, dünyayı gezmeyi gerektirdiğinden beni o vazifeden alıkoydu derdi.

(9) Bizzat olayların içinde yaşamış olan Doğu Türkistan önderi sayın İsa Yusuf Alptekin Beyin ifadesine göre Musa Efendiye, ilmine hörmetle, Rusya'da ve dışarıya sığınabilmesinde yardım edenlerden Abdurrahman Nasreddin, Endicanlı Sabır Ahun ve Oşlu Halim Ahun'lar 1930'da bu suçlarla tevkif edilmiş, daha sonra da öldürülmüşlerdir.

1935 - 1937 yıllarını Mısır, İran ve Irak'ta geçirmiştir. Kahire'de üç, dört arabça eser yayımlamıştır. 1938'de Uzak Doğu'ya seyahatle Japonya'yı ve Çin'i gezmiş, sonra ufukta savaş belirtileri görülünce bir an önce Afganistan'da bulunmak istemiştir. Peşaver'de yolda iken İngilizler onu tutuklayarak hapse atmışlar, bir buçuk yıl hapiste kalmıştır. Ancak bundan sonra Bhopal hükümdarı, Muhammed Hamidullah onun ilmine hörmetle kendi kefaleti altında onu sarayına almış ve üstâd burada kaldığı müddetçe dinî eserler yazmakla meşgul olmuştur.

Üstâd Rusya'da iken kaçırarak Berlin'de bastırdığı ve ona büyük önem atfettiği **İslâm Milletlerine** eserini hürriyetine kavuştuktan sonra da hiç bir dile çevirip tekrar bastırmamıştır. Üstâdımızın bu tutumu yine de Sovyetlerde kalan aile efradının akibetlerini düşünerek siyasî faaliyetten sakınması gerektiği kanaatiyle olmuştur sanırım.

Merhum, Bombay'dan bana Kahire'ye yazdığı bir mektupta benden süratle kendisine Mısır vizesi sağlamamı istiyordu. Arzusu yerine getirildi. Kahire'ye 1947'de geldi. El-Cami'u'l-Huseynî civarında mütevazi bir otele inmişti. Alıp daireme getirdim. Çok yorgundu. Hayatından şikâyetçi ve bıkkındı. Bir kaç gün istirahatten sonra kendisini iyice toparlamıştı. Bir gün kahvaltıdan sonra aramızda, burada özetini verdiğim, şu konuşma geçti. Merhum diyordu ki: "... Oğlum, sana hayır dualarım sonsuzdur... Görüyorsun, ben artık yaşlandım. **Hem de içimde dinmeyen bir acı, sürekli bir sızı var.** Ömrüm boyunca Türk - Müslüman kardeşlerime sevine sevine hizmet ettim. Dışarıya sığındım. Türkistan'dan dolaşıp Finlandiya'ya gittim. Oradan telefonla Rus-Sovyet makamlarını aradım. Onlara hanımım Esma ile telefonda görüşmek istediğimi bildirdim. Hanımımı bulup telefona getirdiler. Konuşmamız esnasında Esma bana: **"Musa, seni aslâ affetmeyeceğim. Altı yavruyu benim başıma bırakarak kaçtın. Dünyam yıkıldı"** dedi. Elbette zavallılara çok çektirdiler. Bu gün durumu bilmiyorum. Yaşlıyım. Buna rağmen komünistler beni öldüreceklerse varsınlar bu cinayeti de yapsınlar. Fakat ben kararlıyım. Döneceğim. **Tek gayem, hanımımın ayaklarına kapanacak, özürler dileyeceğim.** Bu düşüncelerimi ve kararımı ilk defa sana açıklıyorum. Seni çok severim. Rica ederim, şu pasaportumu al oğlum. Bana Rusya'ya dönebilmem için vize sağla. Yıkıldım bu sızılardan" diyor ve şimşek gibi çakan o masmavi gözlerinden sessizce boncuk boncuk yaşlar akıyordu. Ben de pek müteessirdim. Önümde saydığım, dünyaca tanınmış bir âlim, çökmüş, fâni bir insan evladı vardı. Vatanı, dini ve inkılâp aşkı uğurunda büyük emeller besleyerek tam bir ömür har-

camış olan bir mücahidin ruhunu isyan ettiren canlı ıztırabını yüzünde görüyordum... Sessizce, karşılıklı ağlıyorduk...

Yine o gözlerden kalbindeki derin sızının ölçüsünü bildiren yaşların aktığını şöyle anlarda da gördüm. Sovyetlerde kendisinden sonra yetişip uçak mühendisi olan oğlu Ahmet, İkinci Dünya Savaşı'nda kendi kullandığı savaş uçağiyle Almanlara sığınmıştı. Kader arkadaşlarımın aracılığı ile Ahmed'in Almanya'daki adresini buldurup mektuplaşmalarını sağladıydım. Üstâdımız, Ahmed'inden gelen mektupları koynunda saklar, orada taşırdı. Müşfik bir babanın kalbinde yanan hasretinin, coşan ve taşan sevgisinin eseridir bu.. Çıkarıp zaman zaman okuduğunda "Ahmed'im, balam" diye o büyük üstâd, göz yaşlarına hakim olamazdı.

Ahmed gelip babasını görmek istiyordu. Parası yoktu. Babasından yol masrafının sağlanmasını rica ediyordu. Fakat ne yazık ki ne ben, ne de üstâd, bunun çaresini bulamadık. Baba oğulu kavuşturamadım ve hatırladıkça bu güne kadar hâlâ bunun ezgisi altında yaşarım.

Evet, durum müessirdi. Ben üstâdımızın fikirlerine saygı göstermekle beraber O'nun bu yaştan sonra Bolşeviklere kendi ayağıyle gidip hakaret görmesine taraftar değildim. Öldürmeseler bile hakaret yapacaklar ve onu bin bir yoldan istismar edeceklerdi. Kanaatimi muhtelif zaviyelerden açıklayarak kendilerine arzettim ve nihayet: "nasıl olsa da İstanbul'a uğrayacaksınız. Orada görüşeceğiniz büyüğüm Kırım önderi Cafer Kırımer ve diğer büyüklerimiz var. Bu hususu onlarla düşünürsünüz" dedim. Fikrimi doğru buldu. İstanbul'a yolcu ettim. Durumu, Cafer Kırımer Beyfendiye önceden bildirmiştim.

Üstâd bu defa İstanbul'dan Kahire'ye Rusya'ya dönmek fikrinden cayarak geldi. Refakatinde Kazanlı Fatma hanım vardı. Hastalanınca eskiden üniversite arkadaşı ve zamanın Evkaf Bakanı Ali Abdürrazık beyin vasıtasiyle "Kalâvûn Hastahanesi"ne yatırdım. Merhuma altı Mısır lirası aylık da bağlandı. Hastahanede mesane ve katrakt ameliyatı geçirdi. Durumu parlak değildi. Kalp kifayetsizliği başlamıştı. Bu aralık, Kadı Abdürreşit İbrahim Efendi'nin kızı Fevziye Nafiz Doğrul hanım tarafından da durumu, Hidiv Tevfik'in kızı ilim ve hayırsever Prenses Hatice'ye aktarılmıştı. Eskiden şair Mehmet Âkif Bey'i himayesine almış olan bu Prenses, bu defa Musa Efendi'yi de himayesine aldı. Merhum annesi Valide Paşa Ummu'l-Muhsinin'in Mısır El-Kadîme'de inşa ettirdiği kimsesizler huzur yurdunda doktorlu, konforlu, hizmetkârlı iyi ve geniş bir oda tahsis ettir-

di. Hep ilgilendi. Musa Efendi'yi işte bu odada, 25 Ekim 1949'da kaybettik. Allah'ın rahmetine kavuştu.[10]

ANA HATLARI ÜZERİNDEN MUSA CARULLAH BİGİ'NİN İHÂTALI FELSEFÎ GÖRÜŞLERİ

Musa Efendi, dinî, sosyal ve müsbet ilimler sahasında tam bir ömür harcamış, hayatta belirli fikirler ve kanaatler edinmiş, 120 kadar eseri olan bir Türk-Müslüman müctehididir. Geniş bilgisi, derin araştırmaları bakımından o, Abbasiler Devrinde ikinci arab ekolü başkanı mütezilî Cahiz'la mukayese edilebilir. Eline geçen hemen hemen hiç bir eseri okumadan, faydalanmadan bırakmazdı.

Üstâd mensubu olduğu özellikle Şimâl Türkleri toplumunun genellikle Türklük ve İslâmiyetin kaderiyle yanıp kavurulmuştur. Hayalinde tasarladığı millî ve dinî inkılâp emellerine bizzat hayatta iken ve arzuladığı şekilde görmeye ömrü vefa etmemiş olan bir ilim adamımızdır. Arabça, Rusça ve Farsça çok iyi bilirdi. Arab edebiyatına tutkundu. Fikir hayatında yazdığı eserlerde zamanımızın sorunlarına eğilmiş, onları daima Kur'ân ve Hadîs hükümlerine bağlamaya çalışmıştır. Kafasında adeta bir çağlayan gibi taşıp kabaran bilgi ve düşüncelerinin özetle şu genel hatlarını tesbit edebiliriz:

1) Kur'ân-ı Kerîm, onun fikrinde, eskiyip değerini yitirmiş bir kitap değildir. Bilâkis derinlemesine tetkik edilmesi gereken şümullü, ilâhi bir eserdir. İnsanlığın saadetini sağlayacak talimatı ve hükümleri ya bizzat âyetlerle ya da onlara kıyaslarla kapsar.
2) İslâm dinî, düşünce, ictihat ve buluş hürriyeti temeline dayanır. İslâm dünyamızın donukluğunun başlıca sebebi, bu hususların ihmalinden ileri gelmiştir.
3) İctihat yolunun kapatılması, bizi eski çağda yaşatmıştır. Düşünceyi körletmiştir. Buluş kabiliyeti tamamiyle kısırlaştırılmıştır.

(10) Birkaç yıl önce vefat eden Helsinki imamı ve üstâdımızın yakın arkadaşı ve sırdaşı Veli Ahmed Hakîm Efendi, Kazanlı hemşehrilerimiz "Finlandiya Cemaat İslâmiyesi" adına merhumun 40. gecesini ihya ederken yaptığı değerli konuşmasında Kahire'de cenaze töreninde fazla kimselerin bulunmamış olduğundan yakınmıştır. Evet, bu doğrudur. Fakat esas, şu zaviyeden düşünülecektir. Cenaze namazı, farz-ı kifayedir. Asıl matlup olan, insanın bizzat hayatta iken amelidir. Nur içinde yatsın, Musa Efendi hayatta iken (İnsana dünyadaki amelinden başka bir şey fayda vermez) diyen âyet-i kerîme ile amel etmiş, o, ameliyle, ictihadiyle ve eserlerinin sevabıyle gitmiştir. Arkada kalan hemşehrilerimize ve hörmetkârlarına, bu teselli kâfi gelir sanırım.

Kusuru kendimizde ararken bunun sorumluları veya sıklet merkezini teşkil edenler, ihtisas dışında âlim görünen bilgisiz müdahillerimiz, bulunduğu asırda yaşamayı havsalalarına sığdıramayan hocalarımız, mollalarımız, şeyhlerimiz ve sofularımızdır. Zira bunlar, Kur'ân ve Hadîsleri dar çerçeveler içinde anlamışlar, İslâm ufkunu açamamışlardır.

Üstâdımızın düşüncelerine göre yukarıda sayılanlara şu acı sonuçlar terettüb etmiştir:

A — İslâm dünyası, ilk devirlerdeki dinamizmini, girişkenliğini, atılganlığını, sadakat ve samimiyet vasıflarını kaybetmiştir. Peşin ve yanlış bir hükümle **"bu kaderin tecellisidir"** diye anlayış kısırlığıyle müslüman toplulukları, miskinlik, fakirlik, çaresizlik ve zavallılığa sürüklenmişlerdir.

B — Kaza ve kader konusu, yanlış anlaşılmış ve yanlış aktarılmıştır.

Bu kısır anlayışın bizi ne kadar kahredici olduğu Resul'Allah Efendimizin şu hadîsi ile de sabittir: Bir bedevî, Peygamber Efendimize soru sormaya gelir. Devesinden biraz ileride iner ve seslenir: Ya Resul'Allah, Allah'a tevekkülle devemi bırakarak mı yoksa bağlayarak mı geleyim? der. Peygamberimiz cevabında: İlk önce deveni bağla, sonra da Allah'a tevekkül et ve gel der. Halbuki bize telkin edilen tevekkül, tamamiyle bunun tersidir.

Biz, bu hayatta akıl cevherinden fazla kalbi ve hissiyatı çalıştıran insanlarız. Allah-u Te'âlâ ve Tekaddes Hazretleri, Kur'ân-ı Kerîm'inde büyük önem verdiği **akıl** maddesini 49 yerde, **fikir** maddesini 18 yerde ve hatırlama demek olan **zikir** maddesini bazı yerlerde bir nice mânâlara gelse de 373 yerde tekrarlamıştır ve bu tekrarlamalar, boşuna değildir.

C — Fikir, felce uğratılmış, şuûr iptal edilmiş ve düşünce dondurulmuştur.

D — Cemiyette hakikî terbiye usûlleri ihmal edilmiş, körü körüne başkalarına boyun eğmekle, dalkavuklukla izzet-i nefis çiğnenmiş, hamiyyet ve hamaset ruhları söndürülmüştür.

H — Mantıkî ve mâkul güzel sanat eserlerinden zevk alınmasına kötü gözle bakılmıştır. Kadınların talimi, terbiyesi ve ictimaî durumları tamamiyle ihmal edilmiş, İslâm cemiyetinde kültürlü, bilgili anne yetiştirilmemiştir.

İşte Musa Carullah, bütün kuvvetini Kur'ân-ı Kerîm'den almıştır. Onun üzerinde derin derin araştırmalar yapmış ve onu, tercüme

etmiştir. Bu tercüme hakkında kendisi, zamaniyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yapmış olduğu müracaatta **"Kur'ân-ı Kerîm'i sâde, asân Türk lisaniyle tercüme ettim. Kabul kılınırsa Türkiye Büyük Millet Meclisi şerefine neşr ederim."**[11] der.

Üstâdımızın gerek kendi el yazısıyle olan kitaplarının listesinde, gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yaptığı müracaatta bunun sarahaten zikredilmesi, mevcudiyetine kesin bir delildir. Fakat nerededir? Sayın Ahmet Veli MENGER beyefendiye göre bu tercüme, Berlin camiinin bodrumunda emaneten bırakılan kitap sandıklarının birisindedir. Bombay'dan Kahire'ye getirdiği kitapları üsuliyle yaptığı vasiyetnâme üzerine[12] T.C. Kahire Başkonsolosluğunu tedvire memur hemşehrim merhum Ömer Lütfi MEYMEN beyin nezaretinde, dairemde, listesi yapılarak Ankara'ya Millî Kütüphaneye gönderildi. Resmî bir listesi, kütüphanemdedir. Bu kitapların içinde yoktur. Hindistan'da bazı eserlerinin kaldığını da söylüyordu. Bence buralarda hiçbir yerden çıkmadığı takdirde ve 1933'de Kahire'de bastırdığı eserde bunun bir daha zikredilmiş olması, tek şu ihtimali ortada bırakmaktadır. O da eğer Türkiye Büyük Millet Meclisi teklifi kabul etmiş olsaydı o zaman: "eserim Leningrad'da, filan elde kaldı. Ankara Hükûmeti'nden bunu elçilik vasıtasiyle getirtmek lütfunda bulunmasını istiyorum" diyecekti sanırım.

UZUN GÜNLERDE ORUÇ

Eseri yazdığı çağlarda

Bütün bu yazılarla merhumun aramızda yaşamasına medar olan **Uzun Günlerde Oruç** kitabıdır. Doğumunun 100. yıl hatırasını ihya amaciyle yeniden basılmıştır. Merhumun ictihat eseridir. Üstâdımız bu eserini Kazan lehçesi karışımı, fakat umum Türk aydınlarının anlayabilecekleri eski, orta bir dille yazmıştır. Orada, okumuş ve yetişmiş insanlara hitap etmiştir. İctihat eseri olduğu için aslında uzaktan veya yakından konu ile aşinası olmayan için tabiî ki ağırdır. Hatta içinde arabça ve farsça getirdiği delillerin pek çoğunun tercemesine bile gerek görmemiştir. Orada

(11) Musa Carullah Bigi: Müracaat, s. 14, Mısır baskısı.

(12) Vasiyetnâme, uygulanması istenerek Türkiye Cumhuriyeti Kahire Başkonsolosluğuna tevdi edilmiştir.

konunun özüne ilişkin kelimeler, terkipler, cümleler ve ana maksatlar üzerinde durmuştur.

Eserden aşağıda iktibasla vereceğimiz bazı paragraflar, okuyuculara, üstadın ihâtalı, geniş düşünceleri hakkında esaslı fikir vermeye yarayacaktır. Demiştir ki:

Bu kitabı, İslâm dininde mevcut olan ruhsatların genişliğine dayanarak farzların ehemmiyetlerini ihmal etmeyen ve küdsiyetlerine saldırmayan insaf sahibi müslümanlara yazdım... Farzları edâda tembellik gösteren "nazlı"lara yol açmak için değil... (Sayfa 35, satır 16)

Maksadım güneşleri batmayan ve gündüzleri uzun olan coğrafî bölgelerde namaz ve oruç meselelerini, hem de en ağır ve meşakkatli durumlarda Ramazan ayında oruç tutmama hususunda şerîat islâmiyede bulunan ruhsat şerîyeyi Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleriyle isbat etmektir. (Sayfa 37, satır 6)

Musa Carullah akıla ve araştırıp bulmaya her zaman çok büyük ehemmiyet atfeder. Bu hususta der ki: Araştırmak ve bulmak, insanın akıl, irâde ve seçme kudretini terbiyede daha ziyade etkiler. Eğer her şey hazırlanmış olsaydı insan gevşek ve tenbel olurdu. Her şey gösterilmiş ve beyan kılınmış olsaydı aklın hükmü, ehemmiyeti kalmaz ve insanın seçme kudretinde faaliyet bulunmazdı.
(Sayfa 192, satır 23)

Merhum, insanın hatadan korunmuş olamayacağını kabul ediyordu. Fakat yapılan ictihadın fisebilillah olması gerektiğini ileri sürerek: Hakikati bulma yolunda yapılan bir hata, ne kadar büyük olursa olsun, insanı ismet-i islâmiye dairesinden çıkaramaz. Doğruyu kasdederken hata işlersem o yanlışlık ne kadar büyük ise Şariin, Tanrı'nın müsamahasiyle af kılınır (Sayfa 34, satır 26) ve buna mukabil de şöyle diyordu: Semavî dinî veya insan vicdanı karşısında menhiy, yasaklanmış ve menfur şeyleri irtikâb etmek riyâ elbisesine bürünmek, insanları da Allah'ı da aldatmak için kendisinin hareket ve işlerini din hükümlerine uydurmak davasında bulunmak, en büyük suçları diyanet rengine boyamak gibi tutumlara hakikat gözüyle bakarsak bu, dinsizliğin en menfuru ve en çirkinidir. (Sayfa 35, satır 32)

Onun görüşünde usûl şekillerine tarihî olayların ve cemiyet durumlarının da eklenmesi gerekir ve derki: cemiyet durumları ve tarihî olaylar, İslâm hukuku bilgilerinde usûl gibi telâkki kılınabilir. Ahkâm'ın usûl şerîyesi ve hukukun kaynakları, Kur'ân, Sünnet, İcma^c ve Kıyas olarak dört usûle munhasır kalamaz. Bilâkis cemiyet durumları ve tarihî olaylar da o dört usûl gibi usul olmak üzere makbul olur.

Kendisinin fi sebilillah kalben temiz ve vicdanen müsterih tam bir müslüman olarak bu sözleri söylediğini tevsikle: Ben bu sözleri Kur'ân'n irşadı, ve hidâyetiyle söyledim. Bunları îmanımın iktizasiyle, İslâmiyete olan büyük sevgimin samimiyetiyle ve ona karşı beslediğim muhabbetimin ve aşkımın icabıyle yazdım der.

(Sayfa 203, satır 25)

Üstâdımız İslâm âlemini yer yer gezmiş, müslümanların feci durumlarını üzüle üzüle görmüş ve **Dilde, Fikirde, İşde birlik** şiariyle Türk ve Müslüman âlemini etkileyen Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın tesiri altında tam onun istediği gibi kuvvetli ve asrî anlayışlı bir müctehit olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun son Şeyhülislâmı merhum Mustafa Sabri Efendi, Musa Efendinin eleştiricisi sıfatiyle onun hakkında şöyle der:

"... Musa Bigiyef Efendi, son zamanlarda zuhur eden din İslâm müceddidlerinden biridir... Şurasını itiraf etmek lazımdır ki bu zat, ilmî sermayelerini batı eserlerinden alan bizim müctehitler gibi bunların İslâm ilimlerine yabancılıkları nisbette o, bu konular hakkında mütalâa beyan etme hakkını haiz olmayanlardan değildir. Musa Efendi, şer'î meseleleri daha yakından, daha ihtisaskârâne bir surette bahis konusu edebiliyor. Bunun için icab eden müktesebat ve mukaddimat ile de techiz nefis etmiş olduğu anlaşılıyor...

Hele bu zatın Allah'ı kesinlikle tasdikle beraber gerek Kur'ân-ı Kerîm ve gerek Nebiy (s.a.s.) Efendimiz hazretleri hakkında insaflı bir kalbin ciddiyetini kabule mecbur olacak surette gayet tazimkârâne bir lisan kullandığına nazaran biraz evvel zikrolunan mücedditler gibi halk arasında kendilerine bir mevki verdirmek veyahut din-i İslâm'ı daha gizli ve daha sistematik bir âletle baltalamak isteyen müceddidler sınıfından olduğu da hissedilemiyor" der.[13]

Musa Efendi'nin tenkitçisi Sabri Efendi, Musa Efendi'yi bir müctehit olarak kabul ederken 1912'lerde bazı fikirlerini aşırı bulmuştur. Fakat bu tarihten 30 veya daha fazla sene sonra arab âlimleriyle onlardan sonra da bizzat kendi vekili Kevserî hoca ile ihtilâfa

---

(13) Şeyhülislâm Mustafa Sabri: "Yeni İslâm müctehitlerinin kıymet ilmiyesi", sayfa 5-6.

Merhum Sabri Efendi, bu eserini 1912 yıllarında Romanya'da "Mecidiye Öğretmen Okulu"nda hoca iken yazmış ve te'lifinden bir kaç sene sonra İstanbul'da bastırmıştır.

düştüklerinde sık sık **"kendisiyle tartışılabilecek yegâne âlim, Musa Carullah Efendidir"** derdi.

Her iki merhumu da şahsen ve iyi tanırdım. Nur içinde yatsınlar. Sabri Efendi'nin tenkidine gelince bu, eninde boyunda bir fikir, bir görüş ve anlayıştan ibarettir. Nitekim Sabri Efendi (Men teşebbehe bikawmin fehuwe minhum)[14] hadîsin hükmünü şapka giyenlerin kâfirliklerine kadar götürüp yorumunu yaparken Musa Efendi, **İslâmiyetin elbisesi, kıyafeti olmadığını ve hadîsin zavahir ve şekille ilgisi bulunmadığını ileri sürerdi.** Mısır Şeyhülislâm'ı, Al-Azhar Üniversitesi Rektörü Mahmud Şaltût da Musa Efendi'nin söylediğini söylerdi.[15]

Merhum Musa Carullah'ın **"Uzun Günlerde Oruç"** eserinin ana gayesi, **kutuplarda oruç tutmakla mükellef miyiz, değil miyiz?** sorusunun cevabını teşkil eder. Üstâdımız bunu âyetler, hadîsler, mantık, kıyas ve tabiat olaylarıyle felsefî yönlerden, şümullü olarak ve her cepheden bakarak tahlil etmiş, bunu vardığı ictihat hükmüne bağlamıştır. Bu ana noktaya varmaya çalışırken de yolda halline mecbur kaldığı yan konuları ve cemiyet durumlarını da ele almıştır. Bu bir ihtisas konusu sıfatiyle işlendiğinden mevzu olarak, bu günkü kuşağa bu günkü yürürlükte olan kanun metinlerini anlamak ne kadar ağır geliyorsa bu da aslında öyledir. Fakat mânâ akıntısında onun metinlerinden şaşmamak kaydiyle, biz bunu mümkün mertebe sadeleştirdik, ve metne bir göz atmakla içinden konunun, davanın özünü teşkil eden kısımdan başka parçaları tercüme etmediklerinin tam tercümesini yaparak kaynağını da vererek izahatla işledik. Bu itibarla şuûrlu olarak okuyanlar, bu eserden muhakkak ki çok faydalanacaklar kanaatindeyiz.

Eser, 1911'de Kazan'da eski harflerle basılmıştır. Yazı eb'adı, 12×19 santimetre çapındadır. Bünyelerinde (ع) harfi bulunan özellikle إيراد = إعراض ، إيلام = إعلام ، إيجاز = إعجاز ، موجز = معجز gibi kelimelerde mânâda karışıklık yaratabileceklerin transkripsiyonunu küçücük (ᶜ) harfiyle göstermeyi uygun bulduk.

Üstâdımız, eserinin bazı yerlerinde, evet, sert çıkışlar yapmıştır. Kendisinin dediği gibi bu, onun İslâmiyete olan sadakat, sevgi ve samimiyetindendir. Bu, yaşadığı çevrelerde gördüğü pek acı ve kara

(14) Ebu Dawûd, Libas/4, HM 2/50: "Kendiliğinden bir kavime benzeyen o kavimdendir."

(15) Mahmud Şaltût: El-Fetawî, sayfa 82, Kahire, 1959.

neticelere karşı bir tepki, tutulan menfî durumlara karşı, bu bizde daha ne kadar sürecek diye bir şahlanma mahiyetinde olmuştur.

Musa Carullah, İslâmi hükümlere çok riayetkârdı. Namaz kılar, oruç tutar, hac eder, kul hakkından çok kaçınırdı. Biraz asabî mizaclı olmakla beraber öfkesini yerinde gemleyebilir, terbiyeli ve tam mânâsıyle efendi bir zat, hakiki bir müslüman ve asîl bir Türktü.

Merhumun doğumunun 100. yıl dönümü münasebetiyle bu eseri gün ışığına çıkarabilmemde bana en büyük muzaherette bulunan ve baskısını millî bir hizmet olmak üzere kendi üzerine alan sayın Ahmet Veli MENGER Beyefendiye, "Finlandiya Cemaat İslâmiyesi" Başkanı sayın Osman ALİ Beye, her istediğimi büyük bir ilgiyle yerine getiren hemşehrim mühendis Mahmut TAHİR Beye, üzerinde tereddüt ettiğim bazı Kazan deyimlerini çözmekte yardımını esirgemeyen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde meslektaşım sayın Profesör Dr. Saadet ÇAĞATAY Hanımefendiye, eserde geçen rusça kelimeleri anlamakta bana yardım eden aynı Fakültede meslektaşım sayın Profesör Dr. Ahmet TEMİR Beye, Fakültemizin antropoloji bölümünde olup gerekli ingilizce ve fransızca ihtisas eserlerini esirgemeyen genç antropolog arkadaşlarım Dr. Işın ÇETİNKAYA ile asistan Erksin GÜLEÇ hanımlara, ayrıca Ayyıldız Matbaası'na en derin teşekkürlerimi sunarım.

Eseri okuyanlar, merhum üstâdımızın ahlâk, ilim, asrî düşünce ve dinamizmini ve içinde coşup taşan duygularını kendi kaleminden, bazı mektuplarını okuyarak kitaba gireceklerdir.

Burada yazımı, gerekse Kazanlı hemşehrilerime, gerekse merhumun muhib ve hörmetkârlarına şu hitapla bitirmek isterim:

"Musa Carulah Bigi, ilmî bir değerimizdir. Özellikle Rusya mahkûmu Türklerinin, genellikle dünya Türk ve Müslümanlarının kalkınmasından ve bulundukları asırda düşünüp aktif yaşayabilmelerinden başka bir gayesi yoktu. Türkçe, Arabça ve Farsça 120 eserinin bulunması, zihinleri uyarıcı bir hakikattir. Eserlerinin tanıtılmasında elbette büyük fayda vardır. Adına bir fon kurularak bütün eserlerinin gün ışığına çıkarılmasını hararetle tavsiye eder ve ömrümün vefası müddetince bu görevi üzerime almayı kendime şeref, milletime hizmet bilirim."

Yusuf URALGİRAY

—ooo—

UZUN GÜNLERDE ORUÇ

ÜSTÂDIMIZ MUSA CÂRULLAH'IN "FİNLANDİYA CEMAAT İSLÂMİYESİ" BAŞKANI HAFIZ İMAM VELİ AHMED HAKÎM HAZRETLERİNE MUHTELİF TARİHLERDE YAZDIĞI MEKTUPLAR

Musa Carullah, Kahire'de 25 Ekim 1949 tarihinde Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Onu aynı günün akşamı, Hidiv'in kız kardeşi hayırsever Prenses Hatice'nin arzularıyle, Mısır Hükümdarı Hidiv Tevfik'in kırallık mezarlığında, hemşehrilerinin büyük teessürleri içinde toprağa verdik. Merhumun kırkıncı gecesi, kadirşinas Kazanlı hemşehrilerinin **Finlandiya Cemaat İslâmiyesi** tarafından Helsinki'de okutulan mevlid-i şerifle ihya edilmiştir. Mevlid toplantısında konuşan ve üstâdımızın hayatı boyunca vefakâr dostu Hafız Veli Ahmet Hakîm, merhumun hâl tercemesinden bahsetmiş, muhtelif tarihlerde kendisine yazdığı mektupları hazirûna okumuştur. Daha sonra da, bu metinler yitirilmesin diye Cemaat İslâmiyenin eski başkanı merhum Zuhûr Tahir tarafından kısa bir ön sözle 32 sayfalık bir broşür halinde 19 Kasım 1950'de neşredilmiştir.

Bu büyük zatın ilmini, ahlâkını ve karakterini açıklayan, özlemleri, düşünceleri ve mefkûresi uğruna çektiği ızdırap ve katlandığı çileleri anlatan ve bizzat kendi kaleminden orijinal üslûpla dökülen bu mektupları neşre sebep olan UZUN GÜNLERDE ORUÇ ictihad eserinin başına aldık. Bu mektuplar, eseri okuyanlara esaslı bilgi edinmekte ışık tutacak, merhumun hakkında sağlam bir hükme varmalarına medar olacaktır.

Mevlidde konuşmacı imam hazretleri bu mektupları dinleyicilerine arzederken tarihlerini göstermemiş, bazı isimleri de açıklamaktan sarf-ı nazarla (filân) diye geçmiştir. Hafız Veli Ahmet Hakîm, merhumun kendisine yazdığı mektupları şöyle sıralamıştır:

Berlin'den yazdığı bir mektupta diyor ki:

(...[1] Bastırmak için iki kitabımı bugün matbaaya verdim. Müsaade ederlerse bir kitabımın yüzüne filân efendi himmetiyle, ikin-

(1) Noktalar, mektupların hitap ve tarih eksikliklerini göstermek içindir.

cisinin yüzüne de filân efendi himmetiyle basıldı sözlerini yazardım. Kendilerinden müsaade alıp bana bildirirsen iyi olurdu.)

Üstâd, bu konuya ait ikinci mektubunda şöyle diyor:

(... İzin istedim. (Filân) efendi bir sakınca yoktur demiş olsaydı kâfi gelirdi. Bu, Finlandiya cemaatinin muhterem zevatına içten gelen saygının bir tezahürü olacaktı. Hindistan'da, Afganistan'da ve Türkistan'da okunacak bir eser üzerine adlarının yazılıp onlara saygı gösterilmesi boşuna değildir. Maksadım, saygı idi. Ben arzettim. Onlar sükût ettiler. Karar onlarındır. (Filân) efendilerin himmetleriyle neşr kılındı deseydim elbette bir sakıncası olmazdı...)

Başka bir mektubunda:

(... Bugün 9 Şaban. Ramazan yaklaştı. Uçağım olsaydı camiinize her gün teravih namazı kılmak için uçar, dönerdim. Berlin, gayet güzel bir merkezdir. Lâkin camide namaz kılmak, Ramazan gecelerini nurlandırıp cemaatle teravih namazlarını eda etmek saadetleri burada yoktur. Eğer dairemde İslâm kitapları denizine gömülmüş olmasaydım namaz gecelerinde teravih namazlarında Allah'a tesbih çekmek için sizin şehrinize gelip bir ay kadar ikamet ederdim.

Okulunuz açılmışsa iyi bir şey olmuş demektir. En mühim tedbiriniz, öğretimlerinizi gayet kolay ve basit yapmaktan, saatlerini de mümkün mertebe azaltmaktan ibaret olsun. Yani;

1) Mushaf yüzünden Kur'ân-ı Kerîm okumak,

2) Arab alfabesiyle yazı yazmak ve

3) Din rükünlerini ve din edeplerini ezberlemek ve edalarını bilmek gibi.

Bu esas programın yanında Fin okullarında okunagelen kolay hesap, iptidaî coğrafya derslerini de Türk diliyle tekrar ederseniz İslâm memleketlerini, İslâm devletlerini de Türkçe isimleriyle öğretirseniz, bunlara ilâveten Türkiye'nin kabul ettiği lâtin harflerini de okul çocuklarına gösterirseniz çok iyi olurdu. Lâtin taraftarları oldukça çoğaldı demişsiniz. Bu görüş iyi ve doğrudur. Fakat arab harflerine düşmanlık acaba nedendir?

Eskiden biçare ve hadlerini bilmeyen adamlar, rus okullarına düşmanlardı. Usûl-ü kadîm taraftarları, ulûm, müsbet ilimler düşmanı idiler. Bugün arab harflerine düşmanlık, eski hastalığın daha kötü bir şekli değil midir?

Ayakkabılarını her gün yenileştirici, hem de lâstik giyip ayakkabılarının parlaklığını koruyan adamların nazarında eğer dinin ve edebiyatın da bu ayakkabıları kadar değeri varsa arab harflerini düşman gözü ile görmek mümkün müdür?

Mütevelliler kararıyla okul açıldıktan sonra, siz Finlandiya müslümanları, çocuklarınıza Türk-Lâtin harflerini mutlaka öğretiniz. Aynı zamanda Kur'an alfabesine düşmanlık bilgisizliği de sizde bulunmasın. Eski Osmanlı İmparatorluğu devirlerinde, şeyhülislâmlar ellerinde, Türkiye ve Türkistan Türkleri arasında keza İslâm milletlerinin hiçbirisinde arab harfleri ile yazıp okuma hünerleri, halk arasında genelleştirilmediğinden dolayı ulûmü, maârifi ve edebiyatı umumileştirmek düşüncesiyle Türkiye Kemalist Hükûmeti, Türk dili için lâtin alfabesini bugün mecburiyet tahtında kabul ettiyse böyle hayırlı bir tedbir, yahut böyle büyük bir sınav hakkında niçin böyle oldu? Şöyle olması gerekirdi demeyi devlet, tabiîdir ki, kabul edemez. Bu belki İslâm hükûmetlerinin ve İslâm milletlerinin herbirisine ibretli, kuvvetli büyük bir ders ve katı bir ikaz olur. Mustafa Kemâl hükûmeti Türk dili için lâtin alfabesini almayı gerekli gördü. Türkiye Türkleri, serbestlikle yeni alfabelerini kabul ettiler. Din alfabesi olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm alfabesini de Türkiye Türkleri kıyamete kadar korurlar. Dinlerine, Kur'ân-ı Kerîm'lerine, Resûl ve Kâ^cbelerine büyük saygı ve derin sevgileri olan Türkiye Türkleri, îman ve din kuvvetiyle altı yüz yıl kadar bir zaman halîfeliğin bütün meşakkatlerine katlanıp ağır bir yük altında ses çıkarmadan yüzyıllar boyunca okuma-yazmadan yoksun oluşlarına katlanmış iseler dinlerine, Kur'ân-ı Kerîm'lerine sevgi kuvveti ile iki alfabeye katlanma meşakkatlerine, Türk çocukları bundan sonra da elbette ve inşaallah kıyamete kadar katlanırlar. Türkiye'de alfabe meselesi, bir maarif konusudur. Bu, eski bir meseledir. Alfabeyi düzeltmek, onu iyi bir hale getirmek amacıyle elli yıl önce lâtin harfleri lâyihası, projesi, hilâfet hükûmetine sunulmuştu. O zamandan bu günlere kadar düzeltme zarureti ortada idi.

Bugün okuma-yazmayı zorunlu kılmak düşüncesiyle, inkılâp yoluyla, lâtin alfabesi kabul edilmiştir. Alfabede ikilik ortaya çıkmıştır. Fakat birisi diğeriyle muvazi, paralel olarak yürümektedir ki birisini hükûmet korurken diğerini de millet muhafaza eder.

Ramazan cedvelinizi hazırladım. Rasathane malûmatına da memnun oldum. Rü'yet derecelerine hulûl, şarttır. Muteber olursa hulûlde, gurubdan önce olmak kaydı da vardır. Gece, önce gelir. 27 Aralıkta zevalden sonra saat biri yirmi iki dakika geçe birleşme vâki olursa gurubdan önce rü'yet derecesine hulûl, ekseriyetle

vâki olmaz. Önce, Kur'ân'da, gece mukaddemdir. O takdirde Ramazanın ilk günü, 29 Aralık Perşembe günüdür.

Gezegenlerin hareketi her ne kadar gayet tabiî ve muntazam ise de ayların ve yılların başları itibarî, örfîdir. Sizin 28 Aralığınızı ben 29 yapamam. O, ancak 28 olarak kalır. Hesapta, ıstılahımı beyan etme yolunda size bu satırlarımı yazdım.

Şabanı kaç günden hesap kıldınız? Dinî cedvelde Şabanı her zaman 29'dan hesaplamak, Peygamber Efendimiz'in örflerine bazan muhalif olabilir. صَوْمُكُمْ يَوْمَ يَصُومُونَ وَفِطْرُكُمْ يَوْمَ يُفْطِرُونَ[3] sözünden maksat da yalnız ittifaktır. Bütün İslâm dünyasında olmasa da en az aynı devlette Ramazan ve Bayram hakkında ihtilâf, elbette, haramdır. Matbu cetvelimizi yakında gönderirim.)

Başka bir mektubunda:

(... Bu yıl bayram, Nebiyy-i Muhterem Hazretleri'nin Haccetu'l-Veda[c] günlerine tesadüf etmesi münasebetiyle mukaddes, saadetli, bereketli ve herkese sevinç getiren bir bayram olur.

Hepinize mukaddes, mübarek ve büyük [c]Iyd-i saîdinizi kutlarım. İki büyük bayramın ehemmiyeti hakkında bazı mülâhazalarımı yazmıştım. Bayram, umum ümmetin büyük bir şiarıdır. Hörmeti vâcip olan şeair-i İslâmiyedendir. Biri İslâm birliğinin, diğeri de Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünün şiarıdır. Büyük filozofların keşifleri, nebîlerin ilk vahiyleri, uzun veya kısa müddetle yapılan i[c]tikâftan sonra olmuştur. Her birinde şöyle idi: اَلَّذِينَ ... يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَ الْأَرْضِ[3] / أَنْ تَقُومُوا لِلّٰهِ مَثْنٰى وَ فُرَادٰى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا[4] / tefekkür, yalnız feragat, boşluk ve yalnızlık dakikalarında olur. Feragat yalnız i[c]tikâf dakikalarında ve yalnızlık aylarında olabilir. Tve-

---

(2) Orucunuz oruç tuttuğunuz gündür, orucu bozmanız da orucu bozduğunuz gündür.

(3) Âl-i İmran/191: (الذين يذكرون الله قياما و قعودا و على جنوبهم يتفكرون في خلق السموات و الأرض ، ربنا ما خلقت هذا باطلا) "Akıl sahiplerine, oturarak, ayakta durarak ve yan yaslanarak Allah'ı anarak göklerin ve yeryüzünün yaradılışını yavaş yavaş, derin derin düşünenlerle, Allah'ımız bunları boşuna yaratmadın diyenlere deliller vardır."

(4) Sebe'/46. (قل إنما أعظكم بواحدة أن تقوموا لله مثنى و فرادى ، ثم تتفكروا ما بصاحبكم من جنة) "Ey Muhammed, de ki: Size tek bir öğüdüm vardır. Allah için ikişer ikişer ve teker teker kalkınız, sonra yavaş yavaş, derin derin Muhammed hakkında düşününüz. Göreceksiniz ki arkadaşınızda bir delilik yoktur."

rat sahibi (Mûsâ Aleyhisselâm) kırk gece i'tikâf ettikten sonra Tevrat'ını alabilmiştir.

Nebîlerin, büyük hakîmlerin yollarına yaradılışıyle de muhtedi olan Seyyidu'l-Enbiyâ Muhammed Aleyhissalâtu ve's-Selâm Hazretleri Şaban 20'de Cebelu'n-Nûr mağarasına girip Ramazan'ın sonuna kadar orada i'tikâf etmiştir. Elbette oruçlu idi. İ'tikâfından 40 gün sonra [5] اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِى خَلَقَ ، خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ âyet-i kerîmeleri nâzil olmuştur. Bu son derece büyük, hem de bütün insanlığa yararlı doğru yola götürücü bir olaya alâmet olmak üzere Ramazan Bayramı, umumî şiar olmak üzere, Medine'de Hicret'in ikinci senesinde kararlaştırılıp kutlandı. Mekke'nin fethi akabinde ve Devlet-i İslâmiye kurulduktan sonra bütün âlem-i İslâm'ın birliğine şiar olmak üzere Kurban Bayramı, onuncu Zilhiccede ilân edildi.

Bu mücmel beyanımı نِظَامُ التَّقْوِيمِ فِى الْاِسْلاَمِ da yazmıştım. Fakat buna iltifat edenler azdı. Bayramlarımız, umumî şeair-i islâmiyedendir. Ramazan Bayramımız, Kur'an'ın iniş hâtırasıdır. İkinci bayramımız ise İslâm Birliği şiarıdır. Kıblemiz ve namazlarımız da bu birleşmenin gayet sağlam ve hakîmâne şiarlarıdır.

Mezhepler, ne kadar ayrı, ne kadar çelişik, ne kadar keyfî iseler de kıble birliğine, Kur'ân-ı Kerîm ismetine ve namaz birliğine bir halel getirememişlerdir. Namazda Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerinden başka hiçbir şeyin tilâvet kılınmamasının hikmeti de burada yatar.

Fıkıh mezheplerine ve kelâmcı fırkalarına şiddetli saldırılarım da esasında bu sebeplerdendir. Eserlerimde hattâ kudretimi aşan sözleri bile bağıra çağıra yazdı isem bunların her biri dine olan ihlâs kuvvetimden dolayı yapılmıştır. Her sözümde İslâmiyetin yüzüne cemâl olacak bir mânâ vardır. Bunu halk anlamadı. Ben ise anlatmaktan âcizdim. Kudret ve kuvvetim yoktu. Cehâletim de büyüktü. Hiçbir zaman İslâm dinine eksiklik isnad edecek, İslâm milletlerine zarar verebilecek bir söz söylemedim. Bu itibarla kalbim mutmain ve ruhum müsterihtir.)

Başka bir mektubunda:

(... Şu dakikada yanımda Kur'ân-ı Kerîm var. Aynı zamanda büyük bir hadîs hazinesi kitabını mütalâa ediyorum. Önüme şu hadis çıktı: مَنْ جَاءَ أَجَلُهُ وَهُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ الْاِسْلاَمَ

(5) El-cAlak/2-3: "Ey Muhammed, yaradan Allah'ının ismiyle, insanı bir kan pıhtısından yaradanın adıyle oku."

لَمْ يَفْضُلْهُ النَّبِيُّونَ إلاّ بِدَرَجَةٍ [6] Buna sevindim. Yanımda evlâtlarımın ve eşimin hayalleri belirdi, onları gördüm. Biraz ağladım. Göz yaşlarım cehennem ateşlerini de, hasret ateşlerini de söndürdü. Kalbim heyecanlanıp taştı. ᶜUyûnu'l-Ahbar isimli dört ciltlik bir kitapta şu saniyede gayet garip bir şey okudum. Hak adalete, adalet de bazan hakka muhalif olurmuş. Fikri kabul ettim. Düşünceyi hoş buldum. Böyle bir ifadeye muttali olmak gayet iyi oldu. Fikrimde uyandım. Bu, büyük bir faydadır.)

Hafız Veli Ahmet Hakîm: (Üstâda "Uyandım" kelimesinin mânâsını sorduğumda şu sözleri yazmıştı) diyor:

(... Bilirsiniz, size malûmdur. Belki evinizde de vardır. Benim "Şerîat Esasları" adlı bir kitabım var. 16-17 nci sayfalarında, Ahkâm iki nevi olur demiştim. Biri ahkâm ibtidaîye, diğeri de vifakiyye'dir. Ahkâm şer'iyye, elbette, her vakit hak olur. Ahkâm ibtidaiye, elbette, her zaman doğru olur. Ahkâm vifakiyye ahvalin birine muvafık olmak zaruretiyle bazan adaletin hükmüyle ters düşebilir. Bunu açık olarak 23 üncü sayfada yazdıydım. Bulunuz ve okuyunuz. ᶜUyûnu'l-Ahbar, bir adet cildi 300 sayfa kadar büyük bir kitaptır. Müellifi, Abdullah b. Müslim'dir. Bu zat, büyük bir imamdır. Ehli Sünne ve'l-Cemâᶜa'nın Câhiz'idir. Birinci ciltte bir defa 62 nci sayfada, bir defa da 104 üncü sayfada şunu söylemiş ve tekrarlamıştır: (Hak, bazan adalete, adalet de bazan hakka muhalif olabilir. Örnek olarak kısasta, canı can karşılığında öldürmek haktır. Fakat bir hür insanı köle karşılığında öldürmek adalettir, hak değildir. Ev kadınına diyyet haktır, adalet değildir."

Mezkûr müellif böyle demiş. Bu söz hoşuma gittiyse de izah yönünü beğenmedim. Daha ziyade doğru örneklerini, yirmi üç yıl önce (Kavaid-i Fıkhiyye)'mde, 16 yıl önce de (Şerîat Esasları) isimli kitabımda daha fazla esaslı ve tevcihli bir surette yazdıydım. ᶜUyûnu'l-Ahbar'ın sözü, beni biraz uyardı. Memnun oldum, sevindim; çünkü benim beyanım daha şümullü, daha ziyade topludur. Kısas, adalet değil, bir zarurettir. [7] وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا ifade-i kerîmine göre kötü bir zarurettir. [8] وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى | وَإِنْ كَانَ ذُو [9] عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ gibi âyet-i kerîmelere göre haktan

(6) "Nebîler, İslâmiyeti ihya etmek için ilim talep ettiği halde vefat eden kimseden ancak bir kademe üstünlerdir." (الدارمي / مقدمة : ٣٢)
(7) Eş-Şûra/40: "Kötülüğün cezası, onun gibi kötülüktür."
(8) El-Bakara/237: "Affetmeniz, Allah'tan sakınmanıza daha yakındır."
(9) El-Bakara/280: "Eğer darlıkta ise kolaylık zamanına bırakın."

ve adaletten daha fazla bir derece afdır. Buna sevindim ve nefsimi uyardım. Bundan sonra, inşaallah, bastıracağım 20-25 adet kitabımın beyanları yine doğru olur ümidi bana can, cesaret verdi. İşte "uyandım"ın mânâsı budur.)

Hindistan'dan, Benares'ten yazdığı bir mektupta:

(... Emellerimin tahakkukundan kopma üzüntülerin hasretiyle kalbimde yanan bir ateş, beni üzen bir ızdırap var. Belki de kabrimin saatleri yakındır. Öyle olsa da son nefesime kadar hareket edeyim. Yirmi kadar küçük ve 4-5 kadar da büyük eserim var. Ömrümün vefası belli olsaydı bunları geciktirirdim ve rahat otururdum. Bugün erken ölüm ihtimallerine göre her birini bugün erken bastırma heyecanı, vücudumu da, kalbimi de gayet rahatsız kılmaktadır.

Ben Benares'te Hindu Brahmanlarının en büyük âlimleri huzurunda mübtedî bir talebe sıfatiyle Hind'in eski **Vedalarını,** Hind Peygamberlerinin semavî kitaplarını, Hind filozoflarının felsefelerini, hikmetlerini, tamamiyle olmasa da biraz öğreneyim dedim, hizmetim livechillâh olur. Bu gayretlerim Kur'ân-ı Kerîm yolunda Nebî Muhammed'in rızasına nâil olmak gayesiyle olur inşaallah.

تَرَكْتُ لِلنَّاسِ دُنْيَاهُمْ وَدِينَهُمْ
شَغْلاً بِحُبِّكَ يَا دِينِي وَدُنْيَايَ [10]

Sanskrit din ve felsefelerini öğrenmek arzusuyla Benares'te biraz fazla kaldım. Bundan sonra Jawa, Sumatra ve Japonya taraflarına seyahat etme lüzumunun önüne geçilmez arzusu kalbimde kuvvet kesbetti. Bismillâh ve mütevekkilen ᶜala'l-lah Mart sonlarında Kalküta yollariyle Jawa taraflarına inşaallah yönelirim.)

Delhi'den yazdığı bir mektupta:

(... Küçük Mehmed Hamdi Hazretlerinin Kur'an tercemesi ve tefsiri, 4-5 yıl önce yeni harflerle basılmıştı. Bugün elbette tamamlanmıştır. Matbuᶜ bir iki cildini kendisinin elinde, kendisinin evinde görmüştüm. Müteaddit sayfalarını kendisi bana okudu idi. Hoş buldum. Galiba bu en doğru terceme olsa gerek. Sizden rica ediyorum. Şu terceme eserinin basılmış bütün ciltlerini benim namıma gönderiniz. Size çok zahmet olsa da bu ricamı bilâ müsahele, geciktirmeden ve süratle yerine getirirseniz beni memnun etmiş olursunuz. Türkiye'de çok insanlar Kur'ân-ı Kerîm'i terceme ettiler. Her biri-

(10) "Ey dinim ve dünyam, senin aşkınla uğraşmak için insanlara dünyalarını ve dinlerini terk ettim."

ni gördüm. Hiçbiri bir şey değil, bilâkis lâ şeydir, hiçbir şeydir. Mehmed Hamdi Efendi'nin de terceme ve tefsirini göreyim. Rica ederim, gönderiniz.

Burada bugün ikametimin ne kadar olacağı belli değildir. Galiba bir iki ay kadar otururum. Şunu duydum: الوشيعة kitabımın bazı fasıllarını Hind âlimleri Urdu diline terceme ettireceklermiş. Buna memnun oldum. İran hükümetinin de Sahabelere lânet okumak gibi küfriyatı yasakladığını işittim. Buna da ayrıca memnun oldum. Bu, elbette, الوشيعة nın tesiridir. Benim (1 — **Zekât**, 2 — **Ruze**, 3 — **Şerîat Esasları**, 4 — **Hatun**, 5 — **Müracaat**, 6 — **İslâm Milletlerine**, 7 — **Kavaid-i Fıkhiyye**, 8 — **Ummu'l-Kura**) gibi eserlerim, Fin müslümanlarının ellerinde varsa toplayıp her birinden birer ikişer adet bana buraya Benares'teki adresime gönderebilseniz faydalı bir iş olurdu. Orada ehemmiyetleri kalmadı. Burada onları isteyenler var.)

İran seyahati esnasında Şiraz'dan yazdığı bir mektupta:

(... Şiraz, İran'ın Cennet gibi bir yeri imiş, lâkin Finlandiya'dakilere göre değil. İran köylerinde azap içinde, zahmetle ve meşakkatle yaşayan insanlar hakkında İran şairlerinin sözleri belki doğru olabilir. Siz muhterem Finlandiya müslümanları, dünyanızda ve dininizde şâd olup saadetinizin kadrini biliniz.)

Meşhed'den yazdığı bir mektupta:

(... Meşhed'de Firdevsî'nin kabrini ziyaret ettim ve sevindim. Firdevsî'nin kabri, dünyada âdeta 7 acaibden sayılan muzeleum şeklindedir, gayet güzeldir. Moskova'daki Lenin'in türbesinden de kat kat azametlidir. Tamamen boş bir yerde ise de kabrin çevrelenmiş kısmına gayet büyük bostan ve bahçe yapılmış. Şahname müellifi Firdevsî'nin 1000 yıllık jübilesi hâtırasına Şah Rıza Han Pehlevî himmetiyle inşa edilmiştir. Şah bugün medeniyet dünyasında, bütün yeryüzünde, bu büyük şairin hörmetine onun jübilesini yaptırdı.

Tahran'dan 19 Kasımda akşam saat 5 sularında Tebriz'e hareket ettim. Hava, kar, yağmur ve bora şiddetinden çok bozuktu. Seyahatimden az önce çok hasta idiysem de kalbim nasılsa da memnun ve mesrurdu. Otobüs yolda bir defa çukura düştü ve tamamiyle devrildi. Bir defa da otobüs içindeki benzin tenekesi ateş alıp tam iki teneke benzin yanıp otobüsün içi kıpkırmızı rus sobası gibi tamamen ateşe döndü. Ateş, kapının yanından başlamıştı. İnsanlar, otobüsün

pencerelerini kırıp birer birer dışarıya fırladılar. İnsanların paniğe kapılışları korkunçtu. Ben nasılsa böyle devrilme dakikalarında da yangın dakikalarında da muvazenemi bozmadım, dengemi hiç kaybetmedim. En sonraya kalıp pencereden yavaşça indim. Benzin yanıyor, insanlar sızlanıyorlar, ben de temaşa ediyordum. Bundan sonra tün saat ikilerde Kum şehrine gelebildik. Çamurlu havada zahmetle bir yer buldum. Oda ne kadar çok soğuk ise de uyudum. Sabahleyin selâmetle kalktım; 1 — Tahran'daki hastalığım, 2 — Kar, yağmur ve hava bozukluğu, 3 — Devrilme ve yanma tehlikeleri etkisiyle bütün vücudum yıpranmıştı. Öyle olsa bile şehir caddelerine çıkarak biraz yürüdüm. Şehrin en meşhur ziyaret yerlerini, camilerini ve okullarını gezdim. En büyük müctehidlerinin büyük dersine hazır oldum. Bir müctehidin evinde, küçük bir mecliste, iki-üç saat kadar sohbette bulunduk. Ben konuştum, onlar dinlediler. Bugün sıhhatim biraz iyidir. Biraz yürüdüm. Son sınıf öğrencileriyle odalarında biraz sohbet ettim. Burada belki bir hafta kadar kalırım.

Helsinki'de (filân) efendi hazretlerine teşekkür ve minnetlerimi tekrar arz kılsanız ve kendisini eşiyle birlikte evinize davet etseniz iyi olurdu. Davetinizi elbette kabul ederler. Sizin resmî durumunuz gayet iyidir. Örneği doğudan değil, batıdan alınız.)

Kahire'den yazdığı bir mektupta:

(... **Tarihu'l-Kur'an ve'l-Masahif** ismiyle burada bir eserimi neşredecek oldum. Değerli bilgiler topladım. Ömrümün sonunda yine mühim bir kitabımı neşretmeyi arzuluyorum. Takdire şayan bir durumdur. Burada çalışkan bir İngiliz mübeşşiri 15-20 yıl kadar ömür tüketip Kur'ân-ı Kerîm'in şâz kıraetlerini büyük bir ihtimamla toplamış. Benimle de bilvasıta tanıştı. Benden çok istifade etti. Bütün çalışmalarını anladım. Kendisine gayet ehemmiyetli faydalar sağladım. Ne kadar büyük âlim ise de benden son derece değerli bilgiler aldı. Çalışkanlığını takdir ettim. Acayiptir. Hıristiyanlar Kur'ân-ı Kerîm hakkında içtihatta bulunuyorlar. İslâm âlimleri ise bunu tamamiyle bıraktılar. Kanım kaynadı, gıpta ettim. Son bir eserimi neşredeyim dedim.

Birinci eserim, **Tarihu'l-Kur'an ve'l-Masahif**'ti. Bu birinci eserimi göreyim. Rica ederim, pek çabuk şu kitabımı bana gönderiniz. Hattâ başka kitaplarla beraber bir araya toplanmış ise onlardan ayırıp bana postalayınız. Halim pek perişandır. Belki de ömrüm, sonuna gelmiştir. Kur'an ilimleri hakkında Avrupa ve Amerika âlimlerinin muazzam ictihadlarını görüp kalbimde pek büyük teessürler uyandı, yüreğimde büyük bir heyecan var.

وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ [11]

İslâm galip gelir, zahir olur, bütün yeryüzüne yayılır. Fakat bizim elimizle ve bizim himmetimizle değil, başka milletlerin elinde kendisinin büyük vaadini tahkik için Allah (c.c.) başka kullarını buldu. يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ âyetinin mânâsı da bu imiş.

Vücudum sağlamdır, kalbim de niçin şâddır? Ailem hakkında hasretim, ölçülerden dış büyüktür. Şikâyet değil, bu bir hikâyedir. Türkçe ne kadar kitap yazdım ise israf oldu, yazık, tamamen ihmal kılındı. Bunun için biraz hasretteyim. Muvaffak olursam iki-üç kitabımı arabça neşredeceğim inşaallah.

El-Azher evvelki halindedir. Öğrencileri azalmıştır. Derslerine bir göz attım. Nizam, evvelki halinde ise de evvelki üstâdların saygıları ve bilgileri bugünkü hocalarda kalmamış olduğunu farkettim. Bir üstâdla bir öğrencinin yekdiğerine küfredip dövüştüklerini gördüm. Buna son derece müteessir oldum. Derslerini biraz dinledim. Bizim fakihlerin fikirleri, maalesef pek akîm, gayet karanlıktır. Üzüntüm çok arttı. Türkistan ve Türkiye medreselerinin başlarına yağanların bir gün El-Azher'in de başına geleceği muhakkaktır ve yakındır[12].

Doğu medreselerinin terbiyeleri, şark çocuklarının dimağlarına tevlid kuvveti veremedi. İslâm fakihlerinin bütün başları, tamamen akîm kalan işleri, tam mânâsiyle verimsiz oldu. Bunu görüp ben hasretliden daha ziyade hasretli oldum. Bu hasretim, 6 yavrumun ve maşukam eşimin hasretlerinden de fazladır.

Mektuplarımı yazdıkça bütün Helsinki, tüm Finlandiya ailelerini hakikatte âdeta görmüş gibi her birini hayal gözüyle görüp geçiyorum. Her birine dualarımı, her birine selâmlarımı, her birine teşekkürlerimi bildiriniz. Yolda görürseniz, telefonda konuşursanız, mektup yazarsanız her vakit selâmlarımı iletiniz. Ben kütüphanede

(11) Muhammed/38: "Eğer Allah'ın emirlerinden yüz çevirirseniz O, yerinize sizden başka bir kavmi geçirir ve bunlar sizin gibi olmazlar."
Rasûlullah burada Arabların makamına geçirilecek kavmin kimler olduğu hakkında sorulunca yanında oturan Selmanu'l-Fârisî'nin dizine vurarak, "İşte bu ve milleti" buyurmuşlardır.

(12) İfadelerine göre üstâd bu mektubunu 1935'lerde yazmıştır. Çünkü o devirde İngilizlere karşı verilen istiklâl mücadelesi bahanesiyle memleketi ve özellikle üniversitelerini hiziplerin de eliyle, tam bir anarşi kaplamıştı.

sabah saat 9'dan, öğleden sonra 5'e kadar çalışıyorum. Pek çok kitap okudum. Kalbim bu cihetle biraz sevinçlidir. Evvelki yüzyıllarda yazılmış olan Hz. Osman mushaflarının burada en eski bir nüshası var. Daireden izin aldım. Bugün ve gelecek günlerde bunu baştan sonuna kadar okuyup mühim buluşlar çıkarırım. Kelimelerini, sûrelerini, âyetlerini, yazı usûllerini, varsa istisnalarını tamamen yazarım inşaallah. Kur'an hakkında pek çok eser okudum.)

Diğer bir mektubunda:

(... Bütün rahat hayatınız, büyük bereketli devletiniz, her vakit sağ ve sağlam sıhhatiniz evvelki senelerden ziyade şu gelecek hicrî yılda her vakit artıp ziyadeleşip dursun. Yeni yılınızı sevinçle karşılayınız. Birinci Cumanızda benim ihlâslı dualarıma mukabil siz de bana dua ediniz.

أشْكُو إلى الله فَقْدَ أهْلٍ كَمَا

شَكَا إلى اللهِ فَقْدَ الْوَالِدَيْنِ يَتِيم [13]

Hoca şu beyitin mânâlarını size söyler. Anladıktan sonra siz kendi halinize bütün kalbinizle, her vakit şükrediniz. İslâm milletlerinin iyi veya kötü bütün hallerini gördüm. Bütün yeryüzünde bugün en rahat, en emniyetli, en muntazam devletinizin, hükümetinizin bütün nizamlarına her milletten ziyade her vakit riayet kılınız. Sizden emanetli, sizden sadık, sizden de çalışkan bir millet yakın civarda kalmasın.

İki yüz beyitlik güzel kitabımı bastırdım. İslâm fakihlerini tamamen âciz bırakan 15-20 kadar dinî, içtimaî meselelerini hal kılıp İslâm âlimlerine arab diliyle beyan ettim. Artık ölsem de hasretim kalmadı.)

Mekke-i Mükerreme'den yazdığı bir mektupta:

(... Ben sıhhattayım. Gayet selâmetteyim. Talebelikte devamlı çalışmalarım güzel ve bereketli idi. Çok okudum. Büyük büyük kitap hazinelerini mütalâa ettim ve faydalandım.

Bütün yerlerde medreseler kapandıktan sonra, Rusya'da, Türkistan'da dinî, ilmî bir medrese açmak yolundaki gayretlerim sonuç vermedi ise de yani büyük emellerimden birine nail olamadı isem de, Allah beni talebelik şereflerinden yoksun kılmadı. Seyahatim, tale-

---

(13) Yetimin ana ve babasını kaybetmesi halini Allah'a şikâyet ettiği gibi ben de ailemi kaybetmemi Allah'a şikâyet ederim.

belik seyahati oldu. Her bir eserimde fakihlerin fikirlerini uyandırmak gayesiyle ufak tefek sözleri yazardım. **Maksadım, efkâr-ı İslâmiyede inkılâp hareketleri yaratmaktır.** Bugün buna emelim, rağbetim ve arzularım ziyadeleşti. Ulûm-ü İslâmiye'de, efkâr-ı diniyede, ufak büyük inkılâp hareketlerini İslâm dünyasında İslâm memleketlerinin birisinde uyandırmak, bugün bana yakîn bir emel olup kaldı.

Bugünlerde birkaç eserimi bastıracağım. Hindistan'da, Mısır, Suriye, Irak ve Hicaz'da inşaallah yayılır. **Muhtemelen Türkiye'de veya Hindistan'da dinî, ilmî bir okul tesis ederim.** Yardımcım Allah'tır. Arzularım büyüktür. Hindistan büyüklerinin işaretleri de, sarahatle istekleri de vardır. Bursa veya Konya gibi Türkiye şehirlerinin birisinde ulûm-ü İslâmiye derslerinin hükümet izniyle açılması ihtimalleri de yakındır. Sa^cy ve gayretimde sebat edebilirsem iznin çıkması muhtemeldir. Bu sırlarımı size açıyorum. Allah (c.c.) Hazretleri, sa^cylerimi geniş rahmetiyle inşaallah kabul buyurur.

Bu sene tam bir hararetle haccederim. İnşaallah mukaddes yerler huzurunda, mübarek şeair-i ilâhiye içinde Finlandiya müslümanlarının her birine dualar ederim. Her birinize hâlis, derin şükranlarım elbette süreklidir. Israr kuvvetiyle, intizar yoluyla ise de Kâ^cbe huzurunda bir yıldan fazla i^ctikâf ettim. Orada gayet fâ^cal bir surette çalıştım. Kur'ân-ı Kerîm hakkında, 3000 sahifelik kadar bilgi topladım. Kahire kütüphanelerinde 20 ay kadar çalışmıştım. Allah ömrümü biraz uzatacak olursa Allah'ın yardımıyla Kur'ân-ı Kerîm hakkında 2-3 kitabımı inşaallah bastırırım. Buradan galiba doğru mukaddes Medine şehrine hareket ederim. Îmanlı kalbimden büyük hasretlerimi, günahlı gözümden seller gibi akacak yaşlarımı Peygamber Efendimiz huzurunda biraz dökerim.)

Diğer bir mektubunda:

(... Hicaz, Suriye, Kudüs ve Mısır Arablarını gördüm. Edebî, dinî hallerine tamamen kanaat getiremedim. Hatırınızdadır. Finlandiya müslümanlarına söylemiştim. Uzun seyahat zahmetlerini ben çekerim, fakat bu zahmetlerin faydaları sizedir. Memleketinize, ahvalinize şükrediniz. Finlandiya'nın kadrini biliniz. Müsterih olunuz. O sözümü Afganistan ve Hindistan seyahatimden sonra söylemiştim. Hicaz, Kudüs, Suriye ve Mısır seyahatlerimden sonra yine ziyadesiyle arzettim. Edebin, temizliğin ve medeniyetin sizde olması cihetiyle sizin memleketiniz buralara kıyasla pek yüksektir. Kadrini biliniz. Finlandiya müslümanlarının halleri tamamiyle başkadır. Finlandiya memleketinin kadrini bilip kendi aranızda gayet dostça yaşayınız. Fin okullarını tamamiyle doldurduktan sonra İslâm mektep-

lerini de, din kurslarını da, seyyar öğretmenlerinizi de her zaman bütün kuvvetinizle alıp ilerleyiniz. Müslümanların bugün en kuvvetli kolonisi, cemaati Finlandiya müslümanlarıdır. Ben (filân) şehri, (filân) efendileri ve yakınlarını gördüm. Orada ahval-i diniyye tamamiyle başkadır. Orada teravih gibi, oruç gibi şeylerin hiçbirisi yoktur. Çocuklarda okuma-yazma kaygısı da yok. Okullarını yakında tamamlayacak olan iki genç kız gördüm. Hiçbirinin müslümanca yazıdan haberi yok. Atalarının onları kaygılandırmaları da azdır. (Filân) şehri gördüm. Orada da durum böyledir. Oruç yoktur. Namazları ve bayramları da yoktur. Müftü var ve gayet fakir bir köy mescidi gibi ufak, küçük bir mescidleri ve kabristanları var. Lâkin bayram namazları yok. Sizin durumlarınız tamamiyle başkadır.)

Irak'tan yazdığı bir mektupta:

(... Bağdat'ta biraz fazla kaldım. Basra, Necef seyahatlerimi de erteledim. Mevlit günlerinde burada bulunacağım. Bunu, Bağdat âlimleri arzu ettiler, ben de kabul ettim. Bağdat âlimleri ile biraz tanıştım. Geceleri sohbetler başladı. Türlü konularda söz söyledim. Bundan sonra ehemmiyetli müteaddit konularda ilmî, edebî meselelerde sohbet meclisleri toplanacak oldu. Dinî, edebî ve ilmî meselelerde Bağdat'ın büyük âlimleri, fikirlerini beyan edecek oldular.

Bundan dolayı biraz kaldım. Burada yerim gayet iyidir. İmam Aᶜzam'ın camii, Bağdat'ın en güzel ve Cennet gibi mamûr yeridir. İmam Aᶜzam'ın gayet mamur kabriyle odamın arası, 5-6 metreden fazla değildir. Odamda iki aydan ziyade iᶜtikâf gibi bir halde kalıp gayet mühim kitaplar okudum. Biri 15 ciltlik ve her biri 450 sayfa kadar **Tarih Bağdat** eseri, diğeri de 30 ciltlik **Mebsût** fıkıh kitabıdır. İmam Aᶜzam'ın mezhebinde olan İmam Muhammed'in bütün kitaplarını, Şemsu'l-Eimme Serahsî Hazretlerinin gayet faydalı eserini şerhiyle birlikte büyük bir dikkatle okudum. Faydalandım ve pek memnun oldum. Kalbimde büyük bir hasret vardı. Her ne kadar bu eseri 1927'de satın almış bulundu isem de Leningrad'da onu mütalâa edememiştim. İmam Aᶜzam'ın kendisinin yanında mütalâa edip ulûm fıkhiyemi tamamiyle yeniden tazelemek saadeti nasip oldu. Buna sevindim. Bağdat'da İmam Aᶜzam civarında biraz itikâf ettim. Memnunum. Nice Bağdat âlimleriyle tanıştım. Burada kalırsam vazifeler de hazır. Fakat kalmaya niyetim yok.)

Başka bir mektubunda:

(... İrak'ta biraz kalmak niyetim vardı. Esas maksadım, istifade etmekti. Anlaşılıyor ki burada fazla ikamet edemeyeceğim. Mû-

sul, Kerkük, Kerbelâ, Necef ve Kûfe gibi şehirleri gezdim, gördüm. Pek çok üzüldüm. Burada Kerbelâ, Necef ve Kûfe gibi kutsiyetli yerlerde yasak yerleri müşahede ettim. Yasak günler, acaip ve garaib günlerdir. Her gün görüyorum. İbretli, teessüflü halleri beni şiddetle üzüp eziyor. Küçük büyük bir-iki âlimleriyle tesadüfen buluşup sohbet ediyorum. Fikirleri mahdut, taassup şiddetli, Şiîlik ve Sünnîlik düşmanlığı son kertesine gelmiş. Böyle ahvalin çarelerini bulmak, bugün tamamen muhal gibi bir şeydir. Mısır basınında Şiᶜa mezheblerine az hücum edilmemiştir. Necef Seyyidleri, Necef müctehitleri bunlara mukabele yolunda 4-5 kitap yayınlamışlar. Hepsini okudum. Ümmetin evvelki asrını, küfürleşmeden maada, kendi aralarında atışmalardan başka orada hiçbir şey bulamadım. Şiîlerin kitaplarını Batı takdir ediyormuş. أصل الشيعة وأصولها isimli kitabı yazan müctehit Muhammed El-Huseynî Al-Kâşif El-Ata, iftihar lisaniyle bunu bana kendisi söyledi. Ne kadar büyük gaflet! Batı'nın takdiri böyle suretlerde yalnız pasif olabilir. İslâm milletleri arasında düşmanlık hislerini kuvvetlendirecek her kitap, her eser, Batı nazarında elbette makbule geçer. 100 sahifelik küçücük bu kitabın tam 20 sayfası mutᶜa[14] konusundadır. Okudum. Pek çok hayret ettim. يأجوج risâlesi gibi bir broşür yazabilirsem mutᶜa konularında halkın pek çok vehimlerini giderirdim. Kur'ân-ı Kerîm'de mutᶜa yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'de mutᶜa vardı, mensûh oldu demek de büyük bir gaflettir. Kur'ân-ı Kerîm'de mutᶜa vardır demek lisan-ı ilâhî ifadesinden gayet büyük gaflettir. Kitaplarımda küçük ve büyük yeni bir nice söz yazdım. Bunu da yazabilirsem yine yeni bir sözüm olurdu. Kalbim sevinir, yüzüm —inşaallah— tamamiyle nurlanırdı. Necef'in medreselerini gezdim. Bu medreseler matem günleri tamamiyle tatildedir. Dersler yapılmaz. Muharrem'in 10'undan sonra dersler başlıyormuş. Derslerini de gördüm. Usûl tamamiyle Buhara medreseleri usûlleri gibidir. Biraz anladım. Ayırmaları, mezhep başka ve ders kitapları da başkadır. Nizam tamamen Buhara nizamıdır. Medreselerin yapıları Buhara'ya nisbetle biraz küçük ise de hem dışarıdan, hem de içeriden tamamiyle Buhara medreseleri yapıları gibidir. Buraların dinî edeblerini biraz gördükten sonra Buhara medreselerine rahmetler okudum. Eğer bizim mezhebimiz, bizim edebimiz Bağdat ve Necef gibi yerlerden alınmış olsaydı bizim camilerimiz de tamamen Necef camileri gibi olurdu. Bizim de mahrem mâtemlerimiz olurdu. Mah-

---

(14) Temettü gibi intifa mânâsına olan bir lafız ile yapılan nikâhtır. İslâm hukukunda bu nikâh bâtıldır.

rem mâtemleri ile aşırı surette ilgilenmeleri, namaz farîzalarında, temizlik vazifelerinde fazla müsâhele ve ihmal göstermeleri, üzerimde pek fena iz bıraktı. Mahrem mâtemlerinde gayet garip ve menfûr hallerini gördüm. Necef, küçük bir şehirdir. Her gün her gece, her yerde, sabah akşam Hüseyin'in şehadeti hakkında acaib ve garaib hikâyeler okuyup ağlamak ve lânet okumak, yüzlerine vurmak, göğüslerini elleriyle dövmek gibi haller, sanki dinin ibadeti ve en sevab rükünleri imiş gibi çocuklar, hatunlar, erler tarafından büyük bir ehemmiyetle ve pek büyük ihlâsla eda ediliyor. Necef ve Kerbelâ'da 26 gün kadar kaldım. Yeni haller gördüm. Daha pek çoklarını görecektim, fakat Mayısın 5'inde döndüm.

Şimdiki yerim Bağdat'dadır. İmam-ı Aᶜzam Ebû Hanîfe Hazretlerinin kabri yanında, pek güzel bir yerdedir. دَارُ ٱلْعُلُومِ ٱلْأَدَبِيَّةِ وَٱلدِّينِيَّةِ medresesinde gayet güzel bir odadayım. Ben Hanefîyim. Burası, İmam Ebû Hanîfe ravzasıdır. Kalbimde burada biraz ikâmet etmek arzusu uyandı.)

Diğer bir mektubunda:

(... 5 Mart tarihli mektubunuzu aldım. Bağdat'da alıp okudum. Seyahate çıkacağım günlerde idi. Şam'dan mektup yazarım ümidiyle cevabını biraz geciktirdim. Viza aldım. Hareketle Şam kapılarına kadar gittim. Suriye hükûmeti beni geri çevirdi. Bağdad'a dönüp yine 4-5 gün kadar kaldım. Filistin yolu ile hareket etmek için İngiliz konsolosuna müracaat ettim. Beni ilk önce menetti, sonra da kefâlet olarak benden 60 altın istedi. Veremedim, dolayısiyle de viza alamadım. Nusaybin istasyonuna eriştikten sonra Suriye hükûmeti beni tekrar çevirdi. Bu defa Mûsul şehrine döndüm. Mûsullu avukatların yardımlarıyle tertiplenen bir plân gereğince onların sözlerine, irşadlarına ve taahhütlerine inanarak, Zaho yoluyla, Türkiye topraklarına geçmek gayesiyle Zaho şehrine hareket ettim. Bu şehirden at üzerinde Türkiye'ye geçecektim. Zaho'da arab seyyidlerinin birisinin evine indim. Atlarla beni uğurlayıp yollamak için Mûsul'dan kendilerine emir verilmişti. Sizi atlarla yollamadan daha emniyetli bir yoldan göndereyim dedi. İnandım. Benim bütün eşyalarımı kendisinin salına yükletti. Kendisi de benimle beraber 4 adamıyle sal üzerine çıkıp hep beraber oturduk. Habur isimli şehirden nehirin akıntısına uyarak gittik. Benim için bu, başlangıcı güzel bir temaşa idi. Hareketten 4 saat sonra durdular. Salı bağladılar. Türkiye topraklarına en yakın nokta işte burasıdır dediler ve beni indirdiler. Benimle beraber saldan yine bir adam indi. Son-

ra da yanımdan ayrılıp gitti. Bomboş çölde, yapayalnız, kendi başıma kaldım. Üç-dört saat kadar bekledim. En nihayet uzaktan bir adam göründü ve yanıma geldi. Yüzüne baktım, biraz şüphelendim. Bana bir şeyler söyledi, mânâsını anlayamadım. Sözlerinde tehdit işaretleri vardı. Eşyalarımı göstererek "Kaçak! Kaçak!" sözlerini tekrarladı. Şimdi sözlerinin mânâsını anlamıştım. Yanımdan ayrılıp gitti. Fakat ben bir şaşkınlık içinde kalmıştım. Kalbimi vehimler istilâ etmiş ve müthiş sıkılmaya başlamıştım. Aynı adam 2-3 saat sonra dönüp tekrar yanıma geldi. Bu defa yanında bir çocuk da vardı. Dil biliyordu. Anladım ki adam, köyün muhtarı imiş. Benim indiğim yere kaçaklar inerlermiş. Son derece canım sıkıldı. Eşyaları kaldırıp götürmek için hammallara 2 altın istediler. Bataklık yerde 3-4 kilometre bir mesafeyi bata-çıka katettik. Muhtarın evine indim. Hasret içinde sıkılıp kavruldum. Erkenden kalktım. Asker elinde gümrük muayenesi için üç-dört saat kadar bir müddet yürüdük. Eşyalarımı teftiş ettiler. Sandıklarda kitaplarımdan başka bir şey yoktu. Tutanak tanzim ettiler. Bu defa 2 jandarma eri elinde polis merkezine götürüldüm. Şiddetli bir dille yapılan soruşturmadan sonra pek sert ve gayet dikkatli surette bütün eşyalarımı zerresine kadar aktarıp teftiş ettiler. Uzun bir tutanak hazırlandı. Üç gün sonra iki asker elinde Cizre şehrine gönderildim. Bir gece karakolda kaldım. Ertesi sabahı bir jandarma eriyle şehrin kaymakamı huzuruna çıkarıldım. Bana izin verildi. Cizre şehrinde, misafirhanelerinde, 4 gün kaldım. Bu şehir tarihte meşhurdur. Fakat bugün köy gibi bir harabedir. Önüme bir kamyon, bir otomobil geldi. 200 kilometrelik mesafedeki Mardin vilâyetine 20 liraya gönderildim. Yolda 4 gün azap çektim. 16 Nisanda Mardin şehrine eriştim. Karakolda bir gece kaldım. Sabah beni polis merkezine götürdüler. Merkez dairesinde bulunuyordum. Bir subay geldi. Vali hazretleri sizi davet ediyor dedi. Huzuruna çıktım. Beni büyük bir iltifat ve saygı ile karşıladı. Halimi sordu. Açıkladım. Bana çay takdim etti. 4-5 konuya temas etti. Bir saat kadar sohbet ettik. 4-5 adam geldi. Beni onlara tanıttı. Sizi çok iyi tanıyorum dedi. Sonra ahvalimi sordu. Açıkladım. Elimde para yok, fakat çeklerim var dedim. Bozduralım dedi. Telefonda banka müdürüne emir verdi. Şayet bozamazsanız ve para bulamazsanız bana haber veriniz dedi ve saygıyle beni uğurladı. Kendilerine teşekkürler ettim ve memnuniyetle oradan çıktım. Bütün muamelelerimi yapmışlardı.

Mardin Palas'ta 30 saat kadar kaldım. İkinci gün Mardin'den Adana'ya kadar bilet aldım. Artık param kalmamıştı ama ben de *kurtulmuştum. Bağdad'dan İstanbul'a kadar üç günlük yol için bü-*

yük azablar içinde 25 gün geçirdim. 70 lira kadar tutan 12 İngiliz lirasını beyhude harcadım. Size işte kısaca bir hikâye.

Mektubumda size Zaho - Mardin - İstanbul seferini biraz yazdım, büyük bir zillet gördüm. Fazla masraf zarureti, gayet ağır bir azap oldu. Zaho'dan başlayıp İskenderun'a[15] kadar zilletlerin acıları kalbimde bugüne kadar devam etti. Yokluk korkularına, darlık kaygılarına izafetle polis elindeki zilletler, unutulmuş olan çektiğim hasretleri tekrar uyandırdı. 10 Mayıs günlerine kadar kalbim, büyük tahassürler içinde idi. Eşimin, kızlarımın, oğullarımın ve ailemin hasreti de içimde çok alevlendi. Ağlamak mümkün olsa idi göz yaşlarımı biraz akıtıp kalbimi boşaltırdım.

Acı hasret içinde kalp boğulsa, boğulup kalsa, zillet dakikalarında, darlık saatlerinde insan evlâdı hayattan tamamen usanırmış. 13-14 Mayıs tarihlerine kadar böyle bir hal içinde boğulup yürüdüm. Bugün 15 Mayıs'tır, gönlüm biraz açıldı.

Yâd illerde gurbet hayatı, büyük bir azaptır. Halinize şükrediniz. Benim bedbahtlığımı görüp her halinize şükretseniz yerindedir. Kendim evvelki gibi sünnî isem de hayatım tamamiyle itizâldir. لَا أَرَى أَحَداً وَلَا يَرَانِي أَحَدٌ[16] Fakirlik seyahatlerimde pek büyük zilletler çektim. İ'tizalim de buna göre oldu. Elimde biraz para bulunsaydı yine 4-5 kitabımı arabça olarak İslâm milletlerine arz ederdim. Sonra validemin huzuruna yönelirdim. Bugün yine öğrencilik hayatına döndüm. Dünyada tamamen yalnızlık halindeyim, yalnız kaldım. Ateş, su görmeden önce biraz alevlenip parlayıp gider. Bugün vücudumdaki kuvvet, kalbimdeki faaliyet galiba bu kabildendir.)

Hindistan'dan, Bombay'dan yazdığı bir mektupta:

(... Bugün ben, sağ salimim. Canım tendedir. Fakat azâlarım son derece halsizdir. Kuvvetim yoktur. Ayaklarımın üzerine basarsam pek büyük ağırlıkla hareket ediyorum. Hindistan'da tutuklu kaldım. Hep hasta idim. Bhopal'da kaldım. Orada 8 kitap bastırdım. Revaç buldu. Bundan önce Kahire'de 5 kitap bastırmıştım. الْوَشِيعَةُ فِي نَقْدِ عَقَائِدِ الشِّيعَةِ isimli kitabım, Arabistan ve Hindistan'da fevkalâde bir revaçla dağıtıldı. Nüshası, 50 Rubye'ye kadar çıktı. Or-

(15) Üstâdın mektubunda bu kelime "İskenderiyye" diye geçmektedir. İmlâ yanlışlığı neticesidir; çünkü "İskenderiye" Mısır'dadır. Bu olaylar ise Türkiye ve sınırlarında cereyan etmiştir.

(16) *"Hiçbir kimseyi görmüyorum, kimse de beni görmüyor."*

talıkta kalmadı, kitapları kendi hesabıma bastırdım, fakat bütün faydası kitapçılara oldu.

الْوَشِيعَةُ sebebiyle İran, Irak ve Yemen yolları, bana tamamen kapatıldı. Buna göre şimdi Londra taraflarına seyahate niyetlendim. 1945 yılı sonlarında Bhopal'da tutukluluk hayatından kurtuldum. Siyasî zaruretler için Delhi'deki hükûmet huzuruna yöneldim. Bir ay kadar Delhi'de kaldım. 1946'da, Nisan başlarında Bombay'a geldim. O günden bugüne kadar hep hastayım. Hastalığım gayet şiddetli oldu. Doktorlar, Haziran başlarında beni büyük sanatoryumların birisine yerleştirdiler. Orada iki ay kadar yattım. Cismimde ufak tefek, fakat acıtıcı ameliyatlar yaptılar. Vücudumdaki yaralardan tamamen kurtuldum. Hastahaneden çıktım. Fakat son derece zayıfım. Âzalarımda hareket kudreti kalmamıştır. Bahis konusu sanatoryumda özel bir oda, yemekler, doktor muayeneleri ve ilâçlar için 3000 Rubye'den fazla para ödedim. Şaban ve Ramazan aylarında yatakta idim. Oruç tutmak, Teravih namazlarına gidebilmek, kudretimin dışında idi. Şevval ve Zilkade aylarında da yatakta kaldım. Zilhicce başlarında şiddetli ve acayip bir hastalığa tutuldum. Doktorum beni yine büyük kliniklerden birine yerleştirdi. Orada yemek yoktu. İlâçlar da bana aitti. 16 Ocakta yattım ve 26'sında çıktım. 500 Rubye ödedim. 18 Ocakta gönderdiğiniz gayet ehemmiyetli mektubunuz bana 26 Ocakta iletildi. O gün okudum, 2-3 gün uykum kaçtı.

Son derece müessir ve gayet ehemmiyetli mektubunuz, bütün vücuduma, kalbime ve asablarıma müthiş bir surette tesir etti. Bana hem memnuniyet verdi, hem de kalbimi ve dimağımı vehim dalgalarına batırdı. Ehemmiyetli bu mektubunuzdan dolayı size binlerce, milyonlarca ve milyarlarca teşekkürler ederim. Rica ederim, mektubunuzu açık yazınız: [17] أَنَا الْغَرِيقُ فَمَا خَوْفِي مِنَ الْبَلَلِ

1948 senesi ortalarında Bombay'dan Kahire'ye, oradan da İstanbul'a giden merhum üstâd, İstanbul'dan yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

(... Soğuk günlerin sonuna kadar ben, belki İstanbul'da kalırım. Seyahatimin cihetleri şu ana kadar bana meçhûldür. Norveç'te, Hammerfest taraflarına hareket hayalleri de gönlümde yok değildir. Oraların medeniyetini yine görebilmek temayülü, gönlümden geçmektedir. O taraflara hareketim hakkında fikrinizi yazınız. Ağır

---

(17) "Ben esasen boğulmuşum, batmışım, ıslanmaktan korkmam."

sandıklar içinde külliyetli miktarda da değerli kitaplarım birikti. Bunları nereye göndereyim? Hayatım, son dakikalarına yaklaştı. Vefat edersem, kısa ve doğru yoldan kabrime inersem kitaplarım zayi olur diye korkuyorum. Kabul ederseniz size, Finlandiya müslümanlarına, emanet edeyim. Güzel bir kütüphane olur. Evlâtlarım da belki bir gün kitaplarımı görürler. Petersburg'daki kütüphanem Akademya Nauk kütüphanesinde kaldı. Bu kitaplarım da oraya yakın olsa belki en son olarak hepsi bir yerde toplanır.

مَصَاحِفُ الْأَمْصَارِ isimli küçük ise de —inşaallah— gayet mühim bir risalem çıkacak. İnşaallah İstanbul'da bastırırım. Keremli Finlandiya müslümanlarına ithaf ederim. 38 yıl önce basılmış kitabımı tamamlayacak mahiyettedir inşaallah. 18 yıllık seyahatimi tamamlamak isterim. Fakat bana öyle geliyor ki bu mümkün olmayacak. Önce Hammerfest şehrine varmak arzusu kalbimde yaşamaktadır. Viza alabilsem, Allah isterse, oraya giderim. Dinî, ilmî bir emelim vardır. "Ruze" isimli kitabım belki elinizde vardır[18]. O kitabımı —inşaallah— tamamlarım. Başka insanlar nazarında bu eserin ehemmiyeti yoktur. Olsa da benim nazarımda bunun ehemmiyeti pek büyüktür. Yatsı namazı hakkında fakihlerin ihtilâfları büyüktür. Büyük üstâd El-Mercanî[19] hazretlerinin kitabı, bir Bulgar yerinde, bir namaz hakkında idi. Benim kitabım ise bütün yeryüzünde tüm namazlar hakkındadır. Çalışmalarım beyhude olmadı. Tenim, vücudum zayıf ise de kalbim, dimağım, Allah'a hamdolsun, sağlıklıdır. Kader meselesi hakkında değerli, faydalı, ufak bir risale yazmıştım. İstanbul dergilerinde basılmıştır. Allah'a çok şükür, 38 yıl önce tab kılınmış bir risaledir.

طِيبَةُ النَّشْرِ فِى الْعَشْرِ adlı kitabım elimdedir. Okuyorum. Allah (c.c.) Hazretlerine bütün kalbimle hamd-ü senâ ediyorum. 70 yıllık ömrümün semeresi, yalnız bu kitap olsa bile benim için bu şeref yeter.)

Diğer bir mektubunda:

(... Öğrenci iken Mekke-i Mükerreme'de 18 ay kadar ikamet ettiydim. Gözlerim her vakit ya Kâ'be huzurunda, yahut Cebelu'n-Nûr üzerinde, "Gaar"[20] içinde olurdu. Büyük nübüvvet medresesinin öğrencisi olmak saadeti bana da nasip oldu. Hayatımda en kıymetli,

(18) "Ruze" diye işaret ettiği kitap, işte bu eserdir.
(19) Şimal Türklerinin büyük din âlimlerinden Şahabeddin El-Mercanî'dir.
(20) "Gaar" Peygamber Efendimiz'in inzivaya çekildiği mağaradır.

en bereketli ve en etkili dakikalarım, bu "Gaar" dakikalarıdır. Hicret "Gaar"ında "sahip" olmak, yâr olmak şerefi yalnız Ebûbekr Sıddîk Hazretlerine mahsus büyük bir saadet idiyse Nûr "Gaar"ında, Risâlet-i İlâhiyye okulunda, talebelik saadeti bana da nasip oldu. Şükür hissiyatı ile kalbim, her vakit, ebediyete kadar bununla iftihar edecektir.

1927 senesinin Zilhicce ayı idi. Sabah saat 7 sularında, yalnız olarak, Cebelu'n-Nûr'u ziyaret ettim. Ziyaretimin gayesi, orada bir gece ve bir gündüz i'tikâf idi. Dağı aşarak üzerine çıktım. Dağ üzerinde yapıdan bir eser yoktu. Lâkin Nübüvvet-i Muhammediyye okulu, mukaddes "Gaar", bütün azametiyle, bütün rahatlıkla, bütün sükûnetiyle tamamen evvelki durumunda idi. "Gaar", o halde kaim idi. İmanlı kalbime büyük bir sükûnet, faal vücuduma kuvvetli bir ıssızlık geldi. Peygamber Efendimiz'in Hücre-i İlâhiyesi'nde, Allah (c.c.) Hazretlerinin elçisinin huzurlarında O'nun misafiri olarak 50 dakika kadar kaldım. Pek büyük, fevkalâde derin teessürler içinde, azametli bir sessizlik, tatlı bir sükûnet içinde 50 dakika kadar bir zaman bu medrese-i ilâhiyede oturdum. Canlı hayalimde hayat-ı nebeviyye panoraması geçiyor, kalbimde emellerim, nefsimde dualarım coşuyordu. Hücre-i ilâhiyeden çıkardım. Bütün cihetlere bakardım. Tevrat'ta Cebelu'l-Farân namla mezkûr ufak dağları temaşa ederdim. Bunlar, asker bölükleri, namaz cemaatleri gibi sufûf silsileleri idi. Bana göre kudsiyetli bir manzara idi. Bakar bakar buna hiç doyamazdım. Sonra çıktım. Yavaş yavaş hareket ettim. Dağın eteğine indim. Meydan gibi düz bir yerde biraz istirahat arzusuyla oturdum. Seyyidu'l-Vücûd, Şâri' Hakîm Peygamber (a.s.) Hazretleri Cebrail (a.s.) Hazretleri ile beraber birinci namazı, muhtemelen burada eda etmiştir dedim. Orada 15 dakika kadar karar kıldım.)

Diğer bir mektubunda:

(... Kahire'de elimde olmayarak pek uzun müddet kaldım. Kûfî yazısı ile yazılmış eski mushaflardan 7 tanesini okudum. Kütüphanelerde çok kitap okudum. Tevrat sahibi Musa Peygamber'in mukaddes Tûr'unu görmek, orada biraz i'tikâf etmek arzusu kalbimde canlandı. Yakında oralara hareket ederim. Masrafı çokmuş, öyle olsa da giderim. Denizin o taraflarını da, karada, yaya yürürüm inşaallah.)

Başka bir mektubunda:

(... Mukaddes cami cemaatlerine, ihtiyarlarına, gençlerine, hanımlarına, kızlarına, cemiyet-i İslâmiye üyelerine, okulların talebe-

lerine, genellikle yâd illere dağılmış olan bütün kardeşlerime dualarımı, teşekkürlerimi, saygılarımı sunar ve selâmlarını yollarım. Bugün 27 Ekim, 12 Şaban Çarşamba günü. Ramazan yaklaştı. Finlandiya müslümanları için zahmeti yok, fakat rahmeti çok ve bereketi büyük olan mukaddes Ramazan günleri ile size müjde vermek gayesiyle ve hâlis dualarımı arzetmek ümidiyle bu mektubumu sizin vasıtanızla Finlandiya müslümanlarına yazıyorum.

Elinizde benim اَلْوَشِيعَةُ kitabım vardır. 210-211. sayfalarında oruç âyet-i kerîmeleri hakkında benim içtihadım vardır. Açık yazdım. Dört mezhebin hiçbirisinde yok ise de Kur'ân-ı Kerîm'de vardır. Ehl-i İslâmın her birisine oruç farzdır. Hayreddin Ali, İmad Cemâl, Zuhûr Tahir ve İsmail ᶜArif gibi zatların her birine itᶜam farzdır. Her gün itᶜam, fıtır sadakası gibi her gün sadaka. Nebiy Muhterem Hazretlerinin, bütün sahâbelerin, İmam Aᶜzam gibi müctehidlerin gayet müstahab sünnetleri, muhtaç ailelere, fakir kadınlara, fakir insanlara hörmet eliyle takdim kılınacak bir hediye-i İslâmiyedir. Gayet güzel bu sünnetimizi bugün, Finlandiya aileleri için de ihya kılınız. Ramazan gecelerinde teravihten sonra her fert öz koltuğunda mesrûr olup sahûrunu yesin. Kur'ân-ı Kerîm'in ulviyetli irşadı size, bugün işte budur. اَلْوَشِيعَةُ mı yazdım. Irak topraklarına girmesini Irak hükûmeti, açıkça yasakladı. Zararı yok, ben vazifemi yaptım. Ehemmiyeti pek büyük olan birkaç konuda içtihadımı İslâm âlimlerine arzettim. Kitabım, Şiîlere red değil, gerekli bir davettir. Menfaati pek büyük olan iyi bir nasihattır. Kitabın onda biri Şiîlere nasihat yolunda ise geriye kalanı mühim konuları halletme yolunda yazılmıştır. Söylenecek birkaç fikrim vardı, onları söyledim. Kalbim biraz daha rahatladı. Ummu'l-Mu'minîn Ayşe, Hafsa gibi ehl-i beyt hakkında, İslâm imamları Ebûbekr Sıddîk ve Omeru'l-Farûk gibi din erkânı hakkında vazifemi az da olsa yaptım. Şiîlerin hatırlarına riayetle İslâm hükûmetleri menᶜetseler ve İslâm âlimleri sükût etseler bu bana yine de büyük bir şereftir.

Size açıkça söyleyeyim. اَلْوَشِيعَةُ daki **meseleleri, İslâm fakihlerine tahaddî yolunda yazdım. Kudretleri varsa sözlerimi tamamiyle reddetsinler. Hatalarımı kabul eder, günahlarımı herkesten önce iᶜtiraf ederim.** Lâkin benim hatalarım, İslâm ümmetinin şerefidir. Evvelki, eski dâvalarım da hatırımdadır. Sabit olabilseler, benim yüzüm kızarmaz. İslâmın yüzü nurlanır. **Benim geniş hürriyetim, halisâne pek derin saygı esaslarına dayanmıştır.** Evvelki, en birinci kitabım, تَارِيخُ الْقُرْآنِ وَالْمَصَاحِفِ idi. Galiba en son

kitabım da Kur'ân-ı Kerîm hakkında, Mesâhif Kerîme hakkında olacaktır. 35 sene içinde esaslı mühim malûmat topladım. عقيدة: آلأمّة في آلقرآن آلكريم و آلمصاحف آلكريمة isimli bir kitap neşrine —Bismillâh— diye başladım. Vefatımdan sonra İslâm çocuklarının ellerinde bir yâdigâr olur.)

Üstâdın son mektuplarından birinde:

(... Finlandiya müslümanlarının Cennet gibi hanelerinde, bana karşı gösterilen pek büyük saygı içinde 7-8 ay kadar bir müddet, hörmetli bir misafirdim. Büyük hörmetinizi görmekte idim. Kendim de size, her birinize, sayın hanımlarınıza, kerîmelerinize, edepli ve akıllı bütün evlâtlarınıza hulûs-u kalpten saygılar sunarım.

Gayet pâk kalple, gayet pâk gözle, hanelerinizde, cami ve mescitlerinizde, okul ve meclislerinizde bulunurdum. Sadık lisanla konuşurdum. Gündüzleri, geceleri, uzun günlerde, edepli, hörmetli ailelerinizde koltuk ve setlerinizde gece 12'lere kadar, belki uzun günlerde sahûr saatlerine kadar hanelerinizde, aileler arasında, büyük hörmet içinde, sizinle sohbet ederdim. Lisanım pâkti. Gözüm pâkti. Kalbim tamamen pâkti. Bana saygınız kadar, yahut bana olan hörmetinizden kat kat daha fazla be nsize kalbimden ihtiram ederdim. Bu, hem bugün böyledir, hem de tâ kıyâmete kadar size teşekkürler ederim.)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

UZUN GÜNLERDE ORUÇ

BU ESER NİÇİN VE KİM İÇİN YAZILDI?

İslâm dini tekliflerinin[1] en çoğu, Allah'ı ta^{c}zîme, O'nu yüceltmeye ve insanlığın terbiyesine gerekli farîzalarla ilgilidir. Namaz ve oruç gibi İslâm ibâdetlerinde, genellikle, hem Allah'ı takdîs, yüceltme mânâları, hem de insanlığın terbiyesi cihetleri yaşar. İslâm dininin buyruklarında, genellikle, bu iki büyük menfaat yani ta^{c}zîm-i ulûhiyet ile tehzîb-i insaniyet maslahatları esas gaye olmak üzere muteberlerdir.

İşaret edilen bu iki en büyük maksat, İslâmiyetin hem esasıdır, hem de —tâbir caizse— felsefesidir. Teklifin ehemmiyeti de yalnız işaret edilen bu iki cihetledir.

Bununla beraber bu iki maksattan birine ait islâmî yükümlülük hükümlerinde müsaadeler ve gayet geniş ruhsatlar[2], sürekli ve muntazam olarak bulunur. İslâm dininde vârit olan teklif, umûmen kolaylık merkezinde kaimdir. Daireyi, çemberi aşmamak kaydiyle bu, teysîr yani kolaylaştırma ameliyesi dairesinde bulunur.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ قَالَ: إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ [3]

وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ [4]

يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [5]

طٰهٰ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى إِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشَى [6]

(1) Teklifler, İslâm dininde temyiz ve düşünme kabiliyetini haiz insan evlâdına Allah tarafından yüklenen vecîbeler demektir.

(2) Ruhsat, İslâm hukukunda, usûlcüler deyiminde, önceden meşru^{c} olmadığı halde ciddî bir özürden dolayı meşru^{c} sayılan hükme verilen şer^{c}î müsaadenin hukukî ismidir. Cem^{c}u'l-Cewami^{c}, c. 1, s. 119-120, 1937 Kahire baskısı.

(3) Cami^{c}u'l-Buharî, 2. kitab, 29. bab / ve Sunenu'n-Nesâî, 46. kitab, 28. bab.

(4) El-Hacc Sûresi/78: "Allah, dinde size zorluk kılmamıştır."

(5) El-Bakara/185: "Allah size kolaylık ister, zorluk istemez."

(6) Tâhâ/1: "Tâhâ, biz Kur'ân'ı sana çile çekmen için değil ancak Allah'tan korkanlara O'nu hatırlatma için indirdik."

Farz ve vâcib[7] gibi tekliflerin en te'kitli ehemmiyeti, ihtiyaç iktizasına göre ruhsatların oldukça genişliği —ki bunlar yekdiğerlerinin tamamıdır; o ehemmiyetle bu genişlik— İslâmiyetin binasında en mühim iki rükündür.

Farz'ın yapılmasına inanmak ne kadar elzem ise Kerîm-i Mutlak Şâricî Hakîm olan[8] Allah tarafından tevsi kılınmış bulunan müsaadeleri ve kolaylıkları kabul etmek de o kadar elzemdir. Katcî delili bulunan müekked farzı terketmek veya inkâr etmek ne kadar kötülük ise katcî delili bulunan ruhsat-ı şer'iyeyi gizlemek de o kadar büyük suçtur. Belki de bu husus, daha büyük fenalıktır.

وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ
لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ
ثَمَنًا قَلِيلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ [9]

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ، بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ
تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَاتِهِ [10]

İslâm dininde mevcut olan farzların ve vâciplerin, elbette, ehemmiyet ve gayelerinin bulunması gerekir.

İhtiyaç saatlerinde darlığı kaldıran ruhsatların meşrucıyeti, İslâmiyetin gayet büyük ve olgun bir din olmasından neşet eder. Ruhsatlar, hiçbir zaman farzların aslına halel vermez. Cemiyet hayatında çok vâki olan ahvalin iktizasiyle öyle ruhsatların bulunması gerçekten lâzımdır. Şâricı Kerîm'in hikmeti, sonsuz ihsanı ve rahmeti, elbette böyle müsaadeleri ihtiyaç saatlerinde yasaklamaz.

Farzların farziyetlerini göz önünde tutup, göz ile ruhsat-ı şer'iyelerde bulunan vüscatin ehemmiyetine de bakıp Şerîat-i İslâmiyede

(7) Ebû Hanîfe Hazretleri'nin nazarında vâcib, kesin delil olamdığından dolayı farz derecesine yükselmeyen hükümdür. Fakat diğer âlimler, lûgat bakımından farz kelimesiyle vâcib kelimesi her ne kadar ayrı mânâ taşısalar da ıstılâhî bakımdan mânâ aynıdır, demektedirler. Ekseriyetin fikri böyledir. Cemcul-Cewamic, c. 1, s. 88-89, 1937 Kahire baskısı.

(8) Şâric, lûgat mânâsıyle kanun vaz'edici demek olup burada Allah mânâsına kullanılmıştır.

(9) Âl-i İmrân/187: "Allah o zaman kendilerine kitap verilenlerden, onu insanlara mutlaka açıklayasınız, onu gizlemeyiniz diye onlardan söz almıştı. Onlar ise o sözü ardlarına attılar ve karşılığında cüz'î bir menfaat satın aldılar. Aldıkları şey de, ne kadar kötü bir nesnedir!"

(10) El-Mâide/70: "Ey Resûl! Sana Allah'ın tarafından indirileni tebliğ et. Eğer yapmazsan O'nun risâlelerini tebliğ etmedin demektir."

mevcut geniş ruhsatlardan, büyük müsaadelerden birini canlandırayım emeliyle, yani İslâm hukuku kitapları sahifelerinde gömülüp kalmış ehemmiyetli bir ruhsat-ı şer'iyeyi ihya edeyim kasdiyle **"uzun günlerde hem de büyük meşakkatli durumlarda oruç tutmak"** meselesi hakkında Şerîat-i İslâmiye kararını açıklama yolunda bir risale yazıp neşretmeyi arzu ettim.

Bu konu bugün başımıza gelmiş olan mühim bir meseledir .Vukûu nadir olan farîzalardan da değildir. Gezegenimizin birçok yerlerinde görülen bir durumdur. Şerîat-i İslâmiyede bu meseleyi kat'î ve açık surette halleden bir cevabın bulunması, elbette zorunludur. İslâm hukuku kitapları bu meselede âciz kalmış, gafil olmuş veyahut sükût etmiş ise bu husus mümkündür ve olabilir. Fakat külliyatı ve cüz'iyatı, geçmiş hem de gelecek bütün olayları ihata eden Allah-u Rabbu'l-Âlemîn Hazretleri tarafından indirildiğine inanılan Şerîat-i İslâmiye kitabı, âciz kalıp gaflet etmiş olamaz.

İCTİHÂDIN BEKÂSI VE TAKLİDİN BUTLÂNI

Mezheb imamlarının sükûtu veya gafleti, yahut bazan aczleri sabit olan hususlarda İslâm dinini cevaptan âciz gibi göstermek, büyük müctehidlere karşı takınılması gereken hörmet değil, belki şerîat-i islâmiye hakkında işlenen büyük bir suçtur.

Ben de müctehitlere hörmet eder, onları sayarım. Fakat bunu şerîat-i islâmiyenin olgunluğunu rencîde edecek şekilde yapmam.

Usûl-ü şerîati lafızların mânâları dairesine sokmuş olan islâm hukukçularını ve islâm âlemini Kitab ve Sünnetten menedenleri, İslâm hukukçusu geçinenleri şerîat-i islâmiye üzerine hâkim kılmak, şerîat-i islâmiyeyi tamamiyle elden bırakmak gibi bir hareket olsa gerektir. Cemiyet hayatında vâki olan büyük meselelerin ekseriyeti üzerinde sükût eden ve fıkıh kitaplarında cevapları bulunmayan meselelerin **"Şerîat-i islâmiyede cevapları yoktur"** mânâsına gelmiş sözler, o kadar itibara lâyık olmasa gerektir.

İslâm ehlinin kat'î inancına göre şerîat-i islâmiye tâ kıyâmete değin bâkidir. Benim de itikadım böyledir. Lâkin bu, ihatası gayet dar İslâm hukuku kitapları ışığıyla değil, bilâkis âyât-i Kur'aniye hem de Sünen-i Nebeviye bereketiyle olacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de müteaddit âyetlerde nâzil olmuş büyük müjdeyi veren ... لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [11] âyeti, bugün elimizde bulunan Kelâm ve İs-

(11) Tewbe/34: **"Puta tapanlar hoşlanmazlarsa da dinini bütün dinlerden üstün kılmak için** Peygamberini doğru yolda, hak dinle gönderen Allah'tır."

lâm hukuku kitapları sayesinde değil, belki Kur'ân-ı Kerîm'in özünün bereketi ışığında olacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm, âlem-i insaniyet kaim oldukça sürekli olarak kalacaktır. Kur'ân'ın hidâyet kapıları her fert için istisnasız olarak açık kalacaktır. Dört mezhebin ya on mezhebin birisiyle, ya da hepsiyle Kur'an mensûh olacak, hükmü ortadan kalkacak demek değildir. Ehl-i İslâm'ın düşünce ve inancına, âmâl ve harekâtına Kur'ân-ı Kerîm'in özü, hem esas hem de rehber olacaktır. Ehl-i ilmin kalemiyle yazılmış kelâm ve fıkıh kitapları mezhep olmak sıfatiyle bize kalmış mezhep fikirlerini biz, elbette saygı ile karşılarız. Fakat ellerimize, ayaklarımıza ve aklımıza ebedî bir bağ olmak sıfatiyle değil belki ilmî kitap, ilmî eser itibariyle ve arandığı zaman kuvve-i akliyemizi terbiye eden güzel bir vesile olmak cihetiyle, yalnız bu cihetle, onlara ihtiram ederiz. Yoksa Kur'ân-ı Kerîm ve Sünen-i Nebeviye meydanda iken eskiden kalmış mezheplerden birini taklit etmek, bize hiçbir vakit vâcip olamaz.

"Var olan, ya da var olacak mezheplerden birini taklit etmek vâciptir" demek, daha açık bir tâbirle, **"O mezheple Kur'ân-ı Kerîm, nesh kılındı veya kılınır"** demektir.

İslâm âleminde, fikir terakkisi tarihinde, **"taklit"** meselesi gibi zararı büyük bir belâ-i azîm zuhûr etmemiştir. Taklit âfeti, gönüllerimize, dimağlarımıza tamamiyle durgunluk vermiştir. İslâm dinini tamamiyle işten alıkoymuş ve fiiliyattan çıkarmıştır. Siyasî ve içtimaî diğer belâların her biri, buna uyarak İslâm âlemini istilâ etmiştir dersek sözümüzde isabet etmiş oluruz.

Yukarıda yazılmış satırlarda bundan sonra açıklanacak meseleye olan ilgisi cihetiyle burada "FUTÛHAT MEKKİYYE" adlı eserden birkaç satır nakletmek isterim.

Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretleri, "Futûhat"ın ikinci cildinin 762. sahifesinde şöyle der:

كَانَتِ ٱلْأَحْكَامُ تَحْدُثُ بِحُدُوثِ ٱلسُّؤَالِ عَنِ ٱلنَّوَازِلِ.
فَكَانَ غَرَضُ ٱلنَّبِيِّ حِينَ عَلِمَ ذَلِكَ أَنْ يَمْتَنِعَ ٱلنَّاسُ عَنِ
ٱلسُّؤَالِ، وَيَجْرُونَ مَعَ طَبْعِهِمْ، حَتَّى يَكُونَ ٱلْحَقُّ سُبْحَانَهُ
هُوَ ٱلْمُتَوَلِّي مِنْ تَنْزِيلِ ٱلْأَحْكَامِ مَا شَاءَ، فَكَانَتِ ٱلْوَاجِبَاتُ
وَٱلْمَحْظُورَاتُ تَقِلُّ، وَتَبْقَى ٱلْكَثْرَةُ فِي قَبِيلِ ٱلْمُبَاحَاتِ
ٱلَّتِي لَا يَتَعَلَّقُ بِهَا أَجْرٌ وَلَا وِزْرٌ.

فَأَبَتِ النُّفُوسُ قَبُولَ ذَلِكَ وَأَنْ تَقِفَ عِنْدَ الْأَحْكَامِ الْمَنْصُوصِ عَلَيْهَا فَأَثْبَتَتْ لَهَا عِلَلًا، وَجَعَلَتْهَا مَقْصُودَةً لِلشَّارِعِ، وَطَرَدَتْهَا، وَقَاسَتِ الْمَسْكُوتَ عَنْهُ بِالْمَنْطُوقِ بِهِ، وَلَوْ لَمْ يَفْعَلْ لَبَقِيَ عَلَى أَصْلِهِ مِنَ الْإِبَاحَةِ وَالْعَفْوِ. كَثُرَتِ الْأَحْكَامُ بِالتَّعْلِيلِ وَطَرْدِ الْعِلَّةِ، وَالْقِيَاسِ وَالرَّأْيِ وَالْاسْتِحْسَانِ. وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا، وَلَكِنْ بِحَمْدِ اللهِ جَعَلَ اللهُ فِي ذَلِكَ رَحْمَةً أُخْرَى لَنَا لَوْلَا أَنَّ الْفُقَهَاءَ حَجَرَتْ هَذِهِ الرَّحْمَةَ عَلَى الْعَامَّةِ بِالْتِزَامِهِمْ مَذْهَبَ شَخْصٍ مُعَيَّنٍ لَمْ يُعَيِّنْهُ اللهُ وَلَا رَسُولُهُ، وَلَا دَلَّ عَلَيْهِ ظَاهِرُ كِتَابٍ وَلَا سُنَّةٌ صَحِيحَةٌ وَلَا ضَعِيفَةٌ، وَمَنَعُوا أَنْ يَطْلُبَ رُخْصَةَ نَازِلَتِهِ فِي مَذْهَبِ عَالِمٍ آخَرَ اقْتَضَاهُ اجْتِهَادُهُ.

شَدَّدُوا فِي ذَلِكَ وَقَالُوا: هَذَا يُفْضِي إِلَى التَّلَاعُبِ بِالدِّينِ، وَتَخَيَّلُوا أَنَّ ذَلِكَ دِينٌ! وَقَدْ قَالَ النَّبِيُّ: إِنَّ اللهَ تَصَدَّقَ عَلَيْكُمْ، فَاقْبَلُوا صَدَقَتَهُ. وَالرُّخَصُ مِمَّا تَصَدَّقَ اللهُ بِهِ عَلَى عِبَادِهِ.

وَقَدْ أَجْمَعْنَا عَلَى تَقْرِيرِ حُكْمِ الْمُجْتَهِدِ وَعَلَى تَقْلِيدِ الْعَامِّيِّ لَهُ فِي ذَلِكَ الْحُكْمِ؛ لِأَنَّهُ عِنْدَهُ عَنْ دَلِيلٍ شَرْعِيٍّ سَوَاءٌ كَانَ صَاحِبَ قِيَاسٍ أَوْ غَيْرَ قَائِلٍ بِهِ.

وَرَبْطُ الْإِنْسَانِ بِمَذْهَبٍ مُعَيَّنٍ لَا يَعْدِلُ عَنْهُ، وَأَنْ يُحْجَرَ عَلَيْهِ مَا لَمْ يَحْجُرْ عَلَيْهِ الشَّرْعُ مِنْ أَعْظَمِ الطَّوَامِّ وَأَشَقِّ التَّكْلِيفِ عَلَى عِبَادِ اللهِ. وَالَّذِي وَسَّعَهُ الشَّارِعُ بِتَقْرِيرِ حُكْمِ الْمُجْتَهِدِينَ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ ضَيَّقَهُ عَوَامُّ الْفُقَهَاءِ. وَأَمَّا الْأَئِمَّةُ كَأَبِي حَنِيفَةَ وَمَالِكٍ وَالشَّافِعِيِّ فَحَاشَاهُمْ مِنْ ذَلِكَ [12]

---

(12) Futûhat Mekkiyye, c. 2, s. 762.

"Hükümler, çıkmazlar, tereddütler hakkında yöneltilen sorular üzerine indirilirdi. Bunu öğrenen Peygamber'in gâyesi, Hak Teâlâ istediği hükümleri kendiliğinden indirsin diye insanların kendisine soru yöneltmekten vazgeçmelerinden ve tabiatları üzere hayatlarına devam etmelerinden ibaretti. O takdirde vecîbeler ve mahzurlar azalır ve büyük kısım, ecirle veya günahla ilgisi olmayan mubah işlerden ibaret olurdu. Halbuki nefisler ,insanlar, bunu kabul etmediler ve mansûs hükümler

"Futûhat Mekkiyye" müellifi, Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretlerinin bu sözleri, ne kadar güzel ve ne kadar doğrudur!

Evet, hem insan hayatını darlıktan korumak, hem de şeyi, işleri maslahat iktizasına bırakmak hikmetiyle Şâri-i Kerîm münasebetsiz soruları yaratmaz idi. Ashâb-ı Kirâm hazretleri de Şâriᶜi Kerîm'in şu güzel siyasetine vâkıf olduklarına göre yirmi üç senelik risâlet süresince yalnız on üç defa soru sormuşlardır. Yani, her iki senede bir soru! Şu on üç sual Kur'ân-ı Kerîm'de [13] يَسْأَلُونَكَ âyetleriyle hikâye kılınmıştır.

üzerinde durmak istemediler. Bilâkis bunlara illetler buldular ve Allah'ın bu illetleri kasdedip matlubunun bu olduğunu ileri sürdüler. Bunları kural haline döktüler. Meskûtünanh olanı, mantûk haline getirdiler. Böyle yapmamış olsalardı din, aslî tabiatı üzerine ibâha ve af olarak kalırdı. Taᶜlille, kural yaratmakla, kıyas, re'y ve istihsanla hükümler çoğaldı. Rabbin bir şeyi unutmaz. Fakîhler, ne Allah'ın, ne Resûlünün tâyin etmediği, ne de kitabda veya sünnette sağlam veya zayıf bir delili bulunmayan ve muayyen bir şahsın mezhebine tâbi olma, diğer bir âlimin kendi ictihadı ile vardığı mezhebde bulunan bir ruhsatı taleb etmeyi yasaklama bidᶜatıyle bu rahmeti âmmeye karşı dondurmamış olsalardı ne olurdu. Fakat, Allah'a hamdolsun, Cenâb-ı Hak bu durumda da bize başka bir rahmet bahşetti.

Fakîhler tutumlarında katılaştılar. Bu, insanı dinle oynamaya götürür dediler ve bu düşüncelerini din sandılar. Nebiy, Allah size kendiliğinden iyilik yapmıştır. Bunu kabul ediniz. Ruhsatlar, Allah'ın kullarına yaptığı iyilikler cümlesindendir dedi.

Biz müctehidin hükmünü kabulde ve âmmenin onu takliden kabulü hükmü üzerinde mutabıkız; çünkü ona göre bu taklit, şerᶜî delilden alınmıştır. İsterse bunu, kıyası kabul edenler veya onu kabul etmeyenler, ileri sürsünler.

İnsanın ayrılamayacağı bir mezhebe bağlanmış olması ve dinin dondurmadığı hususların dondurulmuş olması en büyük kötü olaylardandır ve Allah'ın kullarına en güç gelen kısımlardandır. Bu ümmetin müctehitlerinin hükmü kabul ve takrirle Peygamber Efendimizin genişlettiğini, fakîhlerin umumu daraltmıştır. Lâkin Ebû Hanîfe, Mâlik ve Aş-Şâfiî gibilerini bundan tenzîh ederim."

(13) (Sana sorarlar) demektir. Kur'ân-i Kerîm'de bu soru 13 âyette 15 defa tekrarlanmıştır. Onlar da şu âyetlerdir: Al-Bakara/189: "Sana hilâl halindeki ayları sorarlar.", 215: "Sana ne sarfedeceklerini sorarlar.", 217: "Sana hörmet edilen ayı ve o aydaki savaşı sorarlar.", 219: "Sana şarabı ve kumarı sorarlar.", "Sana ne sarfedeceklerini sorarlar.", 220: "Sana yetimleri sorarlar.", 222: "Sana kadınların aybaşı halini sorarlar.", El-Mâide/5: "Kendilerine neyin helâl kılındığını sana sorarlar.", El-Aᶜraf/186: "Sana âhiret saatinin ne zaman gelip çatacağını sorarlar.", "Sanki dikkatlice derin bilirmişsin gibi, sana sorarlar.", El-Enfâl/1: "Sana ganîmetlere dair sorarlar.", El-İsrâ'/85: "Sana ruhun mahiyetini sorarlar.", El-Kehf/84: "Sana Zu'l-Karneyn'i sorarlar.", Tâhâ/105: "Sana dağları

Ashâb-ı Kirâm'ın güzel edepleri, ne kadar hayranlık vericidir! Bundan daha da hayranlık verici kısım şudur ki, Kur'ân-ı Kerîm sanki, o on üç suali de çok görerek şöyle demişti:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ
تَسُؤْكُمْ . وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ .
عَفَا اللّٰهُ عَنْهَا ، وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ [14]

Yani "Münasebetsiz ve sizi tedirgin edecek şeyler hakkında soru sormayınız! Beyan kılınacak olursa zahmeti size kalır. Kur'an inip dururken sorarsanız, size beyan kılınır da teklif vâki olur. Allah, unutup değil belki af tarîkiyle o şeyleri bıraktı, siz de bırakınız!"

Kur'ân-ı Kerîm'in sükûtu, Allah'ın affı ve insanları maslahat cihetlerine bırakıp teklifleri çoğaltmamak hikmeti üzerine kurulmuştur. Lâkin İslâm hukukçularının gönülleri buna razı olmamıştır: Yükümlülükleri mümkün mertebe çoğalttırmak için, ta^clil, kıyas ve istihsan usûllerine başvurmuşlardır. Evet, bunları inkâr ettiğimiz yok. Şâri^c nazarında kıyas meşru^cdur. Lâkin bu, teklifleri arttırmak için değil, bilâkis hayat dairelerini tevsi^c etmek için, hem de rahmet usûlüyle insanlara kolaylık yaratmak içindir. Fakat bizim hukukçularımızın çoğu, kıyası, şâri^cin güttüğü gâyenin tamamen hilâfına kullanırlar. Ellerindeki kıyas, teklif dairelerini mümkün mertebe tevsi^c etmek, hayat mesleklerini mümkün mertebe daraltmak maksadlarına hizmet eder.

Şâri^ci Kerîm'in sükûtu, insanlara rahmet, merhamet içindir. Müctehidlerin ictihadlarını şâri^cin takrir etmesi de Ümmet-i İslâmiye hakkında büyük merhamet içindir. Maslahat talep eden, hakîkati arayan her bir insanın fikrine saygı gösterilir. İnsanın hayatı böyle fikirler üzerine teessüs edebilir. Amelde sıkılma veya çekinme yoktur. Amel, makul bir fikir üzerine eda kılınır. Hayat yollarında darlık yoktur. Hayat yolları, fikirlerin ihtilâfı kadar çeşitlidir. Şâri^cin, müctehidlerin ictihadına itibar etmekten maksadı işte budur. Lâkin fakîhlerimiz bunu da nazar-ı itibara almadılar.

En büyük bir âfet olmak üzere mezheplerin birine bağlanmak zorunluluğu, taklit farziyeti, âlem-i İslâmiyette "fakîh"lerin himme-

---

sorarlar.", En-Nâzi^cât/42: "Senden kıyâmetin ne zaman gelip çatacağını sorarlar.". Bunlar, sorular üzerine indirilmiş âyetlerdir. Filvaki teşri^c âyetleri, sorusuz da indirilmiştir.

(14) El-Mâide/104: "Ey îman edenler! Size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. Allah sorduğunuz şeyleri, af etmiştir. Allah bağışlayandır, halîmdir."

tiyle ortaya çıktı. Meşhur dört mezhepten birine bağlanmak, müslümanların her birine cebren ilzam kılınır oldu. İnsanın başına bir ihtiyaç gelmiş iken ruhsat-ı şerᶜiyeden istifade etmek yasaklandı. "Filân adamın sözü sözdür. Fakat filân delîlin delâletine bir paralık itibar yoktur!" gibi iddialar, her bir mezhep erbabı tarafından büyük cesaretle söylenip ileri sürüldü. Allah tarafından tevsiᶜ kılınmış şerîat üzere ameli, "telaᶜub biddîn = dinle oynamak" demektir dediler de müslümanları kendilerinin dar mezhepleri dairesine sokmak gayretine geldiler.

İnsanları mezheplerin birisine bağlamak âfeti, "Futûhat" müellifi Muhyiddin Hazretlerinin ifadeleri gibi İslâmiyetin başına kopmuş olan kıyâmetlerin en büyüğüdür. Ehl-i İslâm üzerine gelmiş zahmetlerin en ağırıdır. Şu taklit belâsı, İmam Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed gibi büyük müctehidlerden değil, bilâkis fakîh namı takınmış, dinci geçinen adamlardan çıktı da dünyayı harab etti.

Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretleri "Futûhat"ın dördüncü cildinin seksen beşinci sahifesinde demiştir ki:

"يَحْكُمُ ٱلْقُطْبُ بِالْعَدْلِ الَّذِي هُوَ حُكْمُ ٱلْحَقِّ فِي ٱلنَّوَازِلِ • وَ رُبَّمَا يَقَعُ فِيهِ مَنْ خَالَفَ حُكْمَهُ مِنْ أَهْلِ ٱلْمَذَاهِبِ • فَإِذَا حَكَمَ بِخِلَافِ مَا يَقْتَضِيهِ أَدِلَّةُ هَذِهِ ٱلْمَذَاهِبِ قَالَ أَتْبَاعُهَا بِتَخْطِئَتِهِ فِي ذَلِكَ ٱلْحُكْمِ ، وَ أَثِمُوا عِنْدَ اللَّهِ بِلَا شَكٍّ • وَ لَيْسَ لَهُمْ أَنْ يُخَطِّئُوا مُجْتَهِداً ، لِأَنَّ ٱلْمُصِيبَ عِنْدَهُمْ وَاحِدٌ لَا بِعَيْنِهِ • فَوَاللَّهِ لَا يَكُونُ دَاعِياً إِلَى اللَّهِ إِلَّا مَنْ دَعَا عَلَى بَصِيرَةٍ ، لَا مَنْ دَعَا عَلَى ظَنٍّ ، وَ حَكَمَ بِهِ • وَ لَا جَرَمَ أَنَّ مَنْ هَذِهِ حَالُهُ حَجَرَ عَلَى أُمَّةِ مُحَمَّدٍ مَا وَسَّعَ اللَّهُ بِهِ عَلَيْهِمْ • فَضَيَّقَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ أَمْرَهُمْ فِي ٱلْآخِرَةِ وَ شَدَّدَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ ٱلْمُطَالَبَةَ يَوْمَ ٱلْقِيَامَةِ ، وَ ٱلْمُحَاسَبَةَ لِكَوْنِهِمْ شَدَّدُوا عَلَى عِبَادِ اللَّهِ أَنْ لَا يَنْتَقِلُوا مِنْ مَذْهَبٍ إِلَى مَذْهَبٍ فِي نَازِلَةٍ طَلَباً لِرَفْعِ ٱلْحَرَجِ • وَ ٱعْتَقَدُوا أَنَّ ذَلِكَ تَلَاعُبٌ بِالدِّينِ • وَ مَا عَرَفُوا أَنَّهُمْ بِهَذَا ٱلْقَوْلِ قَدْ مَرَقُوا مِنَ الدِّينِ • بَلْ شَرْعُ اللَّهِ أَوْسَعُ ! وَ حُكْمُهُ أَجْمَعُ وَ أَنْفَعُ – وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ ، مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ ، بَلْ هُمُ ٱلْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ – " هَذَا حَالُ هَؤُلَاءِ ٱلْفُقَهَاءِ يَوْمَ ٱلْقِيَامَةِ – وَ لَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ " "[15]

(15) Büyük âlim, tereddütler karşısında adaletle, Allah'ın hükmüyle hükmeder. Belki mezhepler ehlinden bu büyük âlimin hükmüne muhalif olan-

Şu söz Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretlerinin harfiyyen kendi sözüdür. Bakınız ne demiştir:

"Ruhsat-ı şerᶜiye ile amel etmek, "Telâub biddîn" demek değildir. Bilâkis mezheplerin birine bağlanmak taklidi farzdır iddiasiyle o ruhsattan insanı menetmek, İslâmiyeti terketmek olur" demiştir Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretleri!

Bu gayet doğru bir hükümdür. Allah'ın şerîatı, mezheplerin her birisinden, bütününden mukayesesi mümkün olamayacak derecede geniştir. Şerîat-i İlâhiye, insanların maslahatlarını, faydalarını daha ziyade câmidir. Futûhat müellifinin: "O fakîhler, yevm-i kıyâmette darlıklarda kalırlar. İtirazları da kabul kılınmaz!" hükmüne katılmaz isek de, diğer fikirlerini elbette kabul ederiz.

Yine Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretleri, **Futûhat'ın dördüncü cildinin** 542. sahifesinde şöyle der:

" وَ الَّذِي أُوصِيكَ بِهِ إِنْ كُنْتَ عَالِماً فَحَرَامٌ عَلَيْكَ أَنْ تَعْمَلَ بِخِلَافِ
مَا أَعْطَاكَ دَلِيلُكَ وَ يَحْرُمُ عَلَيْكَ تَقْلِيدُ غَيْرِكَ مَعَ تَمَكُّنِكَ مِنْ حُصُولِ الدَّلِيلِ،
وَ إِنْ لَمْ تَكُنْ لَكَ هَذِهِ الدَّرَجَةُ وَ كُنْتَ مُقَلِّداً فَإِيَّاكَ أَنْ تَلْتَزِمَ مَذْهَباً بِعَيْنِهِ،
بَلِ اعْمَلْ كَمَا أَمَرَكَ اللَّهُ بِهِ • فَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَكَ أَنْ تَسْأَلَ أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ
كُنْتَ لَا تَعْلَمُ • وَ أَهْلُ الذِّكْرِ هُمُ الْعُلَمَاءُ بِالْكِتَابِ وَ السُّنَّةِ • فَإِنَّ الذِّكْرَ هُوَ

---

lar da böyle bir hükümle hükmederler. Kuvvetli âlim bu mezheplerdeki deliller hilâfına bir hüküm çıkarırsa tâbileri, taraftarları onun hükmünün yanlışlığına itiraz ederler. Fakat Allah katında şüphesiz günahkâr olurlar. Tâbilerin bir müctehidi yanıltmaya hakları yoktur; zira onlarca hükmünde isabetli olan, fakat tâyin edilemeyen tek bir müctehiddir. Yemin ederim ki o şuurlu olarak halkı Allah'a davet eden kimseden başka bir kimse değildir. Zan üzere davet edip şüphe ile hükmeden kimse değildir. Bu cümleden Allah'ın ümmet-i Muhammed'e geniş merhametini hacr altına alanların işlerini Cenâb-ı Hak âhirette daraltacak, kıyâmet gününde Allah onlara şiddet gösterilmesini isteyecektir: Zira onlar, büyük zorluklar karşısında müşkülâtı bertaraf etmek için bir mezhepten diğerine fikren intikal etmemeleri için Allah'ın kullarına şiddetli davranmışlar ve böyle yapmayı dinle oynama zannetmişlerdir. Onlar bu tutumlarıyle din hükümlerini aşmışlardır. Halbuki Allah'ın şerîatı, çok geniştir. Hükümleri çok geniş ve faydalıdır.

A) "Onları durdurun. Gerçekten onlar sorulacaklardır. Size ne oldu ki birbirinizle yardımlaşmıyorsunuz. Bilâkis onlar bugün teslim olmuşlardır." (Es-Saffât/24-26)

İşte bu fakîhlerin kıyâmet gününde durumları böyle olacaktır.

B) "Onlara izin de verilmez ki özür beyan etsinler." (El-Murselât/36)

ٱلْقُرْآنُ بِالنَّصِّ . وَ ٱطْلُبْ رَفْعَ ٱلْحَرَجِ فِي نَازِلَتِكَ مَا ٱسْتَطَعْتَ ، فَإِنَّ اللَّهَ
يَقُولُ : وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ » . وَ قَالَ النَّبِيُّ : دِينُ اللَّهِ
يُسْرٌ . فَاسْأَلْ عَنِ ٱلرُّخْصَةِ مَا ٱسْتَطَعْتَ فِي ٱلْمَسْأَلَةِ حَتَّى تَجِدَهَا ، فَإِذَا
وَجَدْتَهَا فَاعْمَلْ بِهَا . وَ إِنْ قَالَ لَكَ ٱلْمُفْتِي هَذَا حُكْمُ اللَّهِ أَوْ حُكْمُ رَسُولِهِ
فَخُذْ بِهِ ، وَ إِنْ قَالَ لَكَ هَذَا رَأْيِي فَلَا تَأْخُذْ بِهِ ، وَ ٱسْأَلْ غَيْرَهُ . وَ إِنْ
أَرَدْتَ أَنْ تَأْخُذَ بِالْعَزَائِمِ فِي نَوَازِلِكَ فَٱفْعَلْ ، وَ لَكِنْ فِيمَا يَخْتَصُّ بِكَ ، وَ
رَفْعُ ٱلْحَرَجِ هُوَ ٱلسُّنَّةُ . وَ إِذَا عَلِمْتَ عِلْماً مِنْ عُلُومِ ٱلشَّرِيعَةِ فَبَلِّغْهُ مَنْ
لَا يَعْلَمُهُ ، تَكُنْ مِنْ حَمَلَةِ ٱلْعِلْمِ لِمَنْ لَا يَعْلَمُ . وَ إِيَّاكَ أَنْ تَكْتُمَ مَا أَنْزَلَهُ
اللَّهُ مِنَ ٱلْبَيِّنَاتِ لِلنَّاسِ » [16]

Şüphe yok ki Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretlerinin yukarıdaki şu sözlerinde gerçekten bir delil şerᶜi var iken imamların birisini taklit etmek elbette haramdır. Bir insan şerᶜî bir delil bulmaktan âciz kalır ise muayyen mezheblerden birini taklit edemez, bilâkis sorar. Bu gibi mesnedsiz sözleri ve rivâyetleri nakleden adamdan değil, Kur'ân-ı Kerîm'den ve Sünnet-i Nebeviyeden alarak hükümleri tebliğ eden ehl-i zikirden sorar.

---

(16) Futûhat Mekkiyye, c. 4, s. 542.

"Eğer âlim isen sana şunları tavsiye ederim: Elindeki delilin sağladığı kanaatten başkasıyle amel etmek ve delil bulmaya kudretin olduğu halde başkasını taklit etmek sana haramdır. Eğer bu derecede âlim olmayıp mukallit isen sakın muayyen tek bir mezhebe bağlanma. Bilâkis Allah'ın emrettiği gibi amel et: Zira Cenâb-ı Hak, bilmediğin takdirde sana ehli'z-zikre danışmayı emrediyor. Burada ehli'z-zikr, Kur'an ve Sünnetle amel eden âlimlerdir. Ehlu'z-zikr, Kur'ân'ın nassıyle, metniyle amel eden insanlardır. Çıkmazda, tereddütte isen mümkün olduğu kadar içinde bulunduğun zorluğun zevaline dua et. "Allah, size, dinde zorluk kılmadı." (El-Hacc Sûresi/78) ve Nebiy, "Allah'ın dîni kolaylıktır." (Câmiᶜu'l-Buhârî, 2. kitab, 29. bab) buyuruyorlar. Bahis konusu meselede mümkün mertebe ruhsatı araştır. Bulursan onunla amel et. Eğer danıştığın şahıs, bu Allah'ın veyahut Peygamber'in hükmüdür derse, onunla amel et. Şayet, bu benim fikrimdir derse onu reddet. Başkasına danış. Eğer dûçar kaldığın zorluklarda azîmetlerden faydalanmak istiyorsan bunu yap. Bu yalnız senin şahsına ait olan işlere mahsustur. Zorluğu gidermek sünnettir. Eğer din ilimlerinden bir şey biliyorsan onu bilmeyene tebliğ et. Bilmeyenlere ilmi ileten kimse olursun. Cenâb-ı Hakk'ın insanlara indirmiş olduğu âyetleri, belgeleri sakın gizleme."

Allah Kur'ân-ı Kerîm'de, فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ[17] buyuruyor. Bu âyet-i kerîmede "Ez-Zikir"den maksat, Kur'ân-ı Kerîm'dir. Zira Allah: إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ[18] buyuruyor.

Bakınız, İslâmiyetin ziyneti ve onun değerlerinden olan Muhyiddin Hazretleri; "Mümkün mertebe zorluktan kaçın; zira İslâmiyette zorluk yoktur. Şerᶜî ruhsatları ara, bul ve onunla amel et. Azimetleri[19] iltizam edecek isen bu senin seçeceğin bir şeydir. Fakat bunu yalnız kendine iltizam et. İhtiyat edeyim hayaliyle, diğerlere azimetleri iltizam etme. Zorluğun, çıkmazlığın yokluğu, İslâmiyetin güzel bir şiarıdır. Şerᶜî ruhsatlardan birini bilir isen bilmeyenlere bildir. Nebîlik şerefine erişirsin. Sakın Allah'ın indirmiş olduğu ruhsatları, vüsᶜatları ve delilleri ketmetme, gizleme" demiştir.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللهُ[20]

Taklit hastalığı kötü gelenek olmak üzere İslâm âlemi düşüncesinde yalnız son yüzyıllarda türemiş ise de nedendir bilmem gayet kuvvetli surette kökleşip kalmış. Buna göre butlanı o kadar malûm bir hastalık meselesinde "Futûhat Mekkiyye" müellifi Muhyiddin Muhammed b. ᶜAli Hazretlerinin sözleriyle istidlâl etmek zorunda kaldım. Yoksa taklidin haramlığı Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleriyle, Nebiyy-i Muhterem Şâriᶜi Kerîm'in senedleriyle ve Mezheb ve Hadîs İmamlarının sözleriyle gün gibi malûm olan bir hakikattir.

Benim görüşümde **"taklit, câizdir veya vâciptir"** hükmüyle **"Şerîat-i İslâmiye tamamiyle ilel-ebed mensûhtur"** sözü, aynı mânâdadır. Taklidin vücûbuyle Kur'ân-ı Kerîm'in bekası, mânen birleşme-

---

(17) An-Nahl/43: "Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorunuz."

(18) El-Hicr/9: "Gerçekten Kitabı biz, biz indirdik. Elbette onun koruyucusu da biziz."

(19) Azîmet, İslâm hukuku usûl ıstılahında ibtidaen meşruᶜ olan bir hükmün adıdır. Meselâ başkasının malını alıp kullanmak, harcamak yasaktır. Ana hüküm budur. Fakat ölüm tehlikesi karşısında ve mal sahibinin rızası olmaksızın, sonradan ödenmek şartıyle, başkasının malını harcamak câizdir.

(20) El-Bakara/159: "İnsanlara indirdiğimiz açıklayıcı âyetleri ve hidâyeti kitabda açıkladıktan sonra gizleyen kimseler var ya, gerçekten işte onlara Allah ve insanlar lânet ederler."

leri mümkün olmayan ve birbirleriyle bağdaşmayan nakîz, iki antitezdir.

Evet İslâm âleminde mevcut bulunan fıkıh kitaplarında vukûu mümkün olan olayların her birisine mahsus şerʿî cevaplar hazırlanmış olsa idi o takdirde delil aramak meseleyi halletmek zahmetleriyle fikrimizi yormazdık. Rahat kalmak için taklit ederdik.

Meseleler böyle hazır olarak bulunmuş olsaydı güzel olurdu. Fakat durum böyle değildir. Fıkıh kitaplarında cemiyet hayatımıza ait meselelerin bütünü değil, hattâ ibâdetimize de dair birçok meseleler hal kılınmamıştır. **Hal kılınmış ve cevapları yazılmış olan meselelerin de bütünü, cemiyetin yararlarına ve insanların iyiliğine hizmet edemiyor.**

Hakikat böyle iken şimdi taklit mümkün olur mu? Hal kılınmamış, hem de cevabı bulunmayan sorunlarda taklidin mânâsı var mıdır?

Yukarıda insafla İslâmiyetin şerefini muhafaza kasdiyle yazılmış hakîkatlar, bana büyük bir cesaret verdi. Eskiden bulunup da hal kılınmamış, bugün başımıza gelmiş mühim bir dinî mesele hakkında Kur'ân-ı Kerîm'den ve Sünen-i Nebeviyeden alınmış fikrimi, umûm Rusya müslümanlarına kitab suretinde arz edecek oldum.

İsabet edecek olursam bu benim için en büyük bir şereftir. Hata yapacak olursam bundan bana ne zarar gelir? Fikrim budur. Fakat bu fikir diğer mezheplerin hataları gibi İslâm âlemine zarar vermez; zira isabet eder isem de hata eder isem de hiçbir insanı taklide davet etmiyorum.

Hakikatı bulma yolunda yapılan bir hata ne kadar büyük olursa da insanı ismet-i islâmiye dairesinden çıkarmaz. Doğruyu kasdederken hata işlersem o yanlışlık ne kadar büyük ise de şâriʿinin müsamahasiyle af kılınır.

"Hidâyet, Allah'ın elindedir" inancı, hem güzel hem de doğru bir inançtır. İnsanın vazifesi, hakîkatı aramaktır. "Hakîkatı bulmak" insanın vazifesi değildir. Bilâkis gâyesidir. İnsan, yalnız vazifesiyle teklif kılınır. Fakat gâye-i matlubesine erişmesi, Allah'ın kolaylık göstermesiyle olur. Biraz akıl ve öğrenip bulma yolunda ciddiyetli ve sebatlı olmak şartıyle büyük ictihad gibi kolaylık sebepleri bulunur ise öyle adam, gâye-i matlubesine elbette vasıl olur.

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ [21]

"Uzun günlerde ve meşakkatli hallerde oruç" meselesine dair bu kitapta fikrimi ve kanaatimi tam serbestlikle söyledim. Fıkıh kitaplarında bu ehemmiyetli mesele hakkında kesin cevabın yokluğuna, hem de idrâk eden ve anlayan bütün insanlara Kur'ân-ı Kerîm'de inmiş olan hitabların umumiyetine göre fikrimi arzetmeye dair hakkımı dâva edebilirim. Hattâ وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ[22] âyet-i kerîmesinin hükmüne göre görevli olduğuma da inanırım.

Ben kitabımı buna göre yayınlıyorum. Makbule geçerse mütalâa eder, kabul ederler. Aksi takdirde itibarsız kalır. Ben ise her iki takdirde وَمَا عَلَيَّ إِذَا مَا قُلْتُ مُعْتَقَدِي دَعِ الْجَهُولَ يَظُنُّ الْحَقَّ عُدْوَانًا[23] sözünü söylemeye hak kazanmış olurum.

Bu eserimi yukarıda açıkladığım sebeplerden dolayı yazdım. Fakat bunu kim için yazdım?

Bu kitabı İslâm dininde mevcut olan ruhsatların genişliğine dayanarak farzların ehemmiyetlerini ihmal etmeyen ve kudsiyetlerine saldırmayan insaf sahibi müslümanlara yazdım.

İleride gelecek sahifelerde hal, zaman ve mekân iktizasıyle iftar özürleri beyan kılınacaktır. O özürlerden biri mü'minlerin birisinde bulunacak olursa iftar hakkında şâriᶜ kerîm Allah tarafından tevsiᶜ kılınmış geniş ruhsatın şümulüne bahis konusu mü'min, elbette, dahil olur. İşte benim kitabım böyle özürleri bulunan insaflı mü'minlerin geniş ruhsat-ı şerᶜiyye rahmetlerinden istifadeleri için te'lif kılındı. **Farzları edâda tenbellik gösteren "nazlı"lara yol açmak için değildir.** Farzları edâda tenbellik gösteren adamlar nazarında özürlerin ne ehemmiyeti vardır? Özürleri yok iken farzları terkedecek adamlara ruhsat yollarını aramak zahmeti beyhudedir. Riyasız ve tekeffülsüz doğrudan doğruya terkederlerse daha iyi olur. Bir şerᶜî suçu irtikâb etmiş olurlar. Hiç olmazsa suçlarını diyanet rengiyle boyamak talihsizliğini işlemiş olmazlar.

Semavî din veya insan vicdanı karşısında menhiy ve menfûr şeyleri irtikâb etmek, riyâ elbisesine bürünmek, insanları da, Allah'ı

---

(21) El-ᶜAnkebût/29: "Ve bizim uğrumuzda cihat edenleri, elbette, yollarımıza eriştireceğiz ve kuşkusuz Allah iyilik yapanlarla beraberdir."

(22) 9. dipnotta geçmiştir.

(23) "Düşüncemi açıklamakta benim için hiçbir beis yoktur / Hakkı saldırı sanan karacahili kendi haline bırak."

da aldatmak için kendisinin hareket ve işlerini din hükümlerine uydurmak dâvasında bulunmak, en büyük suçları diyanet rengiyle boyamak gibi tutumlara hakîkat gözüyle bakar isek bu, dinsizliğin en menfûru ve en çirkinidir. İnkârını örtmeyen münkir, hiç olmazsa himmeti büyük bir münkir olur. Fakat riyâ elbisesine bürünmüş olan münkir, Allah'ı da, insanları da aldatmaya teşebbüs eden, resmî surette namı mü'min ise de alçak ve denî bir münkir olur.

Dünyada en hain ve en gaddar mahlûklar, kendilerinin suçlarına, fısklarına şer'î hilelerle aslı olmayan bahaneler arayan "mütedeyyin"ler, hem de dinlerini kendi çıkarlarına âlet eden yalancı sofulardır.

İnsan şu ikisinden biri olur: 1) ya temiz mü'min, 2) ya da riyâsız dehrî, yani tam kâfir olur. Lâkin riyâsıyle, bahanesiyle, insanları ve Allah'ı aldatmaya kalkan müraî, insan değil fakat ruhu küçük bir yaratıktır.

Yeryüzünde günleri uzun ve güneşleri batmayan bölgeler vardır. Dünyada en ağır, en meşakkatli hizmetlerde ömrünü geçiren insanlar vardır. Dibi görünmeyen "felâket kuyuları"nda bin meşakkat içinde yer kazan biçareler, fabrikalarda ve ağır sanayi müesseselerinde cehennem ateşi önlerinde yanıp kavrulan zavallı "cehennemîler", gün boyu dağ yarıp taş kesen, taş taşıyan zayıf fakirler, açık güneşte uzun günlerde kır işleriyle ailelerini, çoluk ve çocuklarını terbiye eden âcizler, daha umumiyetle tâbir edelim oruçlarıyle halden, güçten düşecek ve bir lokma ekmekten yoksun kalacak zavallı insanlar, dünyada az değil, bilâkis gayet çoktur.

İnsanlık dünyasının bütününe rahmet olmak üzere gelmiş olan İslâmiyetin geniş ruhsatlarını o insanlara, oruçtan zarar gören o zavallılara beyan edersem şerî'atın büyük bir iyilik için inmiş olduğunu anlatır ve oradaki ruhsatı ihyâ kılmış olurum. Böylece hesapsız ehl-i islâmın vücutları ve aileleri zarardan korunmuş olur. İslâmiyete mahabbet, inasniyet gönlünde artar. Dinde aşırılığa giderek ehl-i islâmı İslâmiyetten nefret ettirmek gibi bir hareket bulunmaz.

Bu kadar mühim maslahatları bile bulunmasaydı Kur'ân-ı Kerîm'de inmiş olan güzel ruhsat-ı şer'iyeyi gizlememek farîzasıyle, yazacağım fetvayı elbette yine de yazardım. Tenbellik gösteren İslâm âleminde oruç tutmama yollarını açmak mahzuru beni bundan alıkoyamazdı.

İslâm âleminde taklit hissi ne kadar şiddetli şekilde kökleşip kalmış ki Kur'ân-ı Kerîm'de *inip* İslâm hukuku kitaplarında gömü-

len şer'î hükümlerden birisini ihyâ edeyim diye insan eline kalem alır ise mukallitlerden vukûu muhtemel saldırılara siper yolunda birkaç sayfa maksat dışında yazmak gerekiyor. İşte ben de böyle bir mecburiyet iktizasıyle bu satırları yazdım. Şimdi esas maksadı açıklama zamanı geldi.

Maksadım, güneşleri batmayan ve günleri uzun olan coğrafî bölgelerde namaz ve oruç meselelerini, hem de en ağır ve meşakkatli durumlarda Ramazan ayında, iftar hususunda, şerîᶜat-ı İslâmiyede bulunan ruhsat-ı şerᶜiyeyi Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleriyle isbat etmektir. Bu meseleler hakkında İslâm hukuku kitaplarında açık ve kesin bir cevap yoktur. Yatsı namazının farziyeti veya sukutu, düşmesi hakkında eskidenberi karar bulmayan münakaşalar devam edegelmiş ise de oruç meselesi hakkında güzel ve değerli bir beyan henüz yoktu. Buna göre, beyânımı İslâm hukuku kitaplarındaki rivâyetlere iltifatla değil, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden instinbatla, hükmü oradan çıkarmakla yazdım. Bunu ictihat dâvâsıyle değil, bilâkis rahmet-i ilâhiye ve hidâyet kapılarının bütün insanlara ilelebed açık oluşu düşüncesiyle yazdım.

Rahmet-i İlâhiyeden ümit kesmek, şerîᶜat-ı islâmiye nazarında yasaktır. Ben ümit ederim ki Allah'ın rahmetleri, kullarının birisine veya yalnız kendisine yaklaşanlara mahsus değildir.

كُلًّا نُمِدُّ هَٰؤُلَاءِ وَهَٰؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ ، وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا [24]

تَعْظِيمُ رَبِّكَ فِي تَعْظِيمِ مَا شَرَعَا
فَاصْدَعْ فَإِنَّ سَعِيدَ الْقَوْمِ مَنْ صَدَعَا [25]

YERYÜZÜNDE MAMÛRİYET

Kur'ân-ı Kerîm'in örfiyle fen ıstılahında "ᶜimâret", yani mamûriyet, yerin insanla veya hayvanla meskûniyeti mânâsınadır. "Yer mamûrdur" demek, insanla veya hayvanla meskûn demektir. Hanede insan ikamet ederse o hane mamûr olur. Cemaat, mescitlerde na-

(24) El-İsrâ'/20: "Rabbinin nîmetinden bunların ve onların her birine ulaştırırız. Esasen Rabbinin nîmeti, kimseye yasak kılınmış değildir."

(25) "Rabbini taᶜzîm etmek, O'nun şerîatını yüceltmek demektir / Kendini bu hükme teslim et. Kavmin mutlusu, kendini O'na teslim edendir."

mazları edâ ederse o mescit mamûr demektir, yoksa "mamûr" değil, "harab" denir.

"Yeryüzünde mamûrluk" sözünden maksadımız, yeryüzünün insanlarla meskûniyetidir. Yer, âlem-i vücudda bulunan bütün gezegenler gibi, kürevîdir, yuvarlaktır. Yerin yuvarlaklığı, insanlara eskiden beri bilinen kesin bir hakîkattır. "Zîc İlhânî" şerhinde Muhammed Hafrî Hazretlerinin sözüne göre yeryüzünde en evvel yaratılmış insana, yani Âdem (a.s.) Hazretlerine, yerin küreliği, senelerin 365 günde tamamlandığı malûm olmuştur. Âdem (a.s.) Afrika'da, Cebelu'l-Kamer kalesinde, bir zaman oturmuş da gölgesinin hareketiyle gündüz saatlerini bilir olmuş. Mikyas gölgesinin gün ortasında uzunluğuna, kısalığına ve kaybolmasına bakarak sene günlerini çıkartmış...

Herhalde yerin küreliği insanlara eskiden beri malûm olan kesin bir hakîkattır. Öyle bir hakîkat-ı katᶜiyeyi İslâmiyet namından inkâr etmek ne kadar büyük gaflet ise yerin küreliğine âyât-ı Kur'âniye ile istidlâl etmek de o kadar beyhude bir taabbuddur. İhtiyaç görülmeyen bir zahmet ve tekellüftür.

Başgözüyle de, akıl gözüyle de görülen tabiat hakîkatlarını isbat lâzımsa Kur'ân'ın âyetleriyle değil, tabiat delilleriyle isbat etmek gerektir.

Bir zamanlar "yerin küreliği" meselesi, bir münakaşa konusu, bir tartışma ve savaş meselesi oldu idi. Âdetâ düşmanla savaşırcasına aklî hakîkatlarla savaşmayı "El-Mîsak gününde" ahdetmiş kelâmcılar, İslâmiyet nâmından küreliği ibtâl ediyorlardı. Lâkin o zaman bir insan düşüncesinin ilerlemesi tarihinde durgunluk vardı, durgunluk zamanıydı, belki teehhür, gerileme saatleriydi.

Fikrî hareketlerde saatlik sekte olarak telâkki edilebilecek zamanlar, geçti gitti. Eskiden beri insanlara malûm "kürelik" hakîkatı, bir derece aklı olan insanlara inkârı mümkün olmayan kesin bir hakîkat oldu.

Küreliği şimdi gün gibi kesin olan şu "yeryüzü"nün yaklaşık olarak üçte biri kara ve üçte ikisi de Okyanus sularıdır.

Ezelde yani başlangıcı insanlara malûm olmayan zamanlarda yeryüzünün kara kısmı, canlılarla mamûr ve meskûn olmaya başlamıştır. Mamûriyet ve meskûniyet tarihi gayet eskidir. Hattâ insanların medeniyet derecelerine erişme tarihleri de milyonlarca yılla tahmin kılınamaz kadar eskidir.

Kur'ân-ı Kerîm'in iki-üç âyet-i kerîmesi, bu hakîkatı pek açık surette ifade eder. Malûmdur ki insanların yıldızların hareketlerine bakmaları, o hareketler yardımıyle zamanı değerlendirmeleri, değerlendirme sonunda otuz günden ibaret "ay"ları kullanmaları, ayların her birine kendisine mahsus isimler ve hükümler tâyinleri, insaniyetin başlangıcında değil, bilâkis medeniyet tarihinin ortasında hâsıl olablmiştir.

Medeniyetin o derecesi de Kur'ân-ı Kerîm'de, (التوبة = At-Tawba) sûresinde, 36. âyette إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ[1] diyen âyet-i kerîmesinin ifadesine göre, gayet eskidir. Gökleri ve yeri yarattığında **"aylar on ikidir"** demek tarih-i medeniyet, başlangıcı insanlara malûm olmayacak kadar eskidir demektir. Arab dili örfünde ezelde başlangıcı yokluk, يَوْمَ خَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ cümlesiyle, fakat ebediyet de sonu yokluk, مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ gibi cümlelerle ifade kılınmıştır.

Hakîkatta, hayat tarihi gayet eskidir. "Allah'ın kıdemine nazaran âlemin vücudu yenidir" desek de, "ezelde bize malûm başlangıcı vardır" mânâsına değildir.

Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretleri "Futûhat Mekkiyye"nin üçüncü cildinin 388 inci sayfasında demiştir ki:

Bu söz, âlem-i vücudun umumu hakkında değil yeryüzündeki hayatın gayet eskiliğine dairdir. Hakîmu'l-Enbiyâ Nebiyyi Muhterem İdrîs (a.s.), "Nebî isem de insanlık tarihinin başlangıcı bana malûm değil" demiştir.

"Futûhat Mekkiyye"nin 3 üncü cildinin 607 nci sayfasında ise müellif şöyle demiştir:

قُلْتُ لِإِدْرِيسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنِّي رَأَيْتُ فِي وَاقِعَتِي شَخْصًا فِي الطَّوَافِ
أَخْبَرَنِي أَنَّهُ مِنْ أَجْدَادِي ، وَ سَمَّى لِي نَفْسَهُ . فَسَأَلْتُهُ عَنْ زَمَانِ مَوْتِهِ فَقَالَ
لِي أَرْبَعُونَ أَلْفَ سَنَةٍ ! فَسَأَلْتُهُ عَنْ آدَمَ لِمَا تَقَرَّرَ عِنْدَنَا فِي التَّارِيخِ

(1) Tewbe/38: "Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında gerçekten ayların sayısı onikidir."

مِنْ مُدَّتِهِ . فَقَالَ : تَسْأَلُ عَنْ أَيِّ آدَمَ ؟ تَسْأَلُ عَنْ آدَمَ ٱلْأَقْرَبِ ؟ فَقَالَ
لِيَ إِدْرِيسُ : صَدَقَ ، إِنَّنِي نَبِيُّ اللَّهِ ، وَ لَا أَعْلَمُ لِلْعَالَمِ مُدَّةً نَقِفُ عِنْدَهَا
بِجُمْلَتِهَا . إِلَّا أَنَّهُ بِالْجُمْلَةِ لَمْ يَزَلْ خَالِقاً . وَ لَا يَزَالُ دُنْيَا وَ لَا آخِرَة .
وَ ٱلْآجَالُ فِي ٱلْمَخْلُوقِ بِانْتِهَاءِ ٱلْمُدَدِ ، لَا فِي ٱلْخَلْقِ . فَالْخَلْقُ مَعَ ٱلْأَنْفَاسِ
يَتَجَدَّدُ .[2]
... وَ لَقَدْ أَرَانِي ٱلْحَقُّ فِيمَا يَرَاهُ ٱلنَّائِمُ وَ أَنَا طَائِفٌ بِالْكَعْبَةِ مَعَ قَوْمٍ
مِنَ ٱلنَّاسِ لَا أَعْرِفُهُمْ ، فَأَنْشَدُوا بَيْتَيْنِ ثَبَتَ عِنْدِي ٱلْبَيْتُ ٱلْوَاحِدُ وَمَضَى
عَنِّي ٱلْآخَرُ . فَكَانَ الَّذِي ثَبَتَ عَلَيَّ مِنْ ذَلِكَ :

« لَقَدْ طُفْنَا كَمَا طُفْتُمْ سِنِينَا   بِهَذَا ٱلْبَيْتِ طُرّاً أَجْمَعِينَا »

فَقَالَ لِيَ ٱلْوَاحِدُ مِنْهُمْ : أَنَا مِنْ أَجْدَادِكَ . قُلْتُ لَهُ : كَمْ لَكَ مُنْذُ مُتَّ ؟
فَقَالَ لِيَ : بِضْعٌ وَ أَرْبَعُونَ أَلْفَ سَنَةٍ . فَقُلْتُ لَهُ : فَمَا لِآدَمَ هَذَا ٱلْقَدْرُ مِنَ
السِّنِينَ ! فَقَالَ لِي : عَنْ أَيِّ آدَمَ تَقُولُ ؟ عَنْ هَذَا ٱلْأَقْرَبِ لَكَ ؟ أَوْ عَنْ
غَيْرِهِ ؟ فَتَذَكَّرْتُ حَدِيثاً عَنِ ٱلنَّبِيِّ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ مِائَةَ أَلْفِ آدَمَ . فَقُلْتُ
قَدْ يَكُونُ ذَلِكَ ٱلْجَدُّ الَّذِي نَسَبَنِي إِلَيْهِ مِنْ أُولَئِكَ وَ ٱلتَّارِيخُ فِي ذَلِكَ
مَجْهُولٌ مَعَ حُدُوثِ ٱلْعَالَمِ » .[3]

---

(2) Futûhat Mekkiyye, c. 3, s. 388.

"İdrîs Aleyhisselâm'a şöyle dedim: Vakit halde, tavafda, bir şahıs gördüm. Ecdadımdan olduğunu söyledi, ismini de hatırlattı. Ona öldüğü tarihi sordum. Bana, kırkbin yıl önce diye cevap verdi. Bizce tarihte müddeti belli olduğundan dolayı Âdem'den sordum. Bana, hangi Âdem-i soruyorsun? En yakınını mı? dedi. İdrîs bana şöyle cevap verdi: O kimse doğru söylemiştir. Bana inan. Ben Allah'ın Nebiyyiyim. Böyle olmakla beraber âlemin kıdemi konusunda muayyen noktada duracağımız bir müddet bilmiyorum. Allah bu cihan manzumesini, kıdemiyle yaratandır. Dünya ve âhiret bulunmaktadır. Mahlûkatın ecelleri, müddetlerinin bitimiyledir. Yaradılışıyle değil. Ruhlu yarattıkları, teceddüt halindedir."

(3) Futûhat Mekkiyye, c. 3, s. 607.

"Tanımadığım insanlarla Kâ'be'yi tavaf ederken Allah bana uyuyanın gördükleri hakîkati gösterdi. Bu insanlar, bana iki beyitlik bir şiir okudular. Biri aklımda kaldı, diğerini hatırlayamıyorum. Aklımda kalanı şöyle diyor: "Sizin tavaf kıldığınız gibi biz de hepimiz Beytullah'ı yıllarca tavaf kıldık." İçlerinden biri bana, ben sizin ecdadınızdanım dedi. Ben de ona, öleli beri ne kadar müddet oldu dedim. Cevaben, kırk bin küsûr sene dedi. Ona tekrar, insan evlâdının bunca bin seneler yaşadığı yok dedim. Yine cevap vererek bana, hangi Âdem'den söz ediyorsun dedi.

Sana en yakın olanından mı, yoksa başkasından mı? Bunun üzerine Peygamber Efendimiz'den rivâyet edilen hadîsi hatırladım ve Allah yüz bin Âdem yaratmıştır. Belki bu ceddim işte bu Âdemlerden birine nisbetle ceddimdir dedim. Âlemin hudûsü, yeniliği karşısında bu husus tarihçe meçhûldür."

Üstâdımızın yukarıda İbnu'l-ᶜArabî'den yaptığı iktibasın özü, iki noktaya dayanmaktadır. **Birincisi,** İbnu'l-ᶜArabî'nin rüyadaki muhaveresi, diyaloğu; **ikincisi** de, Peygamber Efendimizin **"Allah gerçekten yüz bin Âdem yarattı"** diyen **hadîsidir.**

Birinci hususu teşkil eden rüya, Freud gibi filozofların da tahlilleri ile sabit olmuş felsefî bir vâki ve ilmî bir hakîkattır. Filozoflar, insanlık boyunca bu hususla uğraşmışlardır. Şam'da **Arabça Eserleri Araştırma Fransız Akademisi,** milâdın II. yüzyılında yaşamış olan Efesli Artemidoros'un **Kitabu Taᶜbiri'r-Ru'yâ** adlı eserini 1964'te bastırmıştır. Bu eser Yunancadan Arabçaya 883 milâdide İshak b. Hunayn tarafından terceme edilmiştir. Büyük hacim olarak 450 sayfadır.

İkinci esas noktayı, rivâyet edilen hadîs teşkil etmektedir. İslâmiyette de rüya ile ilgili hükümler vardır. Kur'an'da Hazret-i Yûsuf'un rüyası meşhurdur. Ayrıca Peygamber Efendimiz'den rüya hususunda, yalnız Sahîhu'l-Buhârî'de, **"Rüya Tâbirleri Babı"**nda 46 hadîs rivâyet edilmiştir.

"Futûhat Mekkiye"nin bahis konusu metninde geçen rüya diyalogunda, **"... vefatımın üzerinden kırk bin seneden fazla müddet geçmiştir"** ibaresiyle Peygamber Efendimiz'den rivâyet edilen, **"Allah gerçekten yüz bin Âdem yarattı"** hadîs-i şerîfi, yekdiğeriyle paralel yürüyen müşterek iki noktadır. Muhakkak ki mahlûk olmamız itibariyle ve bugünkü ilmimizle bu Âdemlerin zincirleme hayat sürelerini kesinlikle ölçebilmek, henüz bizim için kaabil değildir. Bu mefhumlar bizi çözülememiş iki alternatif karşısında bırakmaktadır. **Birisi,** tam derinliğiyle mânâsına vâkıf olamadığımız Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleridir ki Allah, El-Hicr sûresinin 27, 29 ve 34. âyetlerinde, **"İnsanın, dokunduğun zaman kuruluğundan dolayı çın çın öten ve suya komşuluğu sebebiyle de rengini değiştirip siyahlaşan kuru bir topraktan, çamurdan şekillendirildiği"**ni açıklamakta ve El-Mu'minûn sûresinin 12, 13 ve 14. âyetlerinde de, **"Andolsun ki biz insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra da onu nutfe, sperm halinde rahime koyduk. Sonra nutfeyi pıhtılaşmış kan kıldık. Bu kanı bir çiğnemlik et yaptık. Bu bir çiğnemlik etten kemikler yarattık. Kemiklere de et giydirdik. Sonra onu başka bir yaratık olarak halkettik ki yaratanların en güzeli olan Allah, ne kadar uluğdur!"** buyurmaktadır.

İbnu'l-ᶜArabî'nin düşündüğü gibi, Ulu Allah kudreti ve kuvvetiyle babamız ilk Âdem'i hiçbir evrim kademesine tâbi tutmadan gördüğümüz kâmil insan şekliyle yaratmıştır. Bu, O'nun muᶜcizesidir. Muᶜcize, insan evlâdı kudretinin dışında ve tabiatın üstündedir. Münakaşası yapılamaz. İman ederek, öylece, olduğu gibi nakille kabul edilir.

Diğer cihetten yine îmânla, Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân-ı Kerîm'inde pek büyük ehemmiyet verdiği ve bu ehemmiyetten dolayı âhirette

bilâkis insan, yaradılışının başlangıcında tıpkı bugünkü suretiyle halk kılındı.

Hadîs ehlinden İmam Abdu'r-Razzâk Hazretlerinin rivâyetine göre إِنَّ اللهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ [7] hadîsi de buna delil olabilir, yani insan, yaradılışının başlangıcında bu suretiyle halk kılındı.

إِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ وَ الضَّمِيرُ لِآدَمَ • وَ الْمَعْنَى أَوْجَدَهُ عَلَى الْهَيْئَةِ الَّتِي خَلَقَهُ عَلَيْهَا • لَمْ يَنْتَقِلْ فِي النَّشْأَةِ أَحْوَالاً ، وَ لَا تَرَدَّدَ فِي الْأَدْوَارِ أَطْوَاراً ، بَلْ خَلَقَهُ كَامِلاً سَوِيّاً مِنْ أَوَّلِ الْخَلْقِ • [8]

Bu hadîsin tefsirinde ilim ehli ihtilâf etmiş ise de en güzel tefsir, bu tefsir olabilir.

إِنَّ اللهَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمٰنِ [9] rivâyeti, bizim tefsirimize aykırı değildir; zira Rahman'a yapılan izafet, tekrim ve teşrif izafetidir. Kemâlde ve cemâlde insanın nazîri yokluğuna göre suret-i insaniyeye صُورَةِ الرَّحْمٰنِ itlak kılınmış ise bu mümkündür, olabilir.

قَدْ وَرَدَ أَنَّ اللّٰهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمٰنِ • وَ هِيَ إِضَافَةُ تَشْرِيفٍ وَ تَكْرِيمٍ ، لِأَنَّ اللّٰهَ خَلَقَهُ عَلَى صُورَةٍ لَمْ يُشَاكِلْهَا شَيْءٌ مِنَ الصُّوَرِ فِي الْكَمَالِ وَ الْجَمَالِ • [10]

Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretleri "Futûhat Mekkiyye"nin 2 nci cildinin 143 üncü sayfasında إِنَّ اللهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ hadîsi hakkında uzun açıklama sonunda demiştir ki

(7) Câmiᶜu'l-Buhârî/İsti'zân: 1: "Allah gerçekten, Âdem'i kendi suretinde yarattı."

(8) "Allah gerçekten, vicdanı Âdem'e ait olmak üzere, Âdem'i kendi suretinde yarattı. Bunun mânâsı, Allah onu yarattığı heyet üzere icâd etti demektir. Âdem, ne yaradılışında bir nice hallerden geçti, ne de yüzyıllarca gelişmeler arasında bocaladı. Bilâkis Allah, onu ilk defadan normal halde, kâmil surette yarattı."

(9) Allah gerçekten insanı Ar-Rahman suretinde yarattı.

(10) "Allah'ın Âdem'i Ah-Rahman suretinde yaratmış olduğu vâriddir. صورة kelimesinin الرحمن kelimesine izafeti, teşrif ve tekrim izafetinden ibarettir; çünkü Allah onu kemâlde ve cemâlde suretlerden hiçbirinin ona benzemediği bir şekilde yaratmıştır."

لَوْ سَأَلَ مِثْلَ هَذَا ٱلسُّؤَالِ فَيْلَسُوفٌ إِسْلَامِيٌّ أَجَبْنَاهُ بِأَنَّ ٱلضَّمِيرَ يَعُودُ عَلَى آدَمَ أَيْ أَنَّهُ لَمْ يَنْتَقِلْ عَلَى أَطْوَارِ ٱلْخِلْقَةِ وَ لَا ٱنْتَقَلَ مِنْ صِغَرِ جِسْمٍ إِلَى كِبَرِهِ . 11

Yeryüzünde tarih mamûriyetini beyan sırasında insan nev'inin başlangıcına dair fikrimizi beyan münasebetiyle hatırımıza sahâbilerden Ebû Hureyre (r.a.) Hazretlerinden rivâyet kılınmış olan = خَلَقَ اللهُ آدَمَ وَ طُولُهُ سِتُّونَ ذِرَاعًا فَلَمْ يَزَلِ ٱلْخَلْقُ يَنْقُصُ فِي ٱلْجَمَالِ وَ ٱلطُّولِ حَتَّى ٱلْآنَ 12 hadîsi geldi.

İmam Haceri'l-Askalanî Hazretleri, "Fethu'l-Bârî"de şöyle der =

« ... وَ يُشْكِلُ عَلَى هَذَا مَا يُوجَدُ ٱلْآنَ مِنْ آثَارِ ٱلْأُمَمِ ٱلسَّالِفَةِ كَدِيَارِ ثَمُودَ. فَإِنَّ مَسَاكِنَهُمْ تَدُلُّ عَلَى أَنَّ قَامَاتِهِمْ لَمْ تَكُنْ مُفْرِطَةَ ٱلطُّولِ عَلَى حَسَبِ مَا يَقْتَضِيهِ ٱلتَّرْتِيبُ ٱلسَّابِقُ . وَ لَا شَكَّ أَنَّ عَهْدَهُمْ قَدِيمٌ وَ أَنَّ ٱلزَّمَانَ ٱلَّذِي بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ آدَمَ دُونَ ٱلزَّمَانِ ٱلَّذِي بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ أَوَّلِ هَذِهِ ٱلْأُمَّةِ . وَ لَمْ يَظْهَرْ لِيَ ٱلْآنَ مَا يُزِيلُ هَذَا ٱلْإِشْكَالَ » . 13

İmam İbn Hacer Hazretlerinin bu sözü, ilmîdir hem de gayet makbuldür. Evvelki milletlerden kalmış evler ve mağaralar gibi şeylerin kesin surette delâlet ettiğine göre o milletlerin boyları, bugünkü adamların boyları kadar olmuştur. Boyda ve cemâlde, güzel-

(11) "Eğer bir İslâm filozofu bize bu gibi bir soru yönetmiş olsa idi biz, صورته kelimesindeki ه zamirinin Âdem'e ait olduğunu, fakat ne hilkatte gelişimlerden geçmediğini, ne de küçük olarak yaratılan bir cisimden büyük cisme nemâ ile intikal etmediğini ona söylerdik."

(12) "Allah, Âdem'i uzunluğu altmış arşın olarak yarattı. İnsanlar, şimdiye kadar güzellikte eksilmekte ve uzunlukta kısalmaktadırlar."

(13) "Geçmiş milletlerin eserleri, Semûd diyarındakiler gibi, yukarıdaki hadîsle bir çelişki halindedir; zira bunların evlerinin önceki anlayış üzerine hadîsin ifade ettiğinin tam tersine ve insan olarak boylarının çok uzun olmadığını göstermektedir. Şüphe yok ki Semûd kavminin yaşadığı çağ eskidir. Onların yaşadığı zaman daha sonra ve Âdem'in yaşadığı zaman ise daha öncedir. Şimdiye kadar bu problemi çözerek beni ikna edecek bir delil bulamadım."

İmam ibn Haceri'l-ᶜAskalanî, Mısırlıdır. Zamanının değerli âlimlerindendir. Milâdî 1371-1448 yılları arasında yaşamıştır. Bu âlim, altı asır önce üzerinde bocaladığı bu maddî delilli görüşünü ortaya atmıştır. İnsanlar, ifratlı şekilde uzun boylu değildiler. Aksi takdirde mağaraların küçük kapılarından içeriye nasıl girebilirlerdi? Adı geçen bu âlimin za-

likte, gerileme ve eksiklik meselesi, âlem-i vücudda sünnet-i ilâhiye olmak üzere sabit olan daimî terakki kanununa da biraz terstir. Her mevcut daimî terakkide iken mevcutların tekâmüle erişmişi olan insan, gerilemede olabilir mi ?

Bu sözde, bundan başka bir problem daha var. Boyları yaklaşık olarak ölçmekte bilinen "zira^c" arşın, insanın bizzat kendi koludur. Eğer en evvel yaratılmış Âdem'in boyu kendisinin zira^{c}ı, arşını ile altmış zira^c idiyse o adamın kıyafeti gayet çirkin olması lâzım gelir. Boyu gayet uzun, elleri de gayet kısa bir beden, bir cisim tahayyül ediniz. Elleri bulunmayan bir beden, gayet korkunç veya son derece menfûr bir vücut olarak gözünüzün önünde canlanır.

Eğer insanın kendi kolu irade kılınmamış ise o vakit zira^{c}ın miktarını belirtmek gerekirdi. Yoksa söz ifadesiz olurdu; zira malûm olmayan miktarla takdir edilen ölçüde fayda yoktur.

Evet, ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعاً[14] âyet-i kerîmesi gibi olsaydı o takdirde zira^{c}ı tâyin etmek elbette lâzım olmazdı; çünkü âyet-i kerîmedeki maksat, yalnız aşırı uzunluktur, zira^{c}ı tâyin etmemek, maksada daha ziyade uygun olur. Âyetin makamı, mümkün mertebe aşırılık makamıdır. Fakat Ebu Hureyre'nin hadîsi, tarihî bir hakîkatı beyan makamında gelmiştir. Tâyin kılınmaz ise maksat, tamamiyle zail olur, ortadan kalkar.

Ravîleri vehimlerden tezkiye etmekle lisan-ı nübüvveti tenzih etmek arasında beni serbest bırakırlarsa ben tereddütsüz elbette lisan-ı nübüvveti tenzih tarafına meyil ederim. Fakat bunu senedi çürütmek ve ravîlerini yaralamak yoluyle yapmam. Hadîsin senedi sahihtir, ravîleri de doğrudur. Onlar, kasden yalan söylemezler. Fakat nasıl ise de nakilde bir kusur bulunabilir. Yoksa kulak varken insanın aklına ihtiyaç kalmazdı. İslâm filozofu Ebu'l-^{c}Alâ' Hazretleri lisan-ı nübüvveti tenzih yolunda şöyle der:

Yani "boyları hurma ağacı kadar uzun, hem de karış kadar kısa insanlar varmış" rivâyeti, lisan-ı nübüvvetten çıkmış söz değildir. Belki âlimlerin veya ahbâr Yahûdün uydurmalarıdır. Yahut eski halkın kuvve-i hayaliyesi ile inşa kılınmış, sonra ağızdan ağıza nakil kılına gelmiş hikâyelerdir. Son gelenler o hikâyeleri, tarihî olaylar olmak üzere nakil eder olmuşlar da neticede Nebîlerin dillerine de vaz kılınmıştır. Yoksa elbette lisan-ı nübüvveti tenzih etmek gerektir.

---

manında bugünkü ilim ve fen yoktu. Karşısında hayrette kaldığı probleminin çözümü, belki 3. dipnotumuzun gölgesinde yapılabilir.

(14) Al-Hâkka/32: "Sonra onu, boyu yetmiş arşın olan zincire vurduk."

دُنْيَاكَ تُشْبِهُ نَاضِحًا مُتَرَدِّدًا مِنْ شَأْنِهَا الْإِقْبَالُ وَ الْإِدْبَارُ
آلَيْتُ مَا الْخَبَرُ الْمُرَادُ بِكَاذِبٍ بَلْ تَكْذِبُ الْعُلَمَاءُ وَ الْأَحْبَارُ
زَعَمُوا رِجَالًا كَالنَّخِيلِ جُسُومُهُمْ وَ مُعَاشِرًا قَامَاتُهُمْ أَشْبَارُ
أَنْ يُصَغِّرُوا أَوْ يُعَظِّمُوا فَبِقَدْرِهِ وَ لِرَبِّنَا الْإِعْظَامُ وَ الْإِكْبَارُ
وَ وَجَدْتُ أَصْنَافَ التَّكَلُّمِ سِتَّةً بِالْمَيْنِ مِنْهَا أُفْرِدَ الْأَحْبَارُ [15]

Bu risâleden asıl maksat olan şerᶜî ruhsata münasebeti, belki lüzumu cihetiyle **"yeryüzünde mamûriyet"** meselesinde sözü biraz uzattık. Her ne kadar konu meseleden hariç gibi görünse de iltizam kılınmış mesleğimizle gayet büyük münasebeti vardır. **Kütüb-ü Diniyye"** namiyle dolaşan kitaplarda bulunan, fakat asılsız olan şeyleri İslâmiyete mal etmekten sakınmak, çekinmek ve utanmak gerek. İşte bizim edebimiz de budur.

Bir sözün filân büyükten çıkışı, veyahut onun çoğunluk tarafından kabul edilmiş olması bize o kadar hayret vermez. Gönlümüze hak gibi görünen hakîkat ve delil, bizim gözümüzde en büyük kuvvettir. O kuvvet, bizim elimizde iken mağlûbiyet ihtimali hayalimizden geçmez. Böyle hallerde mesleğimizde sebat farîzasıyle Muhyiddin b. ᶜArabî Hazretlerini taklit etmek bereketiyle şereflenirim.

"Futûhat Mekkiyye" müellifi Muhyiddin Hazretleri, (Ad-Dîvanu'l-Akbar) eserinde diyor ki:

لَنَا هِمَّةٌ أَنَّ الثُّرَيَّا لَدُونَهَا نَعَمْ وَ لَنَا فَوْقَ السِّمَاكَيْنِ مَنْزِلُ
وَ لَمْ أَلْفَ صَمْصَامًا بِقَدْرِ عَزَائِمِي وَ لَوْ جَمَعُوا الْأَشْيَا فَعَزْمِي أَفْضَلُ
حَمَلْتُ بِهِ لَا أَرْهَبُ الْمَوْتَ وَ الرَّدَى وَ لَا أَبْتَغِي حَمْدًا لَهُ النَّفْسُ تَعْمَلُ
وَ لَكِنْ لِيَعْلُوَ الدِّينُ عِزًّا وَ شَرْعُنَا إِلَى مَوْضِعٍ عَنْهُ الطَّوَاغِيتُ تَسْفُلُ [16]

---

(15) "Senin dünyan, dönüp terleyen ve ilerleyip gerileyen bir ata benzer / Yemin ederim ki, yalancıdan kastedilen mânâ, yalnız bilgin değildir. Bilâkis âlimler de yalan söylerler / Onları bedenleri hurma ağacı kadar uzun insanlar ve boyları da karış kadar küçük varlıklar sandılar / Onları isterlerse küçültsünler isterlerse büyültsünler, bu ancak bir dereceye kadar makuldür ve nisbîdir. İᶜzam ve ikbâr, ancak Allah'ımıza mahsustur / Yalancıları altı sınıf olarak buldum. Hele Tevrât hükümlerine uygun şekilde ictihadda bulunan yahûdi bilginleri başta gelir." Esas eserde, üçüncü beyitte أماتهم kelimesi, قاماتهم olacaktır. Sehven matbaada ق harfi düşürülmüştür.

(16) "Bizim, aşağımızda kalan Süreyya yıldızı kadar yüksek himmetimiz, hat-

Yükseklikte Süreyya yıldızı onun altında kalan büyük himmetimiz ve Semmâkîn yıldızlarından yüksek yerimiz vardır. Azimlerim kadar keskin bir kılıç göremedim. Bütün kılıçları bir araya toplarlarsa benim azmim daha üstündür. Ölümden, helâkten korkup ya da insanların övgülerini ümid kılıp değil, belki dinimizin cehalet elleri, erişemez değer ve izzet derecelerinde kulluğu, hem de diğer dinlerin erişemeyeceği yerlere şerimizin vüsûlü için azmimin ve fikrimin kılıcıyle ölümden korkmadan ona karşı saldırdım.

Ben de İslâmiyeti hurafelerden temizlemek için büyük cesaretle, yahut cunûn derecesiyle, ulema-i islâmın çoğunluğuna, büyüklerine hücum edersem ehl-i ilim nazarında ümit ederim, mazûr görülürüm.

HAVVA'NIN YARADILIŞ ŞEKLİ HAKKINDA İLİM EHLİNİN GÖRÜŞÜNÜ İBTÂL

Âdem'in yeryüzünde ortaya çıkışına dair gerçek olabilecek fikrimizi yazdık. Tabiatiyle Havva'nın yaradılışı meselesi ve o konu hakkında İslâm kitaplarında kabul kılınmış fikirler, elbette, insanın hatırından geçer. Hakîkat araştırıcılarına belki faydalı olur ümidiyle bu meseleye dair burada fikrimizi beyan ettik. İslâmiyeti sevenler, memnun olurlar, taklit lekesinden temiz akıllarıyle yerinde muhakemeler yaparak inşallah kurtulurlar.

Okul çocuklarına yazılan ilmihâl kitaplarında ve tarih-i mukaddes kitaplarında **"Havva, Âdem'in sol kaburgasından yaratıldı"** sözü, bir inanç meselesi gibi veya bir gerçek olay olmak sıfatıyle okutulur. Ehl-i hadîs, hadîs kitaplarında ve ehl-i tefsir de وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا[17] âyet-i kerîmesinin tefsirinde "Havva, Âdem'in sol kaburgasından yaratıldı" sözünü bilittifak söylemişlerdir.

Bu söz, hem inanç meselesi hem de tarihî gerçek olmak üzere bütün islâm kitapları tarafından, gûya fikir birliğiyle kabul kılınmıştır. Ehl-i tefsirin büyükleri ve küçükleri, mütekellimler, fakîh-

---

tâ Semmâkîn yıldızının üstüne çıkan mevkiimiz var / Azimlerim kadar keskin bir kılıç bulmadım. Eğer bütün kılıçları toplasalar benim azmim onlardan yine de daha üstündür / Onunla ölümden korkmaksızın düşmana saldırdım. Nefsim yapmaya çalışıp kazanmak istediği hamdin peşinden gitmiyorum / Fakat dinin kuvvete erişmesi için bir raddeye kadar ilerledim ve orada Nemrutlar düşüp mağlûp olmuşlardır."

(17, 18 ve 29) An-Nisâ/1: **"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten, ondan da eşini yaratan Rabbinizden sakınınız."**

ler, muhaddisler ve edipler istisnasız olarak bu sözü sanki bir ağızdan söylemişlerdir.

Bu satırları yazarken, tefsirlerin büyüklerine ve küçüklerine, hadîs kitaplarının şerhlerine ve hâşiyelerine baktım. Tümünde hemen bu sözün tekrarlanmış olduğunu gördüm.

Kur'ân-ı Kerîm'in örfüne o kadar ters düşen bir tefsirde islâm bilginleri, bir ağızdan nasıl ittifak edebilmişler! Buna hayret ve taaccub ettim. Bir saniye müddet kadar düşünme sonunda yanlışlığı belli olan bir sözle Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini tefsir etmek, gayet büyük bir müsahele ve bir laûbalilik değil midir? Vehimden nâşi, aslı bulunmayan sözlerle âyet-i kerîmeleri tefsir etmek, Kur'ân-ı Kerîm'i tamamiyle ibtal etmek gibi bir suç olmuyor mu?

Eğer وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا[18] âyet-i kerîmesinde مِنْ kelimesi, harfi tebᶜîd için olup مِنْهَا , مِنْ ضِلْعِهَا mânâsına olsa idi o takdirde وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا[19], خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ[21] , اَللهُ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ[20] لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ[22] ve لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ[23] gibi âyet-i kerîmelerin mânâları ne olurdu?!

Evvelki âyet-i kerîme, **"sol kaburgalarınızdan size eşler yarattık"** mânâsına mı gelir? Diğer âyet-i kerîmeleri de o meşhur tefsirle mi tahrif ederiz?

"Fâtiha sûresinden on bin mesele çıkarırım" iddiasıyle büyük tefsir yazan Razîler, kıraet, iᶜrab ve kelâm meselelerine o kadar himmet sarfeden kadılar, **"dünyada benim tefsirimin bir eşi bulunmaz"** sözüne cesaret eden iddiacılar, Kur'ân-ı Kerîm'i kendi mezheplerinin dar dairelerine sokmuş olan İslâm hukukçuları, Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerini tefsir edenler, biraz itina eder olsalardı,

(19) Ar-Rûm/21: "Sizin bizzat kendi nefislerinizden size eşler yaratması, O'nun büyük delillerindendir."
(20 ve 27) Ar-Rûm/54: "Allah, sizi güçsüzlükten yâni güçsüz olarak yaratmıştır."
(21 ve 26) Al-Enbiya'/37: "İnsan, aceleden yâni aceleci tabiatıyle yaratılmıştır."
(22) Âl-i İmran/164: "Andolsun ki Allah, mü'minlere kendilerinden bir elçi göndermekle iyilikte bulundu."
(23) At-Tewbe/128: "Andolsun ki size kendi içinizden bir elçi geldi."

elbette güzel olurdu. Rivâyetlerde gelmiş bazı kelimelerin zâhirine aldanarak, Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerini gerçeğin hilâfına tefsir etmeyecek kadar itina elbette lâzımdır.

Evet, ibaresi İslâm bilginlerinin tefsirlerine biraz uygun hadîs, Buharî ve Muslim gibi en mutemed kitaplarda, Şâri^c Kebîr Peygamber Efendimiz (a.s.) Hazretlerinin lisan-ı teşri^clerinden İslâm ehli için büyük bir kanun olmak sıfatıyle rivâyet kılınmıştır. Lâkin siyakı, akıntısı ve mânâsı tamamen başka olan bir hadîsle, aralarında hiçbir münasebet bulunmayan âyet-i kerîmeyi tefsir ettiler demek, İslâm bilginlerinin büyük şanlarına hiç de yakışmaz. Örnek hadîs şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ قَالَ :
مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُؤْذِي جَارَهُ ، وَ اسْتَوْصُوا
بِالنِّسَاءِ خَيْرًا ، فَإِنَّهُنَّ خُلِقْنَ مِنْ ضِلَعٍ • وَ إِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ فِي الضِّلَعِ
أَعْلَاهُ ، فَإِنْ ذَهَبْتَ تُقِيمُهُ كَسَرْتَهُ ، وَ إِنْ تَرَكْتَهُ لَمْ يَزَلْ أَعْوَجَ فَاسْتَوْصُوا
بِالنِّسَاءِ خَيْرًا • متفق عليه • 24

Bu, ittifakla sahîh bir hadîstir. Kadınlara zulmetmemek, hukuklarına saygı göstermek, var ise kusurlarını affetmek, bazan cefâlarına da tahammül etmek hakkında Şâri^c Kebîr Peygamber Efendimiz (a.s.) Hazretlerinin lisan-ı teşri^clerinden ümmetine bir irşat lûtfu olmak için sâdır olmuştur. Yani Allah'ın varlığına ve ceza gününe îman eden adam, hiçbir vakit diğerlerine zulmetmez. Kadınlarınıza iyi muamelede bulunmayı emrederim. Kabul kılınız. Kadınlarda kaburga gibi eğrilik bir tabiattır. Bunu zorla düzeltecek olursanız kırarsınız, yani firak, ayrılık vâki olur. Kendi hallerine bırakırsanız o vakit her iki taraf rahat eder demektir.

وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ . فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا

(24) Sahîhu'l-Buhârî/Nikâh: 80: "Ebu Hureyre'den, Nebiyy-i Muhterem (a.s.)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah ve Âhiret gününe inanan kimse, komşusuna eziyyet etmesin. Kadınlara iyi davranışda bulununuz; zira onlar, kaburgalardan yaratılmışlardır. Kaburgalarda da en çarpık yer, yukarı kısmıdır. Eğer sen onu doğrultmaya yeltenirsen onu kırarsın. Olduğu gibi bırakırsan da çarpık kalır. Kadınlara karşı iyi davranınız." (Hadîs, ittifakla rivayet edilmiştir.)

[25] شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللّٰهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا âyet-i kerîmesi mânâsındadır.

Bu hadîste ... فَإِنَّهُنَّ خُلِقْنَ مِنْ ضِلَعٍ ifadesi, خُلِقَ [26] الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ âyet-i kerîmesi gibi insanda üstün gelen tabiatı gayet beliğ terkiple açıklamıştır.

"İnsan, aceleden yani acelecilik tabiatı üzere yaratıldı" demek hangi mânâda ise **"kadınlar kaburgadan yani eğrilikten yaratıldılar"** sözü de elbette o mânâda olur.

... فَإِنَّهُنَّ خُلِقْنَ مِنْ ضِلَعٍ cümle-i nebeviyyesi, اَللّٰهُ الَّذِي [27] خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ âyet-i kerîmesinin tercemesi gibidir. Yalnız siyak muhteliftir. Birisinde erleri şefkat ve merhamete davet maksadı vardır, diğerinde yani âyet-i kerîmede ise madde-i insaniyeyi halden hale tahvil eden kudret-i ilâhiyeye nisbetle baʿsin[28] imkânına delâlet ettirmek yolu vardır. Lâkin hiçbir tabiatta olan eğrilik veya esasda olan zayıflıkla kadınları ve erleri zemmetmek, tahkir etmek tarikiyle değildir.

Şâriʿ Kebîr Peygamber Efendimiz (a.s.) Hazretleri maksatlarını daha tekitli, daha beliğ surette açıklamak için وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ فِي الضِّلَعِ أَعْلَاهُ sözünü de ekledi. Yani kaburgada en eğri yer, kaburganın başı, yüksek tarafıdır. Kadının tabiatı, kaburga başı gibi eğri büğrü olur ise de tahammül et, ailenin aʿzlarını güçle, kuvvetle değil, yumuşaklıkla terbiye et. İşte **aile intizamında ve çocuk terbiyesinde** size en mühim ve en doğru kanun.

İşte bahis konusu hadîs, bu hadîstir. Lâkin bu hadîste **"Havva, Âdem'in sol kaburgasından yaratıldı"** sözüne delâlet eden **hiçbir nokta yoktur.**

Ravîler, lisan-ı nübüvvetten sâdır olan sözü, **zâhirinden uzaklaştırmışlardır.** İki maksatla, iki ayrı zamanda söylenmiş sözleri birbirine karıştırıp yanlışlığı kesinlikle bilinen, uydurulmuş bir cümleyi lisan-ı nübüvvete, hem de saikasıyle vaz'etmişlerdir. Sonra yaradılış olayında büyük ilâhî bir muʿcize olmak üzere hem nakil, hem de kabul kılınıp **"hadîs nebevî"** olmak şerefine de eriştirilmiş!

(25) An-Nisâ'/18: "Kadınlarla gönül rahatlığı içinde bir arada yaşayınız. Eğer onları sevmezseniz sabrediniz. Belki de bir şeyi sevmez ve ondan hoşlanmazsınız, fakat Allah orada size büyük bir iyilik yaratır."

(26) 21. notta geçti.

(27) 20. notta geçti.

(28) البعث , öldükten sonra, kıyâmet gününde, hesap vermek için insanların tekrar hayata dönüşleri demektir.

Ben, bu kadarcık sözlere cesaret ettim. Lisan-ı risâletin ismet-i ilâhiyesine dokunmamak farîzası yolunda, ravîlerin mümkün vehimlerden kurtuluşları üzerinde fazla durmak istemedim. Allah'ın inâyet-i hususiyesine mazhar olmadan âdî insanlar, unutmak ve şeyleri birbirine karıştırmak gibi vukûu pek çok vârid olan âfetlerden tamamiyle masûm değildir. Fakat lisan-ı nübüvvetle İslâmiyet, elbette, evhamdan pâktir.

Ravî âdildir, kendisine güvenilir ve emindir. Lâkin ne de olsa beşerdir. O da insandır. Unutabilir, karıştırır ve tevehhüm eder. İki ayrı zamanda söylenmiş sözleri cem ederse yalan söylemiş olmaz.

"Kavâid Fıkhiyye"nin 210 uncu sayfasında وخلق منها زوجها [29] خلقكم من نفس ve وجعل منها زوجها ليسكن إليها [30] واحدة ثم جعل منها زوجها [31] âyet-i kerîmelerinin tefsirlerini yazmıştım. Benim tefsirim, te'vîl zahmetlerinden, tahrîf suçlarından ve Kur'ân-ı Kerîm'in mu^cciz nizamlarını ıslah edeyim gibi iddialardan tamamiyle temizdir.

Kur'ân-ı Kerîm'in arabça ifadesi, karşısındakini âciz bırakan belâgati, yanlışlıktan uzak olması, en mühim meseleleri son derece ince üslûbla açıklayışı, Şâri^c Kebîr Peygamber Efendimizin masûmiyeti, İslâmiyetin ilim tahminlerine nisbetle ulviyeti ve Yahûdi efsanelerinden temizliği gibi küllî tüm maslahatlar bizim lehimizde iken ilim ehlinin icma'larına muhalefet etmek, ravîlerden bazılarının hakkında: **"İnsandır, tevehhüm edebilir"** gibi sözleri söylemek, inşallah, suç olmaz, terbiyesizlik de sayılmaz.

Yukarıda geçen bu satırları Allah'a çok şükür, **"tüm hakîkatı anladım"** gururuyle yazmadım. Fakat onu "bu kadar yüzyıllar boyunca islâm bilginlerinin gözlerinden bu hakîkat nasıl kaçabildi?" kaygusuyle yazdım.

Şu yeni keşifler çağında, yani hesapsız ilâhî hazineler, her gün, her saat, tabiat sırlarını atıp, çıkarıp durduğu bir zamanda "bu kadar açık bir hakîkatı keşfettim" demekten elbette utanırım. Bunu anlamayacak kadar da mağrur ve gafil değilim. Lâkin bu kadar yüzyıllar süresince islâm bilginlerinin büyük akıllarından, geniş ve

---

(29) 17. notta geçti.

(30) Al-A^crâf/188: "Huzur içinde onunla yaşaması için onun nefsinden eşini yarattı."

(31) Az-Zumer/6: "Sizi bir tek nefisten yarattı, sonra da ondan eşini yarattı."

keskin gözlerinden gayet açık bir hakîkatın kaçmış olması, beni elbette en şiddetli şekilde etkiler.

O kadar açık bir hakîkat nasıl olur da gözlerden kaçar?! Rivâyet kelimelerine bağlanmanın ravîler hakkında sınır dışı inancın etkisiyle bu durum hâsıl olmuş olsa gerektir. Sözüm böyledir, özürüm de açıkladığım gibidir. Hakîkatı araştırıcılar karşısında özürüm elbette makbûl olur. Sözümün kıymeti de, ümit ederim, takdir kılınıp belki kabul edilir. Bunlar, imân şevkiyle söylendi. İslâmiyete ve Kur'ân-ı Kerîm'e sevgi saikiyle yazıldı.

Fikrin hürriyeti, arzunun ehemmiyeti ve maksadın da doğruluğu belli iken böyle özürlere elbette ihtiyaç yoktur. Sona erecek geçici bir durumun tesiri altında bunları yazmaya ihtiyaç duydum.

Mamûriyet, insanlığın ortaya çıkışı, Âdem'in ve Havva'nın yaradılışları meselelerine dair İslâmiyetin görüşünü burada az çok münasebetle yazdık. Bu, fikrimizi kabul edecek olan öğrencileri, şöhret bulan, fakat aslı esası olmayan fikir ve görüşlerden azâd etmek kasdiyle yazıldı. Konu dışı meseleleri yazmaktan maksadımız, bu idi. Bizim islâm kitaplarında mamûriyete dair diğer konular hakkında esassız fikirler yoktur. Buna göre o meseleler hakkında yazmak mecburiyeti de yoktur. Artık konumuza ait meselelere gelelim.

MAMÛRİYETİN SINIRLARI, GECELERLE GÜNDÜZLERİN FARKLARI

Yılın mevsimlerini, gecelerle gündüzlerin fark etmelerini, yerlerin ve ayların sınır ve cihetlerini beyan ve tâyin için coğrafya heyet-i fenniyesi, 1) **Ufuk,** 2) **Nısf nehâr,** 3) **Muaddel nehâr** ve **Mantıkatu'l-Burûc** adıyle dört daire vaz'etmişlerdir. Kozmografya ve coğrafya bilgilerince beyan kılınan hallerin tümü, bu dört daire yardımıyle tesbit edilir.

1) Ufuk:

Ufuk ne demektir? Her mahallin ufku, o yere nisbetle ast ve üst olmak üzere yeri mütesavî iki kısma bölünen büyük bir dairedir. Güneşin ve yıldızların görünüp batmaları, ufuk dairesiyle olur. Ufuktan yukarıya çıkmak tulu^c, ondan aşağıya inmek de gurubtur. "Güneş çıktı" demek, ufuktan yukarıya aştı, "gurup etti" demek de ufuktan aşağıya indi demektir.

2) Nısf nehâr:

Nısf nehâr ne demektir? Her mahallin nısf nehârı, o yere nisbetle biri şarkî, diğeri de garbî olmak üzere yeri eşit iki kıtaya taksim eden büyük bir dairedir. O daireye nısf nehâr denir. Güneşin merkezi, o daireye vasıl olduğu "an"da tam nısf nehâr olmuş demektir.

Yeryüzünde ufukları bir olan noktalar yok, fakat nısf nehârları aynı olan noktalar ise çoktur. Her mahallin kendisine mahsus bir ufku vardır. Fakat yeryüzünde kendisine mahsus nısf nehârı olan noktalar bulunmaz. Bir nısf nehâr, hesapsız nice mahallere nisbetle nısf nehâr dairesi olabilir. Bir nısf nehârı, hesapsız ufuklar ikiye böler. Coğrafya ilmi buna göre yeryüzünde ıstılahî olarak 360 nısf nehâr daireleri farz kılmış ve tûl hesaplarında bunlarla yetinmiştir.

3) Muaddel nehâr:

Muaddel nehâr ne demektir? Bu, günlük hareket dairesi demektir. Buna istiva dairesi denir. Güneş o daireye hulûl ettiği "an"da gecelerle gündüzlerin her yerde beraberliğine göre o daireye "muaddel nehâr" adı verilmiştir.

4) Mantıkatu'l-Burûc:

Bu ise yıllık hareket dairesi demektir ki yer küresi bu daire üzerinde hareket eder. Yer ile ay şu dairede birleşirlerse ay tutulması ya da güneş tutulması vâki olur. Buna göre, bu daireye "husûf veya küsuf dairesi" denir.

Yıl mevsimlerinin birbirine nazaran fark kaydetmeleri, gece ve gündüzlerin ihtilâfları ile farklı olmaları, bu iki daireden, yani günlük hareket dairesiyle yıllık hareket dairesinden çıkar.

Eğer bu iki daire bir satıh üzerinde buluşmuş olsaydı, yahut biri diğerine muvazi olmuş olsaydı, o takdirde senede mevsimler bulunmaz, gecelerle gündüzler de hep bir halde kalırlardı.

Hikmet-i ilâhiye iktizasıyle bu iki daire kesişerek senelik hareket dairesinin bir yarısı muaddelin kuzeyinde, diğer yarısı ise onun güneyinde kalmıştır. Bu kesişme yirmi üç buçuk derece zaviye ile olup yıllık hareket dairesinin muaddelden en uzak noktası, 23,5 derecede bulunmuştur.

İşte bu kesişme olayı, kudret-i ilâhiyeye nisbetle gayet ufak bir tedbirdir. Bizim bu "yer"imizde hayatın sürdürülmesine, yıl

mevsimlerinin farklı olmasına, gecelerle gündüzlerin farklarına, suların ve havaların muhtelif suretlerde hareketlerine, yeryüzünde nevileri muhtelif hayvanların, nebat ve madenlerin husûlüne ve istirahate elbette muhtaç olan tabiat kuvvetlerinin istirahatlerine ve yenilenmelerine, genellikle tâbir edecek olursak fünûn erbabınca malûm olan tabiî, kimyevî hâdiselerin her birine ve tümüne sebep olup, bununla beraber nev-i insanın medeniyet derecelerinde hareketlerine, farklarına insanlık âleminde zahir olmuş hem de zahir olacak ufak, büyük hallerin her birine ve bütününe, bilvasıta sebep olmuştur.

ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ[1] Yerin günlük hareketiyle yıllık hareketi dairelerinin 23,5 derece zaviye ile kesişmeleri, gecelerle gündüzlerin arasında fark görülmesine sebep olmuştur.

Hattı istivaya[2] düşen yerlerin ufukları, günlük hareket dairesiyle o daireye muvazi[3] bütün medârları[4] ikiye böler. Hattı istivada bulunan insan, 24 saat süresince, gökyüzünde bulunan bütün yıldızları görür. Geceler ve gündüzler, orada sürekli olarak eşittir. Yıldızların her biri, 12 saat ufkun üstünde, 12 saat de ufkun altında bulunurlar.

Günlük hareket kutuplarının her birinde ise durum tamamen başkadır. Orada tuluᶜ ve gurub yoktur. Bilâkis muaddelin bir tarafında kalmış kısım, her vakit görünür. Asla kaybolmaz. İkinci tarafında kalmış kısım ise hiçbir vakit görünmez, sürekli olarak karanlıktadır. Muaddelin bir tarafında olan gezegenler ve yıldızlar, devamlı surette görünürler, diğe rtarafında kalmış olan gezegen ve yıldızlar ise devamlı surette batık durumdadırlar, oralarda günlük hareketten nâşi tuluᶜ ve gurub bulunmaz.

Lâkin yerin yıllık hareketiyle yalnız güneş hakkında tuluᶜ ve gurub bulunur. Hareketiyle güneş kuzey burçlarında iken, kuzey kutubda altı aydan fazla bir müddet kaybolmaz, güney kutubda ise o kadar bir müddet görünmez. Güneş kendisinin zahirî hareketiyle güney burçlarında iken, güney kutubda yaklaşık altı ay kaybolmaz, o müddet içinde de kuzey kutubda görünmez.

Buna göre kutupların yılları, altı ay gündüz ve altı ay geceden ibarettir. Bunun üç ayını fecirlere ve şafaklara hesap edersek

---

(1) Yâsîn/38: "Bu, çok güçlü ve çok bilgin Allah'ın kanunudur."
(2) İstiva, ekvator demektir.
(3) Muvazî, paralel mânâsınadır.
(4) Medâr, yörüngedir.

oralarda kör karanlık, yaklaşık olarak üç ay kadar süren bir müddetten ibarettir. İki kutbun birinde vâki olan yerlerin ufukları muaddeldir. Fakat orada nısf nehâr dairesi bulunmaz. Üstelik güneşin batışı veya doğuşu halleri de yoktur. Orada saatleri hesap ameliyesi, tulu^c, gurub ve zevâl itibariyle değil, bilâkis devre itibariyle, yahut gölge hareketiyle olur.

Kutub taraflarının zamanına göre güneşin doğuşu veya batışından nasibleri yok ise de günlük hareket yevmiyeden nasibleri tamamen bizimki gibidir. Günlük hareket, 24 saatte tamam olur. Gölge veya yıldızın devresiyle günlük hareket devresi, gayet iyi şekilde tesbit edilebilir.

Kutublarda güneşin doğuşu veya batışı yok demek, günlük hareket yok demek değildir. 24 saatten ibaret günlük hareket, yeryüzünün istisnasız tüm noktaları hakkında aynıdır. Güneşin doğuşu, batışı veya istiva gibi durumlar, yerin küreliği ve hareketi gereğince bizim gözümüze zahir olan nisbî şeylerdir. Filvâki muhakkak olan şey, yerin günlük hareketi, bir devre ile takdir kılınan 24 saatlik zamandır.

İnşaallah ileride açıklarız. İslâmiyette ibâdetler, güneşin doğuşu, batışı veya istiva itibariyle teklif kılınmamış, bilâkis günlük hareket itibariyle 24 saatte tamam olan bir devre süresinde insanların her birine, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, beş namaz teklif kılınmıştır. "Güneşin doğuşu, batışı veya şafak yoktur, buna göre iki üç namaz da düşer" demek, hükümde en büyük isabetsizlik olur. Bu kitabda ve yeri geldiğinde bu mesele, inşaallah, açık ve seçik olarak belirtilecektir.

Ekvatorda geceler ve gündüzler, onikişer saattir. Zira hattı istiva ufukları, bütün medarları eşit olarak ikiye böler. Lâkin muaddelin ya kuzeyinde veya güneyinde vâki olan yerlerin ufukları, muaddeli ikiye bölse de diğer medarlardan hiçbirini eşit olarak ikiye bölmez. Onları mütesavî olmayan iki kısma taksim eder. Yahut hiçbir taksim yapmayıp medarların bazıları ufukların üst tarafında, bazıları da alt tarafında kalır. Buna göre gecelerle gündüzlerde fark hâsıl olur. Taksim kılınmamış medarlarda ise güneş, ya hiç doğmaz, ya da hiç batmaz.

Enlemi 66,5 dereceden az yerlerin ufukları, medarların her birisini taksim eder. Buna göre öyle yerlerde güneş, her gün batar.

Enlemi 66,5 derece olan yerin ufku, inkılâp medarını katetmez, bilâkis onunla temas eder. Güneş inkılâp medarına geldiğinde o

gün güneş o yerde batmaz, devre tamamiyle gündüz olur. Yahut güneş doğmaz, devre tamamiyle tün olur. İşte bu enlemde ilk önce gündüz tamamiyle tüne, tün de tamamiyle gündüze girer ve [5] يُولِجُ ٱللَّيْلَ فِى ٱلنَّهَارِ وَيُولِجُ ٱلنَّهَارَ فِى ٱللَّيْلِ âyet-i kerîmesinin mânâsı, burada tam surette zahir olur.

Enlemin ekvatordan uzaklığı arttıkça o yerlerin ufuklarıyle kat[c] kılınmamış medarların sayısı artar. Gurubu veya tulu[c]u bulunmayan günlük hareketlerin miktarı, süratle ziyadeleşir. En uzun gündüzleri veya en uzun geceleri bir hafta olur, iki hafta olur, bir ay olur, iki ay olur ve nihayet kutublarda en uzun gündüzleri veya geceleri altı ay sürer.

Konu dışı itibariyle de olsa şurada kaydetmek isterim ki **"Zu'l-Karneyn"**[6] kıssasında zikr kılınan **"zulümat = karanlıklar"** ciheti, kutupların altı ay devam eden geceleriyle te'vil kılınamaz, yorumlanamaz. Kur'ân-ı Kerîm'in şehadetine, şahitliğine göre insanlık âleminde görülmüş olan en büyük futuhat sahibi bir melik, dağ kadar **"sed"** bina ettirebilen bir riyâziyeci, mühendis ve hakîm, kutup cihetine gidecek olsaydı elbette gündüz giderdi. O kadar büyük bir mühendis ve güzel bir riyâziyeci iken gecelerin ne vakit ve gündüzlerin ne zaman olduğu elbette Zu'l-Karneyn Hazretlerine belli idi. O vakitlerde mamûriyetten nasibi olmayan kutub cihetlerine futuhat himmetiyle de, âb-ı hayat bulmak emeliyle de Zu'l-Karneyn gibi büyük insan elbette gidecek değildi. Âb-ı hayatı, Hızır değil Zu'l-Karneyn buldu. Fakat bunu "zulümat" yönlerinde değil, Kur'ân-ı Kerîm'de zikr kılınmış cihette buldu.

ZU'L-KARNEYN HAKKINDA MÜLÂHAZA

Zu'l-Karneyn kıssası gibi, İslâm bilginleri ağızlarından, onların kalemlerinden mülâhazasız, mizaansız ve düşüncesiz sözler söylen-

---

(5) El-Hacc/61: "Allah, geceyi gündüze sokar, gündüzü de geceye katar."

(6) Zu'l-Karneyn, El-Kâhf sûresinin 84, 87 ve 95 inci âyetlerinde geçen bir isimdir ki 84. âyette Cenâb-ı Hak: "Ey Muhammed, sana Zu'l-Karneyn'i sorarlar, onu size anlatacağım de" diyor.

87. âyette: "Sonunda güneşin battığı yere ulaşınca onu kara ve çamurlu bir suya batar gördü. Orada bir kavim buldu. Biz, ey Zu'l-Karneyn, onlara azab da edebilirsin, iyi muamelede de bulunabilirsin dedik."

95. âyette: "Dediler ki: Ey Zu'l-Karneyn, doğrusu Ya'cûc ve Ma'cûc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına sed yapman için sana bir vergi verelim mi?"

miş veya yazılmış bir kıssanın tasavvuru mümkün değildir. **"Akîde-i ilâhiyelere nazar"** yazılarımda Kur'ân-ı Kerîm'de mezkûr Zu'l-Karneyn kıssasını beşinci burhan kılmak sıfatıyle yazacaktım. Engeller çıktı. Şayet bundan sonra çıkmazsa yazarım.

Yukarıdaki satırların özetlenmesi gerekirse şöyle deriz:

1) Ekvatorda bulunan yerlerde gecelerle gündüzler eşittir; zira istiva ufukları, medarların her birini eşit olarak ikiye böler, gece kavsiyle gündüz kavsi, eşit olur.

2) Enlemi bulunan yerlerin ufukları, muaddel nehârı iki eşit kısma böler. Güneş muaddel neharda iken gecelerle gündüzler bir olur. Lâkin medarların hiçbirini iki eşit bölüme ayıramaz. Ya eşit olmayan iki kavise taksim edip güneş o medara gelirken bir uzun gündüz, bir de kısa gece bulunur. Ya da hiç taksim etmez. Güneş o medara gelirken tulu^c veya gurup bulunmayıp günlük hareket, ya yalnız geceden ya da yalnız gündüzden ibaret olur. Enlem arttıkça aşılmamış medarların sayısı artar, tulu^c ve gurup yokluğu o nisbette ziyadeleşir.

3) Kutuplarda ufuk, muaddelin özü, kendisi olur. Medarların hiçbirisi aşılmaz. Muaddelin bir tarafı sürekli olarak görünür, diğer tarafı ise devamlı olarak gizli, kapalı kalır. Güneş zahirî hareketiyle kuzey burcuna çıkarsa kuzey kutubda güneş batmaz. Buna karşılık da güney kutubda doğmaz. Eğer güneş güney burclara çıkarsa güney kutubda gurub etmez, batmaz, buna karşılık kuzey kutubda da tulu^c etmez, doğmaz.

Kutublarda maşrik, gündoğu; mağrib, günbatı ve nısf nehâr bulunmaz. Enlemin ekvatordan uzaklığı, gecelerle gündüzlerin arasında farkların görülmesine sebep teşkil eder. Yeryüzünde gecelerle gündüzlerin arasında fark görülürse de günlük hareket hiçbir yerde farklı değildir. Günlük hareket, ekvatorda 24 saat ise kutuplarda da aynen 24 saattir. Gündüzlük bir hafta, bir ay, hattâ altı ay kadar devam eder. Lâkin günlük hareket olan bir devre, her yerde her vakit sabittir, miktarı daima 24 saat olur.

BEŞ VAKİT NAMAZ

Azamet-i ilâhiye karşısında insanlara kulluk vazifeleri olmak üzere, İslâm dininde geçici ibâdetler beyanla farz kılınmıştır. Fakat bu, gecelerin karanlığı ve gündüzlerin aydınlığı itibariyle değil,

bu tam devre itibariyledir. Sınırlı ve geçici zaman süresinde sayılı ibâdetler farzdır. Fakat karanlık veya aydınlık gibi vasıfların İslâm dini nazarında hiçbir ehemmiyeti yoktur. **"Bir devre süresinde beş namaz."** İşte kulluk vazifelerini ifa için kudsiyetli dinin zorunlu kaidesi, kuralı budur. Devre tamamiyle karanlık veya tamamiyle aydınlık olsa da, ya da bir kısmı karanlık diğer kısmı aydınlık olsa Allah'ın azamet-i ilâhiyesi ve insanların ona kulluğu sabittir. Beş, beş olup tekrarlanan ibâdetlerin vakti her zaman için bâkidir.

Gecelerle gündüzlerin birbirine göre fark kaydetmelerini ve o farkların sebeplerini açıklama sonunda mamûriyetin sınırlarını beyan edelim.

Bugün de en mükemmel coğrafya haritalarına, tafsilâtlı coğrafya kitaplarına ve en üniversel coğrafya atlaslarına bakan insan görür ki yeryüzünde kara sınırı, Asya'da kürenin kuzey yarısında 77 derece 30 dakika kuzey enlemde biter. Amerika kıtasında 72 derecede, Grönland adasında 83 derece kuzey enlemde, güney kısmında karanın en sonu Amerika'da 54 derece güney enlemde son bulur.

YERYÜZÜNDE MAMÛRİYETİN SINIRI

Bu, 77 derece 30 dakika kuzey enlemle, 54 derece güney enlem arasında mahsur kalan karanın nerelerine kadar mamûriyet erişmiş olduğunu yukarıda yazdık. Yerin mamûriyeti, onun insanlarla dolmasından, yahut insanların oturabilmeleri için yerin müsait olmasından ibarettir.

İki üç bin yıl öncesi, kuzey kısımda 66 derece 25 dakika kuzeye kadar olan mamûriyet, eski coğrafyacılara malûmdu. Coğrafya erbabına bugün malûm olan mamûriyet sınırı da, eskiden malûm olan mamûriyet hududundan fazla uzaklara gidememiştir.

Rusya'da en kuzeydeki mamûriyet, Arhangelsk civarında "Kola" bölgesidir. Bu bölge, 66 derece 3 dakika kuzey enlemden 69 derece 57 dakika kuzey enleme kadar uzanır.

O bölgede "Kola" şehri vardır. Coğrafî yeri 68 derece 53 dakika kuzey enlemdedir. Ufak bir şehirdir. Beş, altı yüz kadar nüfusu, bir de okulu vardır. Önceden bölge şehri idi. 1899 yılında "Kola"dan kuzey cihetine Aleksandrovsk şehri kurulduktan sonra bölge merkezi, Aleksandrovsk şehrine nakledildi. İşte bu yeni şehrin bir hastahanesi, iki kütüphanesi ve bir okulu vardır. Buralarda güneş, yaklaşık olarak iki ay kadar batmaz veya doğmaz.

Bu durum yalnız Rusya'da değil bilâkis bütün yeryüzünde en kuzey mamûriyet yeri, Norveç ülkesinde "Finmarken" vilâyetidir. Bu vilâyetin 53 bin kadar nüfusu vardır. Vilâyet şehri, "Vardo"dur. Bu vilâyette "Kovalo" isimli adada iki bin kadar nüfusu olan "**Hamerfest**" şehri vardır. Yeryüzünde en kuzeye düşen, işte bu şehirdir. 70 derece 39 dakika ve 15 saniye kuzey enlem üzerindedir. Burada 13 Mayıstan 29 Temmuza kadar, 78 devrelik güneş batmaz. Fecir, şafak itibariyle orada aydınlık gayet uzun devam eder.

TABİAT VE TABİATIN OLAYLARINDAKİ GÜZELLİK

Hikmet-i ilâhiye tedbiriyle tabiat âleminde vücud bulan şeylerin her biri, insanların gözlerini kendisine celbedecek kadar cemâlden ve güzellikten elbette az çok nasibi olur. Her şey de öyledir. Hattâ bizim gözümüzde ehemmiyetsizlik derecesine kadar âdileşmiş, ya gönlümüze bıkkınlık verecek raddede menfûr olup kalmış ise de bizim gözümüzde ehemmiyetsiz olmak, ya menfûr görünmek bizim kusurumuzdur ve bu bizim etkilenme ölçümüz derecesindedir.

Kimbilir, haftalarca ve aylarca devam eden gündüzler, uzun müddet süresince gözlerden kaybolmayan güneş, o kenar bölgelerde yaşayan insanlara belki büyük rahatsızlık, derin bıkkınlık verir. O yerde yaşayanlar için batmayan güneşin belki de bir paralık ehemmiyeti yoktur. Lâkin ben dahil, öyle olayları görmemiş her bir insan, aydınlık tünleri, uzun gündüzleri ve batmaz güneşleri görmeyi elbette arzu eder.

Seher güneşi bana büyük zevk verirdi. Fakat tün ortasında ve fecir saatlerinde batmayan güneşi görmek, benim için gayet garip ve acaip bir olay olacaktı. O yerlerde yaşayanlar için bu belki de mühim değildir. Onlara bıkkınlık veren bir durumdur. Fakat benim gözümde bunun büyük ehemmiyeti vardır. Nitekim onu görmek, kalbime gayet büyük memnuniyet verdi.

İlk görüşte bizim gözümüz ve yapılan birinci etkide bizim gönlümüz, fıtrî durumdadır. Tekrar görüşten sonra hâsıl olan perde ve gözlerimizde görüşün âdetlenmiş olmasından gelen gaflet de gönüllerimizde bulunmaz. Büyük bir menfaat için hikmet-i ilâhiye tedbiriyle hazırlanmış olan küçük veya büyük olayların her biri, ilk görüşte bizim gözlerimize mevcut cemâliyle görünür. Mevcut heybetiyle gönüllerimize tesir eder; çünkü her bir insan ilk görüşte her olaya az çok dikkatle bakar ve hayret eder. Gözünde mev-

cut olan keskinlik, kalbinde yaşayan duygular ve aklında bulunan kuvvet nisbetlerinde görüşten pay alır, memnuniyet kesbeder.

Fakat şu bilinmelidir ki insanın kemâlleri, infialleri ve kuvvetleri, sınırlıdır. [7] وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفًا Buna göre insanın etkilenmesi veya etkisi, o kadar uzun müddet devam etmez. İnsana bıkkınlık gelir. İlk sıralarda ona hoşnutluk sağlayan şeyler, bilâhare kendisine cefa olur. Bu, tabiî olaylarda bulunan kusurdan değil, bilâkis insanın etkilenme derecesinden gelen bir haldir. Yoksa kudret-i ilâhiye eliyle en üstün şekilde yaratılmış olan âlem-i vücudda mevcut olan nizam, gayet güzeldir. Hikmet-i ilâhiye kalemiyle vücut sayfalarına resmedilmiş nesneler, gayet hoştur. Ehl-i tasavvufun büyüklerinden hoca Hafız Şirâzî Hazretleri demiştir ki:

[8] گدا چرا نزند لاف سلطنت امروز که خیمه سایهٔ ابرست و بزمگه لب کشت

= Yani çadırı bulut gölgesi, meclis safası ve su kenarı olan fakir niçin sultanlıktan lâf etmiyor? Yani tabiatın cemâli ve güzelliği, gözü ve aklı olan insanı meftûn eder, her şeyden müstağnî sultan eder.

Orman ve bağ arasında, yeşil ot ve akar su kenarında, yüzü, ya aklı güzel bir insan sohbetinde, yeryüzünü, nihayeti bulunmayan fezayı, gökleri ve yıldızları temaşa etmek, en büyük bir zevk, en büyük bir saadettir. Benim de inancım ve duygularım böyledir.

Bu duyguların şevkiyle, "Petersburg"da uzun günleri, aydın ak tünleri gördükten sonra, tün ortasında ve fecir saatlerinde "Batmayan güneşi" görmek şevkiyle, kuzey tarafına, Finlandiya sınırında **"Avasakse"** dağına muhterem Lûtfullah Efendi El-İshakî Hazretleriyle beraber seyahat etmeye karar verdik.

SEHER, TAN GÜNEŞİ

Lûtfullah Efendi El-İshakî Hazretleri, o yıl 7 Haziranda, tün saat on ikilerde, "Petersburg" bahçelerinin birinde, akşam gazetelerinden birini okuyup oturuyordu. Ben de "Petersburg"un aydın ak tünlerini görmek maksadıyle çıkmıştım. Tesadüfen karşılaştık. Şehir sessizdi ve hava gayet açıktı. Tün, saat 12 idi. Küçük harflerle basılmış olan rus gazetelerini kolaylıkla okuyacak kadar ay-

(7) En-Nisâ'/27: "Allah, sizden yükü hafifletmek ister. İnsan, tabiatında zayıf olarak yaratılmıştır."

(8) Divan-ı Hafız Şirazi: s. 28, Hacı Osman Matbaası, 1289 h.

dınlıktı. Gazete haberlerini okuduk, esassız, boş sözler ettik. **"Batmayan güneşi"** görmek için karar kılınmış seyahatimizi tâyinle 8 Haziranda, akşam saat sekiz buçuk treniyle, hareket etmeye karar verdik.

Hattı hareketimiz, "Petersburg"dan Fin demiryoluyla "Tornau"ya yaklaşık bin çakırım[1] ve "Tornau"dan "Avasakse" dağına kadar da araba ile 75 çakırımlık mesafe katetmektir.

"Avasakse" dağı 66 derece, 26 dakika kuzey enlemde, deniz seviyesinden 330 arşın yüksekliğinde olan bir dağdır. 9, 10 ve 11 Haziranda 3 devre devamlı "batmayan güneşi" görmek için oraya uzak yerlerden gelirlermiş. İslâm kalemleriyle yazılmış eski coğrafya kitaplarında mamûriyetin sonu olmak üzere kabul edilmiş olan (66 derece 25 dakika)'yı geçmek, bizim ikimiz için hususi bir ehemmiyeti haizdi. Buna göre "Avasakse" dağına seyahati tercih ettik.

İslâm bilginlerinin kendilerine tanınmamış ve mübarek ayaklarına da nasib olmamış bir dağın zirvesini aşıp, tabiatta nadir görülen bir olayı görmek, bize sanki bir şerefti. Üzerimizde büyük bir etki yaratacak gibiydi. Din gözüyle bakarsak bizim bu seyahatimiz, yalnız **"şafak kaybolmayan günlerde yatsı namazı"** hakkında değil, bilâkis akşam, yatsı ve sabah namazları olmak üzere üç vakit namaz hakkında ictihad seyahati olacaktı.

İslâmiyetin en büyük rükünlerinden biri hakkında söylenecek son sözü, yani oruç farîzasına dair şer'i şerîfte bulunan en geniş ve otoriteli sözü müşahede sonunda, söylemek arzusu da bizde vardı. Yani mukaddes bir maksat, bizim azmimizi kamçılıyordu.

Birader Lûtfullah Efendi El-İshakî Hazretleri, Cuma namazına kendisine vekil tâyin etti ve böylece 8 Haziranda akşam saat sekiz buçuk treniyle "Finlandiya" istasyonundan üçüncü sınıf vagonla kalktık. Fin demir yolunda vagonlar, gayet temiz, Fin halkı terbiyeli, hürmetkâr, sessiz, gürültüsüz, patırtısız, keyif bozmayan, karakterleri iyi, giyinişleri temiz, pâk bir halktır. Üçüncü sınıf buralarda insana rahatsızlık vermez. Fena söz, yersiz düşünce, edeb ve terbiye dışı hareket, burada bulunmaz. Edeb seven, rahatlık isteyen insan, Fin demiryolunda üçüncü derecede de seyahat edebilir ve sıkıntı çekmez.

---

(1) Çakırım, Çağataycada bir kilometreden az fazla bir mesafe demektir. Çağırmaktan çağırım demektir.

Fin demiryolunda bu seyahatim ikinci defa vâki oluyordu. 1910 yılı güz sonlarında görmek ve öğrenmek maksadıyle iki hafta kadar Fin şehirlerini gezmiş ve onları dolaşmıştım.

Birinci seyahatimde benim gözüm, Fin toprağının tabiî hallerine, yani havasına, sularına, dağlarına, taşlarına, ağaçlarına, ormanlarına, göllerine ve çaylarına bakmamıştı. Belki sazlık ve taşlık yerlerde bizim Tatarlardan, Ruslardan ve Kazaklardan daha ziyade rahat yaşayan Finlerin sosyal hallerine, yani evlerindeki yaşantılarına, eşyalarına, pâkliklerine, yurtlarda, kırlarda, fabrikalarda ve büyük, ağır sanayi müesseselerinde güçlerine, dükkânlarda, mağazalarda ve pazarlarda, küçük ve büyük ticaretlerine, tiyatrolarda, sinemalarda, yemekhanelerde ve kahvehanelerde toplanmalarına, oturmalarına ve ruhlarına, istirahat saatlerine, bayram günlerinde, caddelerde, meydanlarda yürüyüşlerine, hareketlerine ve elbiselerine, cemiyetlerde ve caddelerde kadın ve kızların edep ve terbiyelerine, itibarlarına, nazsız, tekellüfsüz hareketleri ve sözlerine, caddelerin, yolların ve yurtların her yerde gayet temizliğine, ilk ve ortaokulların cennet binaları gibi güzelliğine ve temizliğine, hiçbir yerde meyhanelerin ve çıplakların yokluğuna, giyim ve kuşamda fakirlerin ve zenginlerin eşitliğine, cadde başlarında bekçilerin azlığına, kiliselerde ve ibâdethanelerde Finlerin edeplerine ve huşularına, iş saatlerinde bahçelerin ve meydanların boşluklarına, genellikle gözle görülen sosyal durumlarına bakmış, onları incelemiş ve o hallerini gayet beğenmiştim.

Finleri, genellikle kadınlarını ve erkeklerini, iş adamları olarak işsizlik ve tembellik alâmetini, şık giyimleri erlerde, nazlılık ve işsizlik eserini ve mevsim modalarını, ak ve yumuşak elli ve parmaklı kadınlarda da görmedim. Halbuki Rusların cemiyetlerinde mevsim modalarına riayet etmemek ayıptır. Fakat Finler'in gözünde modalara riayet etmemek kusur değil, bilâkis çıplaklar ve fakirler bulunurken, tekellüflü ve süslü giyimler giymek bana ayıp gibi göründü. Buna göre olsa gerek ki Finlerin zenginleri ve fakirleri giyim ve kuşamda o kadar fark göstermezler. Finlerde giyimin kıymeti ve bahası değil, bilâkis pâkliği muteberdir.

Bu seyahatim esnasında Finlerin başka hallerini soruşturup öğreniyordum. Finlerde yalan söylemek, hırsızlık yapmak ve hıyanet etmek gibi şeyler bulunmazmış. Ben bunu bizzat kendi gözümle de görebildim. Yolcular, vagonlarda bütün eşyalarını bırakıp giderler, kaybolmak ihtimali ve korkusu buralarda bulunmaz. Trenlerde yalnız bir tek kontröl bulunur. Biletsiz oturmak, kaçamak yapmak, Finlerde hiç yokmuş. Tramvaylarda bilet vermek veya bilete bak-

mak yoktur. Her insan kendi tramvay vagonlarının kutularına, bilete tahsis edilen paraları bırakır ve yürür. Bilet bedelini koymak veya beş "tin" yerine üç "tin" atmak gibi ihtimaller, Finlerin tabiatlarında bulunan emanet karakteriyle asla bağdaşamaz. "Abu" şehrinin tramvaylarında Finlerin bu hallerini hem dikkatle, hem de hayretle müşahede ettim. Hayran oldum; zira Rusya'nın ve Mısır'ın demiryollarının ve tramvaylarının halleri bana malûmdu.

Birinci seyahatimde "Helsinfors" şehrine giderken "Lahti" şehrinde hali iyi Hasan Efendi'nin evine inmiştim. Maksadım "Lahti"de ortaokullarda Almanca ve İngilizce öğretmeni Türk ve Rus dillerini iyi bilen genç profesörü[2] ziyaret etmek, hem de mümkün olursa ondan bazı malûmat almaktı.

Hasan Efendi, güzel manifatura mağazası olan hem de Finlerin gözünde iyi itibarı olan genç bir Türk-Müslümandır. Kendisiyle görüşmek istediğim genç profesörün de tanışı imiş.

Hasan Efendi ile beraber Profesörün ziyaretine gittik. Bizi saygıyla karşıladı. Türk ağızlarının sarf-nahiv kaidelerine dair bir iki ilgi çekici mesele söyledi. Kitaplığında bulunan güzel eserleri gösterdi, sonra da özür beyan ederek kız ortaokulundaki derslerine gitti. Genç profesör, gayet sade yaşayan, canlı ve faᶜâl bir adamdı. Akşam saat altı sularında iade-i ziyaret için bizim mihmanhanemize geldi. Aramızda üç dört saat devam eden bir konuşma esnasında Finlerin hallerine ve tarihlerine dair benim için gayet mühim şeyler açıkladı. Elinde bir istatistik vardı. Finlerin okullarına, matbuatına, fennî ve ticarî derneklerine, şirketlerine ve Fin mahsulâtına dair en son hesapları nakletti.

İki buçuk milyon kadar nüfusu olan Finlerin Amerika'da ve Avrupa'da ticaret nakliyatı yapan 1500 gemileri varmış. Amerika'ya hizmet için göç etmiş olan Fin işçilerine ait Amerika'da Fin dilinde 19 gazeteleri varmış. Ayrıca Finlandiya'da yaşayan 4000 kadar çingene için bile Fince bir gazete yayınlanıyormuş.

Çocuklar için öğretimin genel olması gerektiği konusunda profesör cenapları şöyle dedi: **Bizde öğretim, resmî hükümle mecburi**

---

(2) Profesör, fransızcadır. Hoca, öğretmen mânâsınadır.

"Professer l'histoire" fiilinden isim fail olarak **professeur** diye kullanılır. Bir maddenin okutucusu ve eğiticisi mânâsınadır. Genellikle ortaokul ve lise hocalarının titridir. Üniversite mensupları öğretim üyelerine ise **Professeur d'Université** titri kullanılır.

değildir. Lâkin mukaddes dinimizin icabı talim, bizde farz gibi, her insanın bizzat kendisine ait bir vazifedir.

Ben bu sözü anlamadım. Tefsirini, açıklamasını talep eder gibi sükût ettim. Profesör cenapları, sözlerine devamla, okuyup yazması yok olan adamın şehadeti ve dâvası kabul kılınmaz. O, medenî muamelelerde ehliyet sahibi olamaz. Birisinin Fin sosyal heyetinden sayılabilmesi için onun mutlaka okuyup yazması şarttır dedi.

Bu tefsiri bana, önceki sözünden daha da garip geldi. Mukaddes din nazarında öğrenimin farzlığı ve okuyup yazması bulunmayan kimselerin hukuk-u medeniyeden ve sosyal heyet üyeliğinden yoksun kalacakları mânâsında imiş. Fin hukukçularının dinlerini o kadar güzel, o kadar ince anlamalarına, hakikî mânâsıyle, gıbta ettim.

Sohbetimizin sonu, Finlerde aile, terbiye, yer ve edebiyat meselelerine aitti. İlimleriyle Avrupa'da şöhret kesbetmiş olan Fin ediplerinden Westermark, Mehalin ve Roneberg gibi zevatın isimlerini ve hizmetlerini de beyan etti.

Tün saat 12'lerde genç profesörü hanesine kadar uğurlayıp sabah saat altı sularında "Lahti"den "Petersburg"a hareket ettim.

Birinci seyahatim, güz sonlarında idi. Fin yeri, o vakit karla ve buzla tamamiyle kaplanmıştı. Fakat şimdiki seyahatimiz, yaz ortasında Haziran başlarında idi. Etraf tamamiyle yeşillikti. Yolda güzel bahçeli evler, ormanlar, akar sular, güzel göller, geniş otlaklar, tarlalar, taşlıklar, sazlıklar, biri diğerinden araları uzak olmayan şehirler ve köyler vardı. Bizim hiçbirimizin fikrini ve gözünü, Fin yerinin o tabiî halleri meşgul etmiyordu. Tabiî hallerine biz dikkat edemiyorduk veyahut dikkat etmiyorduk.

Kırım'ın bahçelerini, Kafkasya'nın dağlarını, Volga ve Kama boylarını, Sibirya'nın isteplerini, Türkistan'ın, Arabistan'ın ve Afrika'nın çöllerini, Şam'ın, Semerkand'ın ve Taşkent'in bağlarını, Hindistan'ın acîbelerini, Afganistan'ın dağlıklarını ve taşlıklarını, Petersburg'un sazlıklarını görmüş ve bilmiş adamlara Fin toprağının o tabiî halleri, taşlıkları ve sazlıkları da elbette o kadar garib görünmezdi.

Fin toprağında bulunan maden ocaklarından demir mi çıkarılır, yoksa bakır mı? Granit mi elde edilir, mermer mi? Porfir mi üretilir, yoksa başka şey mi? Bize onun o ciheti ya hiç malûm değil, yahut da bizim nazarımızda hiçbir ehemmiyeti yok gibiydi. Bizim bütün dikkatimiz, toprak yok iken toprak icad eden, yani

kendi sazlıklarında ve taşlıklarında kendi güçleriyle ekin yerleri yaratan Finlerin kendilerine, onların hareketlerine, doğruluklarına, pâkliklerine ve hayran kaldığımız Finlandiya'ya mahsur kalmış gibiydi. Sözsüz ağızlarına, düşünceli kafalarına, işlek ellerine, dayanıklı tenlerine, sabırlı gönüllerine meşakkatlere ve büyük ağırlıklara üstün gelmek hakkında El-Misak gününde verilmiş ahitlerine ve imânlarına ve alınlarından yağmur gibi akan terleriyle ıslatılıp sulanan yerlerine, temiz giyimlerine ve hanelerine gider gider bakardık.

Bizim için **"Finler nereden ve ne vakit buraya göç edip gelmişler? Yedi sekiz asır mahkûmiyette kalmış Finler, milliyetlerini ve dillerini nasıl koruyabilmişler?"** gibi meseleler o kadar mühim değildi. Sazlıkları, taşlıkları ekinliğe, bahçeliğe ve ormanlığa çevirmek çarelerini bulmuş olan Finler, milliyetlerini ve lisanlarını koruma çarelerini de elbette bulurlardı. "Tufandan sonra ve milâttan önce Asya'dan göçüp buralara geldiler" sözü gibi ehemmiyetsiz tarihlerin bizce ne ehemmiyeti var? Öyle sözler, kabinelerde, gaflet dakikalarında müverrihlerin geniş hayallerine doğar, ama sazlıklarda, taşlıklarda hesabı yokçasına çekilen meşakkatler sonunda hâsıl olabilmiş ekinlik ve bahçelikleri görme neticesinde doğan hayranlık saatlerinde öyle hayaller, insanın başına gelmez. Faaliyet, hayalleri değil bilâkis fiiliyatı arattırır.

Tren, saat sekizden sekize kadar yol aldı. Karanlıktan bir iz yoktu. İstasyondan istasyona koşuyordu. Yolcuların biri iniyor, diğeri biniyordu. Tiyatro perdelerinin açılıp kapanması gibi, bizim gözümüzde de manzaralar, devamlı olarak yenileniyordu.

Tabiat, biletsiz ve bedelsiz seyredilen, en güzel ve en büyük bir tiyatro görüntüsüdür. Tabiat sahnelerinde görülen facialar, garip olaylar, trajediler ve komediler, şairlerin dar hayallerinde değil, tabiatın kucağında ve pek geniş meydanlarında, temsil veya taklit edilmek suretiyle de değil, bilâkis hakikat olmak sıfatıyle vâki olur.

Tren saat 11 sularında "Tamerfors" şehrine geldi. "Rihimeki" ve "Toyala"dan sonra, üçüncü defa buraya inmek gerekti. Bu tren "Abu" şehrine gidecek. Doğrudan doğruya "Tornao" şehrine tün saat birde hareket edecek olan treni burada beklemek gerek. "Tamerfors" gibi gayet güzel bir şehirde, bizim 13 veya 14 saat beklememiz gerekti. Memnuniyetle indik. "Tamerfors" müslümanları, bizi, biz de onları iyi biliyorduk. İstasyonda Hasan Efendi Hayreddin(of)'le buluştuk. Evine gittik. Bir saat kadar istirahat ettik.

Telefonla müslümanların çoğuna haber verdi. Burada her evde, her semtte telefon var. Her biriyle görüştük, sonra o güzel şehrin temaşasına çıktık.

"Tamerfors", fabrikaları ve ağır sanayi müesseseleriyle Finlandiya'da birinci şehirdir. Fabrikaların ve ağır sanayi müesseselerin ekserisi, "Nesiyaroy" gölünden "Pohiyaroy" gölüne akan "Tamperen küseki" isimli şelâle kuvvetiyle iş görür. Bu şehirde bulunan 40.000 kadar nüfusun çoğunluğu veyahut bütünü, fabrikalarda, ağır sanayi müesseselerinde ve ticaret idarelerinde hizmet gören amele taifesidir.

İnsan, caddeleri, evleri ve yapıları gayet pâk bir şehrin güzel bahçelerinde, geniş meydanlarında, giyimleri pâk ve istirahat saatlerinde seyirleri, hareketleri gayet terbiyeli ameleleri görürse gördüklerinden büyük zevk alır. İnsan, kanun namıyle kâğıtlarda bulundurulan müsavatı değil, saadetin esası olan hakikî, fiilî beraberliği burada görür ve bilâşuûr mes'ûd olur.

İnsan, buralarda, ihtiyaç görülmeyen tekellüflü ziynetleri, zaruretten dolayı yoksun, çıplak tenleri, iş ağırlığından veya işsizlik kaygusundan dolayı sarhoş olan bedbahtları tembellik hastalığı ile el uzatan denîleri, cehil veya zaruret iktizasıyle iffet satan kadın veya kızları, kader hükmüyle işten ve güçten kalmış âcizleri görmez. Bilâkis iş bereketiyle vücutları sağlamlaşmış, gönülleri saadetle dolmuş, kuvvet yenilemek ve yeni faaliyette bulunmak için yürüyen işçileri görür.

İnsan buralarda kendisini saadetli bir topluluk arasında güzel bir insan cemiyeti içinde hisseder. Adaletten doğan emniyeti, emniyetten doğan emeli, emelden doğan ameli, amelden doğan rahatlık ve saadeti bütün ayrıntılarıyle açık surette müşahede eder.

Şehrin okullarını, müzelerini, birinci seyahatim esnasında Finceyi bilen Hayreddin Efendi Hasaneddin(of)'in yardımıyle gezmiştim. Lisan bilmezlik dolayısıyle bir şey anlamak elbette mümkün değildi. Fakat gözle onların görünen cihetleri, kıyas tarikiyle onların malûm olabilecek halleri, bana göre gayet büyük hayranlık vericiydi. Rusya okullarını ve liselerini, Türkiye okullarını ve idadilerini iyi bilirim. Kıyaslarken Fin okullarında karşılaştığım temizliği ve genişliği hiçbir yerde görmedim. Yerleri, zeminleri ve duvarları tamamen ayna gibidir. Birkaç okulda zeminleri parmaklarımla sildim, tozdan eser bulamadım.

Bu şehrin pazarlarını ve dış görünüşlerini müşahede ettik. Sonra da İmadeddin Efendi Cemaleddin(of)'in evinde Kemaleddin

Efendi Baybolat(of), Hasan Efendi Hayreddin(of), Ahmedcan Efendi Cemaleddin(of), Fetheddin Efendi gibi "Tamerfors" müslümanları ile buluştuk. Bu, normal ve güzel bir sohbet oldu.

Finlandiya özellikle "Tamerfors" müslümanlarının himmetleriyle Yenipar köyünde kız çocuklar için geçen yıl açılmış okulun güzel bir şekilde yürütüldüğüne ilişkin ve o yeni okulun etkisiyle başka köylerde çocuklar için açılmış ve daha da açılacak okullara dair güzel sözler söylendi. Yeni okulların güzel semerelerini, genç kız öğretmenlerin iyi çalışmalarını görmüş olan "Nijni" müslümanlarının da kız okulu yapmak arzuları ve sevgileri kat kat artmış ve bununla okulların geleceği bir hayli teminat altına alınmıştır.

"Tamerfors" müslümanları, "Nijni" vilâyetinden ticaretle meşgul olarak Finlandiya şehirlerine gelip Finler nezdinde güven kazanmış genç ve iyi müslümanlar, Türklerdir. Burada ikamet eden müslümanlar, her cihette yani hakkaniyet, temizlik, ictihad, emanet, iktisad ve himmet gibi cihetlerde âdetâ finleşmiş müslümanlardır.

"Tamerfors" müslümanları arasında matbuata sevgi oldukça büyüktür. Rusya'da yayınlanan gazeteler, büyük ve küçük kitaplar ve risâlelerin hepsi, onlarda bulunur. Siyasî ve günlük haberleri Fin gazetelerinde okuyan Finlandiya müslümanları, bunun etkisiyle olsa gerek ki Rusya'da bulunan bütün gazetelere abone olurlar. Aarbça, farsça ve türkçe yayınlanan bütün kitapları alırlar. Matbuat-ı İslâmiye çokluğu cihetiyle "Tamerfors" şehri, Finlandiya müslümanları için âdetâ bir kütüphanedir.

9 Haziranda, akşam saat 8 sularında, İmadeddin Efendi'nin biraderi Lûtfullah Cemaleddin(of)'in imzasiyle "Ruvaîemi"den bir telgraf aldık. "Buraya geliniz, güneş görünüyor" diyordu. İyi oldu. 75 çakırımı Fin arabasiyle taş, toprak arasından geçerek katetmekten kurtulduk. Bunun üzerine, "Ruvaîemi" nasıl ise de bir köydür, "Avasakse" dağı gibi kırda, sahrada değildir. Enlemi de "Avasakse" dağının düştüğü enlemden ziyadedir. Tren oraya gider.

"Ruvaiemi", mutedil bölge sonundadır. Soğuk mıntıkanın başlangıcına kurulmuş bir köydür. Enlemi 66 derece 30 dakika kadardır.

Vakit gelmişti. Hareket ettik. Bizi uğurladılar. Tren, nedense gecikmişti. Biraz bekledikten sonra geldi. Selâmlaşıp ayrıldık. Yol, uzundu. Tren 20 saatten fazla yol alacaktı. Dört mark verip iki kişilik bilet aldık. Tan atmış ve güneşe âdetâ itiraz eder gibi yol-

cular, yatıp uyumuşlar ve biraz istirahat ettikten sonra da kalkmışlardı.

Buralarda istasyonlar, seyrek değil sıktı. Çoğu küçük istasyonlardı. Her istasyonda Finler, kendilerinin mamûlâtından ne varsa yolculara gösterir ve satarlar. O günlerde Finlerin bayramı vardı. İstasyon kalabalıklarında bizim için gönül açan şeyler bulunuyordu. Yemek vakti gelmişti. Büfesi olan istasyonlardan birinde tren sabah kahvaltısı yapılabilecek kadar bir müddet durdu. Yolcular, istasyona indiler. Ben de onlarla beraber indim.

Büfe pek güzel, gayet temizdi. Finlere mahsus bir sadelik arzediyordu. Salon büyük ve ortasında uzun bir yemek masası vardı. Üzerinde de onbeş yirmi tabak dolusu çeşitli yemekler bulunuyordu. Garsonlar, memurlar yoktu. Büfede çay ve kahve gibi şeyler vardı. Fakat içki gibi şarap filân yoktu. Çay, kahve vermek, para bozdurmak için büfe arkasında iki, üç güzel kadın veya kız bekliyorlardı. Salonda ise sükûnet vardı. Ses ve seda yoktu. Yolcular ellerine kab, çatal, kaşık ve tabak almışlar da, iştahlarına ve zevklerine göre üzeri yemek dolu tabaklardan ne kadar isteseler o kadar alır ve yerler. Her adam yemek sofrasını iştahına göre bir defa, iki defa döner, kontrol yok, hesap da yok. O kadar kalabalık ki kim yemiş, kim yememiş, yiyen ne kadar yemiş, bilen yok. "Yedin, artık parasını ver" diyecek adam da yok. Bizim memleketin tabiatına göre gayet garip bir haldir. Hayret ettim. Ne kadar iyi bir güvenliktir! Yemek yemiş yolcuların her biri geldiler ve paralarını tediye edip gittiler. Vermeyenden istemek yok. Lâkin yemiş ise buralarda vermemek âdeti de yok. Evet, Finler arasında bizim gibileri de bulunabilir. Lâkin Finlandiya'da bulunan genel güvenlik ruhu, bu tipleri affetmez. Yani yolsuzluklarına yol vermez. Bu gibi yolsuzluklara yeltenenlerin kendileri de hıyanete cesaret edemez olurlar. Elin ruhu nasıl ise birin ruhu da elbette öyle olur.

Yolcuları temaşa edip aşsız kalmış isem de güzel bir ders aldım. Şimdi yememişsem zarar yok. Bundan sonra yolda böyle güzel büfe önüme çıkarsa yolcuları temaşa etmeden bir mark veririm de Fin yemeklerini ve en lezzetlilerini "Tatarca" yani seher aşı gibi hem doymak, hem de ihtiyat almak için güzel surette yerim dedim de tren yönüne acele acele yürüdüm.

Hareket ettik. Yolda gayet güzel büfeli istasyonlarda durduk ise de yolcuları temaşadan yine vakit bulamadık. Nihayet akşam saat on sularında "Turnao"ya vardık. Turnao, Baltik denizinin en ku-

zeyindeki küçük bir ada üzerinde, "Turnao" isimli bir nehrin ağzında Rusya ile İsveç sınırında bulunan küçük bir şehirdir. "Turnao" nehrinin ikinci tarafında İsveç şehirlerinden "Haaparente" adlı, küçük başka bir şehir vardır. Şu iki şehirden her birini saat 12'den sonra gezdik. Bizim için ehemmiyetleri yoktu. Döndük. İstasyon yakınlarında bir Fin evinde istirahat ettik. Saat yedide kalkacak olan trenle "Ruvaiemi" köyüne gittik. Köy, buradan 150 çakırım kadar bir mesafede idi. Saat 10 ile 11 sularında "Ruvaiemi"ye ulaştık. Musa Kelîmullah isimli bir genç tüccar ile Lûtfullah Efendi Cemaleddin(of) bizi burada karşıladılar. O gün, 11 Haziran Pazartesi günü idi.

"Ruvaiemi" bir köydür. Hem de güzel bir köydür. Orada pazar var, caddeler temiz ve güzel misafirhaneleri var. Birine biz indik. Daire geniş, temiz ve aydınlıktı. Bununla beraber ücreti ancak bir marktı.

Akşam saat 10 sularında Musa Efendi ve Lûtfullah Efendi Cemaleddin(of)'ler ile dört arkadaş olduk ve "Ruvaiemi"den üç dört çakırım uzaktaki bir dağ başına doğru ilerledik. Seher güneşini görmeye gidenler az değil, çoktular. Her yıl Haziranın onundan yirmisine kadar, batmayan güneşi görmek maksadıyle buraya turistler gelir giderlermiş.

Küçük bir vapurla orada bulunan nehri karşı yakaya geçtik ve bu yakada yaya yürüdük. Yol güzeldi. Dağ yolu da o kadar dik değil, bilâkis yatıktı. Dağa zahmetsiz çıktık, onu meşakkatsiz aştık. Zirvesine eriştik. Uzunluğu dört beş kulaçlık direk başına gayet büyük bir fıçı —alâmet olmak üzere olsa gerek ki— oturtulmuş idi.

Yüksek olmayan o dağın zirvesinden etrafı seyrettim. Uzak olmayan "Ruvaiemi" köyünde bulunan büyük fabrikaların bacaları, kilisenin çan burcu, yerle bir gibi görünüyordu. Gökyüzü açıktı. Ufukta koyu bir bulut vardı. Saat gece onbir kırktı. Tabiatta sükûnet vardı. Ses, seda yoktu... Tam bir sükûnet... Tün ortası... Güneş ufuk üstünde ise de kuş, kurt bütün mahlûkat istirahate çekilmiş gibi idiler.

Dağ zirvesinde Finlerden, turistlerden, ziyaretçilerden altmış yetmiş kadar insan vardı.

GECE SAAT 12'DE GÜNEŞ GÖRÜNÜYOR

Tün saat 12 idi. Güneş, bulut arkasında... Üst tarafı, yeni doğmuş bir ay gibi, kızmış, kızarmış, garip bir renkte görünmekteydi.

Birkaç saniye mi, birkaç dakika mı?! Sanki güneş yerinde duraklamış gibi inmeden, çıkmadan hemen o durumda kalmış gibi oldu!

Saniyeleri, dakikaları hesaplayamadık.. Sonra birdenbire hareketle canlanmış gibi ortadan kalktı, gitti. Etrafta ne varsa hepsi canlandı... Şark rüzgârı esti... Kuşlar öttü, kurtlar uludu. Batmayan güneş şerefine turistler, ateş yaktılar, şenlikler yaptılar... "Hurra" diye bağırdılar.

Dağ başında bulunan yedi sekiz müslüman, mânevî bir hayret ve dehşetin tesiriyle olsa gerek ki heybet-i ilâhiye huzurunda teeddup eder gibi hareketsiz, sessiz, sedasız, sükûnet içinde kaldılar! Dem beste وَخَشَعَتِ الْاَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ فَلَا تَسْمَعُ اِلَّا هَمْسًا [3]

Ehl-i kozmografyanın tahminlerine göre altı milyar kilometre kare kadar yüzü, Sani'in azamet-i kahiresine nisbet dehşetiyle olsa gerek ki kızmış, kızarmış, âdî bir tava gibi olmuş!

Kuvveti yüzlerce gezegenleri, haddi hesabı bulunmayan kuyruklu yıldızları kendisinin merkezinde intizamla devrettiren şu kürre-i nariye, şu güneş, sanki azamet-i ilâhiye mihrabında secde etmiş gibi, ödevine devam için kalkmış da ufku boylayıp, titreyip tekrar hareketine başlamış gibi!

Eski zamanlarda, medeniyet başlangıçlarında, kendisine tapınılmış olan o güneş, şu saatte bizim ayaklarımızın altında çocukların oynayacakları sanki ufak bir top olmuş da ayak darbeleriyle yuvarlanıp gider gibi fezaya kalkıyor!

Sonu, sınırları bulunmayan ve âlem-i vücuddan ibaret olan arş-ı a'zam hareminde, en muntazam safları tertip etmiş gezegen mecmualarında imam olup Yaratıcı'nın azamet-i ilâhiyesi mihrabında iki dizi üzerine çökmüş اَلْجَاثِي عَلٰى رُكْبَتَيْهِ [4] yıldızına şu bizim güneş iktida kılıp tekbirle secde ettikten sonra kalkmış da bitmez ve tükenmez hazain-i ilâhiyeden istifade kılınmış hararetini ve ışığını kendisinin manzumesine dağıtmaya acele eder gibi göke yükseliyor!

Allah'ın celâlinden, O'nun kibriyasından, âlem-i vücudun genişliğinden ve büyüklüğünden hikâye eden ve lisan-ı nübüvvette

---

(3) Tam bir sükûnet... Tâhâ/108: "Sesler, Rahmân'ın heybetinden kısılmıştır."

(4) الجاثي على ركبتيه : Kelime mânâsıyle iki dizi üzerine çöken demektir. Üstâdın kullandığı yerde yıldız mânâsınadır.

gelmiş olan hadîslerin tesiriyle kalbimizi o dakikada bu hissiyat kaplamış, âdetâ büyülemiş idi.

Şu güneş, Hâlik'in azamet-i ilâhiyesine nisbetle bir zerre ise de yıldızların ve gezegenlerin sonu bulunmayan genişliğinde kaybolan bir nokta ise de, bizim aklımıza göre, bize malûm miktarlara göre, o güneşin cesameti, ışığı ve harareti akıllara sığmayacak kadar büyüktür.

İnsan fikrini bu cihete tevcih ederse insanı hakikî mânâda hayret ve dehşet kaplar! Yüzlerce gezegenleri, hesapsız kuyruklu yıldızları kendisinin merkezinde devretmeye zorlayan o kuvvet, ne kadar muazzam bir kudrettir!

Her dakikada haddi, hesabı yokçasına sarfedilen harareti, ısısı, nihayeti yok olan ışığı âlemin etrafında meccanen yayan güneş, sonu gelmeyen yüzyıllar, milyonlar sene boyunca tükenmemiş ve bitmemiş olan o kadar harareti, o kadar ısıyı ve ışığı nereden alıyor?!

O kadar şiddetli hararetle yanmasına rağmen kül olmaktan korunabilen bu güneş, terkip itibariyle acaba nasıl bir maddedir?!

Güneşin yakıcılık vasfını taşıyan maddesi kendiliğinden hâsıl olur ise kütlesi ne kadar cesim olursa olsun milyarlarca asırlar ve devirler süresinde o dehşetli esrarengiz hararet, ısı, nasıl olur da sabit kalabilir?!

Bunları mülâhaza ederken fikrim, tüm olarak âciz kalır. İtiraf edelim ki bu muammalara **"bir gün gelir de ilimler ve bilgiler belki bir cevap bulabilir"** demekten başka bir çare var mıdır?!

Allah'ın azamet-i ilâhiyesine şükür ve tesbih olmak üzere, maarifin değerli diliyle ve şuursuzca söylenmiş bir sözü vardır. Derler ki: "Yıldızlar ve gezegenler âleminin nihayeti bulunmayan genişliğine nisbetle ancak bir zerre gibi olan güneş, bizim yerimizde yani kürre-i arzımızda var olan füyûzatın kaynağıdır."

Evet, yeryüzünde bulunan bütün füyûzat, yani madenlerin neşeti, nebat ve hayvanların hayatları, hareketleri ve tüm kuvvetleri, insanın kendi gözü, dimağı ve bütün âzâsı, insanın gıdasına, elbiselerine ve bütün ihtiyaçlarına sarf kılınan, hem de tüm rahatını sağlayan yerin bitmez ve tükenmez bereketi, rüzgârların, suların ve muhitlerin hareketleri, buharın yükselmesi, yağmurun inişi, insaniyet âlemine hem eski zamanlarda hem de şimdi hizmet eden hararetler, ışıklar, elektrikler, umumiyetle tâbir edelim yerin kendisi yerde bulunan kuvvetlerin heyet mecmuası, güneşten bir zerredir.

Maarif, kesinlikle bunu söylemiş ve maarif erbabı, bunu bütün bilgilerinin neticesi olmak üzere kabul etmiştir. Lâkin ateşe tapan mecûsîler, güneşe ibâdet eden eski dindarlar, şu hakîkatı daha önceden bulmuş, yeryüzünde bulunan bütün kuvvetlerin, hareketlerin, hayatların ve efkârın kaynağının güneş olduğu hakîkatı, o mecûsîlerin ve Hindûların ibâdetleriyle daha beliğ bir surette ifade kılınmıştır.

Maarif erbabının örflerine uyalım da mecûsîlere, Hindûlara ve eski dinlere **"vahşiler"** sıfatını verelim!

O "vahşiler", milyonlarca zahmetler sonunda size malûm olan o büyük hakîkatı kendilerinin ibâdetleriyle gayet sade olarak ifade etmemişler midir?

Vahşilere eskiden malûm olan bir sade hakîkatı izah edebilme şerefi, milyonlarca zahmetler sonunda bilgilerinize ve maarifinize yalnız bugün nasib olabildi, değil mi?!

Biz, tabiatı gayet güzel anlayan erbab-ı maarifin Allah'ı inkâr eder derecede yaptıkları taşkınlıklarına uymuyoruz. Ulûhiyyeti talep etmekte mecûsîler, Hindûlar ve eski dinler gibi orta yolda da durmuyoruz. Biz tabiatın da, tabiatta bulunan küçük ve büyük güneşlerin de hâliki olan Allahu Rabbu'l-Âlemîn Hazretlerine, İslâmiyet irşadiyle, ibâdet ederiz. Nihayeti yok olan âlem-i vücudun ufak bir zerresiyle bize bitmez ve tükenmez bereketler, haddi hesabı yok olan nîmetler, ihsan ve in^cam edip duran Kerîm-i Mutlak Allahu Rabbu'l-Âlemîn Hazretlerine biz, ebedî surette secde ederiz.

Ben hattâ, hayat ve ışık kaynağı olan güneşe ibâdet eden "vahşileri" tasvib ederim. Yahut hiç olmazsa tasvib etme yoluna gidebilirim. Lâkin şafak kaybolmayan gecelerde yatsı namazı üzerinde ihtilâf eden "İslâm hukukçularını" veya öyle gecelerde seccadesi üzerine oturmuş da Allah'ına secde etmekten geri duran gafilleri tasvib edemem. Din ruhundan o kadar gafil kalan dervişlere taaccüb ederim.

NAMAZ VAKİTLERİNDE İHTİLÂF EDEN İSLÂM HUKUKÇULARI HAKKINDA FİLOZOF EBU'L-ᶜALÂ'IN GÖRÜŞÜ

Az münasebetle de olsa belki öğrencilere faydalı olur ümidiyle Şâriᶜ Kebîr Nebiyyu'l-İslâm (a.s.) Hazretlerinden sabit olmuş bir sünnet hakkında fikrimi, hem de İslâm filozofu Ebu'l-ᶜAlâ Hazretlerinin meselemizle ilgisi olan beyitlerini burada arzedeyim.

Filozof Ebu'l-ᶜAlâ Hazretleri "El-Luzûmiyyât" eserinde diyor ki:

إِذَا مَا رَأَيْتُمْ عُصْبَةً هُجْرِيَّةً فَمِنْ رَأْيِهَا لِلنَّاسِ هَجْرُ ٱلْمَسَاجِدِ
وَلِلدَّهْرِ سِرٌّ مُرْقِدٌ كُلَّ سَاهِرٍ عَلَى غِرَّةٍ أَوْ مُوقِظٌ كُلَّ هَاجِدِ
يَقُولُونَ تَأْثِيرُ ٱلنُّجُومِ مُغَيِّرٌ مِنَ ٱلدِّينِ آثَارَ ٱلسُّرَاةِ ٱلْأَمَاجِدِ
مَتَى يَنْزِلُ ٱلْأَمْرُ ٱلسَّمَاوِيُّ لَا يُفِدْ سِوَى شَبَحِ رُمْحِ ٱلْكَمِيِّ ٱلْمُنَاجِدِ
وَإِنْ لَحِقَ ٱلْإِسْلَامَ خَطْبٌ يُغِضُّهُ فَمَا وَجَدَتْ لَهُ مَثَلاً نَفْسُ وَاجِدِ
وَإِنْ عَظَّمُوا كِيوَانَ عَظَّمْتَ وَاحِداً يَكُونُ لَهُ كِيوَانُ أَوَّلَ سَاجِدِ [5]

"Bir veya daha ziyade namazların vakitlerini bulamayıp insanları câmiden yasaklamış olan İslâm hukukçuları gibilerinin fena etkileriyle İslâmiyetin başına belâlar yağmış ise de onun bir diğer misli yoktur. İbâdetle veya uğuru vardır inancıyle yıldızları yüceltirlerse ben o kimseyi taᶜzîm ederim ki yıldızlar ona en evvel secde ederler. Dinin büyüklerden kalmış sadeliği ve güzelliği yıldızların şumluğuyle, uğursuzluğuyle tağyir kılınır derler. Bu boş sözdür. Yıldızların uğursuzluğu ile değil, belki diyanet ruhundan gafil olan "İslâm hukukçularının" imân ulviyetinden gafil olan mütekellimlerin şumluğuyle olsa olur. Dehrin uyanıkları uyutur, uyurları da uyandırır nitelikte acip dehşetleri, malûm olmayan sırları vardır ki hakîmlerin hikmeti, bahadırların, kahramanların kuvveti, o saatte bir fayda vermez."

Filozofun yukarıdaki şiirinde işlediği fikrin meâli ve tebarüz ettirmek istediği gayesi şudur ki: Yıldızları taᶜzim eden tabiat âbidlerini irşad yolunda, vakit yoktur iddiasıyla insanları birkaç namazdan ve mescidlerden alıkoyan İslâm hukukçularının fikirlerini çürütecek mahiyette söylediği gayet güzel bir sözdür.

---

(5) Al-Luzûmiyyat: "İnsanların ibâdetten uzaklaşmalarını tasvib ve tavsiye eden lâubalî bir taife, grup görürseniz biliniz ki / zamanın da, geceyi uykusuz geçireni anî olarak uyutan veya uyuyan âbidi de uyandıran, bir sırrı, kuvveti vardır / derler ki yıldızların şumlukları, tesirleri şeref sahibi büyük insanların dinî görevlerini, eserlerini değiştirirmiş / fakat emr-i semâvî geldiğinde de kahraman gözükenin ve onu süsleyen mızrakının hayaletten başka bir nesne olmadığı anlaşılır / Eğer İslâmiyete, onun kadrini kıracak bir kötülük gelirse insanın nefsi ona nazîr bir başka din bulamaz / Eğer en yüksek Kiywan yıldızı ibâdetle yüceltilirse sen bir tek varlığı yüceltirsin ki ona (Allah'a) ilk secde eden Kiywan yıldızıdır."

MEŞHUR ÜÇ ZAMANDA KULLARI NAMAZDAN NEHYİN HİKMETİ

"Batmayan güneşi" dağ başında temaşa ederken bir noktada ve aynı dakikada hem gurubun, hem de tuluᶜun tesadüfü hasebiyle "üç vakitte namazdan nehy" hakkında gelmiş hadîsi hatırladım.

İmam Müslim b. El-Haccac Hazretleri sahâbî ᶜUkba b. ᶜAmir Hazretlerinden şu hadîsi rivâyet etmiştir:

ثَلَاثُ سَاعَاتٍ كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ يَنْهَانَا أَنْ نُصَلِّيَ فِيهِنَّ وَ أَنْ نَقْبِرَ فِيهِنَّ : ١ـ حِينَ تَطْلُعُ ٱلشَّمْسُ بَازِغَةً حَتَّى تَرْتَفِعَ ، ٢ـ وَ حِينَ يَقُومُ قَائِمُ ٱلظَّهِيرَةِ حَتَّى تَزُولَ ٱلشَّمْسُ ، ٣ـ وَ حِينَ تَتَضَيَّفُ ٱلشَّمْسُ لِلْغُرُوبِ • [6]

Yani üç zaman vardır ki Nebiyyu'l-İslâm bizi o zamanlarda namazdan ve cenazeden menederdi: 1) Güneşin parlayıp doğuşu dakikasından yükselmesine, 2) Kuşluk vaktinde hararetin, ısının kuvvetlenmesi nedeniyle develerin kalkmalarından güneşin zevâline ve 3) Gurub etmek üzere olan güneşin batmasına kadarki zamanlarda bizi bunlardan yasaklardı.

Bu hadîs, meşhur olan mezhep imamlarının her biri tarafından kabul kılınmıştır. Evet, mezheplerde ihtilâf vardır. İmamların imamı Ebû Hanîfe (r.a.) Hazretleri, hadîsin umumiyle amel edip o üç vakitte hiçbir namazı kerahetten istisna etmemiştir. Fakat diğer imamlar ise bu hadîsi, mukarin veya sabik bir sebebi bulunmayan nafilelere tahsis kılıp kazaları, tahiyye, tilâvet, ᶜîd, küsûf ve cenaze gibi nafileleri istisna etmemişlerdir.

Bu üç vakitte namazın keraheti niçindir? İslâm hukukçuların ictihadına göre o saatlerde ibâdet eden tabiat âbidlerine, yahut ibâdet yapmakta olan diğer milletlere benzemekten sakınmak içindir:

مَا حُرِّمَ سَدًّا لِلذَّرِيعَةِ يُبَاحُ لِلْمَصْلَحَةِ ٱلرَّاجِحَةِ • مِنْ ذَلِكَ نَهْيُهُ عَنِ ٱلصَّلَاةِ قَبْلَ طُلُوعِ ٱلشَّمْسِ وَ قَبْلَ ٱلْغُرُوبِ سَدًّا لِذَرِيعَةِ ٱلتَّشَبُّهِ • وَ أَبَاحَ

(6) Sunenu'n-Nesâî/Mewakıyt: 31, 34 ve Sunenu't-Tirmizî/Cenâiz: 41: "Peygamber Efendimiz (s.a.) bizi, üç zamanda, namaz kılmaktan ve mevtâlarımızı defnetmekten yasaklamıştır ki onlar da: 1) Güneş parlayıp, doğup yükselirken, 2) Güneş öğleyin zevâle meyletmeden ve 3) Güneş batarkendir."

مَا فِيهِ مَصْلَحَةٌ رَاجِحَةٌ مِنْ قَضَاءِ ٱلْفَوَائِتِ وَٱلسُّنَنِ ، وَٱلْجَنَازَةِ، وَتَحِيَّةِ ٱلْمَسْجِدِ بِلأَنَّ مَصْلَحَةَ فِعْلُهَا أَرْجَحُ مِنْ مَفْسَدَةِ ٱلنَّهْيِ . [7]

Ben hem bu hadîste, hem de ehl-i ictihadın bu tevcihlerinde bir nice mülâhazalar kaydettim. Ehl-i ictihadın tevcihleri, benim nazarımda, o kadar isabetli değildir. Güneşe ibâdet eden âbidlerin secdeleri, güneşin ve tabiatın Hâlik'i olan Allahu Rabbü'l-Âlemîn Hazretleri'ne mü'minlerin secdelerini nasıl yasaklayabilir? Mâni her vakit en kuvvetli durumda olur, değil mi?

Tabiat âbidlerinin tabiata secde ettikleri saatlerde o tabiatın Hâlik'ine secde etmek, mü'minlere daha güzel olmaz mı idi? Böylece orada ya irşat, ya da hiç olmazsa itiraz sureti bulunurdu.

Bana kalırsa şu üç zamanda şer^ci şerîfin mü'minlere ibâdeti yasaklaması tabiat âbidlerini biraz ikrar, tanıma gibi olsa gerektir. İslâm dini ehl-i kitabı ikrar eder, tanır. Elbette tabiat âbidlerini de ikrar eder.

Tabiat âbidleri, örnek olarak, güneşe secde ederler ise elbette bunu, güneşin Tanrılığına inanç tesiriyle yaparlar.

وَقَضَى رَبُّكَ أَلاَّ تَعْبُدُوا إِلاَّ إِيَّاهُ ... [8] Tabiat âbidlerinin mâbudları, filhakika Allah'tır. Tanrılığa inanç sonunda secde ederlerse secde edilerek bu secdenin arkasından aranılan hak ve hakîkat, Allah olur. Tabiat âbidleri, nisbette, vasıtada her ne kadar hata etmişlerse de kasdlarında muhakkak isabet etmişlerdir. Çünkü Allah'ı, mun^cimi aramaktadırlar.

İslâm dini, tabiat âbidlerinin kasdlarındaki isabeti itibarla ona hörmet edip o üç vakitteki secdeyi tabiat âbidlerine tahsis etmiş olsa gerektir.

---

(7) Müellif burada yazdığı Arabça ibareye kaynak göstermemiş, yalnız "İslâm fakîhlerinin ictihadına göre" diye kaydetmiştir: "Vesileye mâni olmak gayesiyle haram kılınan bir şeyin gerekli maslahat için yapılmasında bir sakınça görülmez. Benzeme vesilesine mâni olmak için Peygamber Efendimiz, güneşin doğuşundan veya doğarken, ya da batışından biraz önce namazı yasaklamıştır. Geçen namazları, sünnetleri, cenâze namazını, mescid tahiyyesi namazını kılmakta gerekli bir maslahat olduğundan dolayı bunlara izin vermiştir; zira bunların yapılmasına terettüb edecek maslahat, nehyine terettüb edecek mefsedetten ve mazarrattan daha iyi ve daha hayırlıdır."

(8) El-İsrâ'/23: "Rabbin, yalnız kendisine tapınılmasını emir buyurdu."

Tevcih böyle olur ise küfrün eseri, imânın eserine galebe etmiş olmaz. Belki de iman güzel bir imtiyaz kesbetmiş olur. Kendisine tapınmaklığın ve ona secde edilmekliğin yalnız bir tek "Allahu Rabbu'l-Âlemîn" Hazretlerine mahsusiyeti de gayet güzel surette sabit olur. **"İslâm dini, semavî dinlerin her birine saygı gösterir"** kaidesi de, böylece te'yit bulur.

Yeryüzünde bulunan füyûzatın, insan faydalarına mâtuf ve ihtiyaçlarını karşılamaya sarf kılınan bütün hayratın ve âlemi aydınlatan ışığın kaynağı gibi görünen güneşi tabiat sevkiyle insanın ta^czimi hususuna biraz hak rengi vermek, kelâmcılar nazarında diyanetin esası olan [9] شُكْرُ الْمُنْعِمِ وَاجِبٌ kaidesine de tamamiyle uygundur.

"Vücudumu, bütün ihtiyaçlarımı ve tüm hayratı bana veren O'dur" inancıyle tabiat âbidi güneşe tapar ise hatası kasdında değil ve mun^cime (Allah'a) şükründe de değil, bilâkis mun^cimi tâyin edebilme hususundadır. Hakîkî mun^cim, güneşin hâliki iken güneşi mun^cim zannetmek hata olur, kuşkusuz kusur olur. Fakat işrâk olmaz. **Hakîkî mun^cimdir inancıyle zâhirî mun^cime ibâdet etmekte, elbette, hak rengi vardır.** Tabiat âbidi, filhakika, Allah'a ibâdet eder.

İslâmiyetin diğer dinlere nisbetle ulviyeti, bana kalırsa, bu cihetle daha açıktır. İslâmiyet, insanların fikirlerini ve şuûrlarını açık şeylerde hapsetmez, bilâkis hakîkata irşat eder. Ne kadar büyük ise de, güneş gibi bazı şeylere kaynak ise de, insanları mahlûk huzurunda zelillikten hıfzeder. İnsanlık şerefini büyük tutar, sonsuz âlem-i vücudun zerreleri olan yıldızlara, güneşlere, ulûhiyet sıfatı vermek gibi darlıktan, karanlıktan ve kusurdan insan aklını kurtarır. İlâhî inançlarında kusuru olan insanları hoşgörürlük tarikiyle ve hakîkate irşat yoluyle çağırır.

"Batmayan güneşi" temaşa dakikalarında aklımda bu fikirler ve kalbimde bu duygular dolaştı durdu. Vücut kadar geniş, gökler kadar büyük **İslâmiyetin şerefiyle kalbimizde ve gönlümüzde bulunan "ulûhiyet" hissiyle biz, "batmayan güneşi" bir saat kadar** temaşa ettikten sonra dağdan indik. Çocukların âdetâ ayak darbeleri sonunda yuvarlanıp giden ufak bir top gibi, kızmış kızarmış bir ateş topu gibi görünen güneş, ufku boylayıp, yuvarlanıp gidiyordu.

(9) "Mun^cime yani Allah'a şükretme borcu, aklen değil şer^can vâciptir." Bu, usûlu'l-fıkıh kaidesidir. جمع الجوامع c. 1, s. 60. Fakat Mu^ctezile görüşünde mun^cime şükretme borcu, aklen vâciptir. Merhum üstâdımız, burada Mu^ctezile görüşünü kabul etmektedir.

Nihayeti yok olan âlem-i vücudu güzelliğiyle yaratmış Hâlik'in azameti mihrabında güneşle beraber ebedî surette secde şerefine nail olduk. Şâri'i Hakîm lisanından bize farz kılınmış olan namazların vakitlerini aramak zahmetlerinden, onları bulamama gafletlerinden kurtuluşumuzu, gönlümüzle ve gözümüzle gördük. Seyahatimizden edindiğimiz ilmî ve dinî faydalardan memnun kalarak döndük. Hem bu seyahatimizi aktaracak mahiyette bir hâtıra bırakmak, hem de hâsıl olmuş faydalara bir şükür olmak üzere İslâmiyetin en büyük iki rüknü olan namazla oruç hakkında küçük bir risâle yazmaya niyetlenmiştik.

DİYANETİN MENŞELERİ, İBÂDETİN ESASLARI, İBÂDETİMİZİN KIYMETİ, NAMAZ VAKİTLERİNDE BEŞLİĞİN MÂNÂSI VE NAMAZ VAKİTLERİ

İnsanlığı tehzîb ve terbiye, azamet-i ilâhiyeyi ta'zîm ve tebcîl ve mun'imin sonsuz olan in'amlarına şükür vecîbeleri, insanların her birine fıtrî surette malûm bu en büyük üç vazife, her bir insanın kalbinde ve aklında din ruhunu etkiler ve kabartır. İnsanda diyanet, korku tesiriyle mecburiyet ve ihtiyaç zorunluğuyle hâsıl olabiliyorsa da, en doğru mânâsıyle diyanet, fıtrî surette malûm olan bu üç büyük vazife irşadiyle hâsıl olur.

Semavî dinler, insanlarda genellikle, bu üç esas üzerine vücut bulmuştur. İslâm dininde mü'minlere farz kılınmış ibâdetlerin tümü de bu üç esas üzerine kurulmuştur.

İslâm dininde tehzîb, terbiye ve tezkiye esası, dinî hükümlerde genellikle ve İslâm ibâdetlerinde özellikle muteberdir.

لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ، وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ [1]

Bu âyet-i kerîmenin ifadesine göre İslâm dini, insanî, aklî, ruhî ve amelî ciheti ile tezkiye ve tehzîb etme esasına kurulmuştur.

---

(1) Âl-i İmran/164: "Andolsun ki mü'minlere Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arıtan, onlara kitab ve hikmeti öğreten kendilerinden bir Peygamber göndermekle onlara iyilikte bulunmuştur. Halbuki onlar, önceden apaçık sapıklıkta idiler."

Nebiyy-i Muhterem, Allâh'ın âyetlerini tilâvet eder. Kur'ân-ı Kerîm'i, hem hikmeti öğretir, hem de bununla insanları tezkiye kılıp temizlik, hakkaniyet ve doğruluk yoluna irşadeder.

إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى، وَيَنْهَى
عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ، يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ [2]

Bu âyet-i kerîme İslâmiyetin tüm maksatlarını ve bütün esaslarını bir araya toplamıştır. İslâm dini insana adaleti, iyiliği emreder. İnsanı aklında hatadan, ahlâkında a'mâlinde fesaddan nehyeder. "İslâm dini, insaniyeti tezkiye etme esasına kurulu" demektir.

اُتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ، وَأَقِمِ الصَّلَاةَ، إِنَّ
الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ، وَلَذِكْرُ اللّٰهِ أَكْبَرُ، وَاللّٰهُ
يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ [3]

Kitaptan sana vahy kılınmış olanı oku. Namaza dur. Gerçekten namaz, fesatlardan ve kötü işlerden insanı yasaklar. Hakkı hatırda tutmak, en büyük şeydir. Yaptığınız her işi Hak bilir.

إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا، إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا، وَإِذَا مَسَّهُ
الْخَيْرُ مَنُوعًا، إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ [4]

... Namazlarını her vakit kılan insanlar, bundan hariçlerdir.

وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا، وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا، وَالنَّهَارِ إِذَا
جَلَّاهَا، وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا، وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا، وَالْأَرْضِ
وَمَا طَحَاهَا، وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا، فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا،
قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا [5]

---

(2) En-Nahl/90: "Allah şüphesiz adaleti, iyiliği ve yakınlara yardım etmeyi emreder ve hayâsızlığı, fenalığı ve sınırı aşmayı size yasaklar, size öğüt verir. Ümit edilir ki hatırlar, bunları tutarsınız."

(3) El-cAnkebût/45: "Ey Muhammed, sen, sana kitabdan vahyolanı oku ve namaz kıl; çünkü muhakkak ki namaz hayâsızlıktan, kötülükten insanı alıkoyar. Allah'ı anmak, en büyük şeydir. Allah yaptıklarınızı bilir."

(4) El-Macâric/19: "Gerçekten insan pek korkak yaratılmıştır. Başına bir fenalık gelince feryadı basar, fakat bir iyiliğe kavuşunca da onu herkesten pek yasaklayıcı olur. Ancak namaz kılıp namazlarında devamlı olanlar, bunlardan müstesnalardır."

(5) Eş-Şams/1-10: "Güneşe ve onun ışığına, ardından dolaştığı zamanki aya, arzın karanlığını giderdiği zamanki gündüze, onu karanlığıyle bürüdüğü zamanki geceye, göke ve onu meydana koyana, yeri ve onu düz yara-

İnsanın hem küllî, hem de cüz'î menfaatlerine uygun olarak yaratılmış âlem-i vücudun tümüne hem de âlem-i vücudu kurmuş mucidin azametine Kur'ân-ı Kerîm yemin etmiş de "felâh, başarı, yalnız nefislerini tezkiye edenlere olur" demiştir.

Sözü biraz kısadan kesmek gerekirse şüphe yok ki insaniyeti terbiye ve tehzîb etmek, aklı, ruhu ve amelleri tezkiye etmek, semavî dinlerin her birinde özellikle İslâmiyette en mühim ve en küllî maksattır.

Azamet-i ilâhiyeyi ta'zîm etmek ve nihayeti yok olan in'am ve ihsanlarına şükretmek vazifeleri de sübutları kat'î büyük iki esastır. "Bendelik, kulluk" mânâları da O'nu ta'zîm etmek, O'na şükretmek demektir.

Bu iki esas, "diyanet"in ruhudur, belki de aynıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in bütün sûreleri ve bütün âyetleri, şu iki esası açıklar:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ، اُعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ
الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [6]

Yani sizi ve sizden evvelkileri yaratmış, yeri ve gökü sizin menfaatlerinize uygun bir tarzda tertip edip gökten inen bereketlerle size, hepinize rızıklarınızı ihsan etmiş Allah Hazretlerine şükür yolunda ibâdet kılınız. [7] وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ

Yani yalnız Allah'a ibâdet eder olsanız onun ihsanlarına şükür kılınız. İhsanlarına şükrünüz yok iken ibâdetlerinizde ruh bulunmaz.

Ta'zîm-i ulûhiyet ve nîmete şükür esaslarını, iki kuvvetli delil olmak sıfatıyle kabul edelim de biraz düşünelim: Azamet-i ilâhiyeyi ta'zîm, O'nun nihayeti yok olan ihsanlarına şükür olabilecek bir hareket bizde, yani her şeyden âciz insanlarda bulunur mu?

Namazlarda bizim hareketlerimiz ve dilimizde dönen sözler, Allah'ın azamet-i ilâhiyesine ta'zîm olabilir mi?

---

dana, kişiye ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük ilhâm eden yaratıcıya andolsun ki kendi nefsini, kalbini kötülüklerden arıtan kimse ermiştir. Kendini cehâleti ve isyaniyle fenalıklara gömen kimse de hüsrana uğramış demektir."

(6) El-Bakara/21: "Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz ki ona karşı gelmekten korunabilesiniz. O, yeryüzünü size döşek ve gökü de bina kıldı. Gökten su indirip onunla size çıkardığı ürünlerden rızık yarattı."

(7) El-Bakara/172: "Yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin."

Bizim vücudumuz, tüm varlığımız, her bir hareketimiz ve sözümüz, kendi başlarına her biri büyük nîmet ise ibâdet namı verilmiş küçük hareketlerimiz ve zikir adı verilmiş ufak sözlerimiz, şükür olmak sıfatıyle Allah'ın dergâh-ı azametine takdim kılınabilir mi?

Şeyh Sa^cdî Gülistan eserinin önsözünde şöyle diye ne kadar güzel söz söylemiştir:

هر نفسی فرومید ود ممد حیاتست، و جون برمی آید مفرح ذات

پس،در هر نفسی‌دو نعمت موجود ست، و بر هر نعمتی، شکری واجب

[8] Yani, her nefes, inerken hayata medet verir. Çıkarken de zararı def^c edip sevinç sağlar. Öyle ise her bir nefeste iki büyük nîmet vardır. Her birine kendi başına şükürler vâciptir.

Vücudu, kuvvetleri, selâmetliği, aklı, dimağı, kalbi ve tüm varlığı Allah'ından gelen insan, kendisinin hareketleri ve sözleriyle Allah'ının azametine münasip ta^czîmi ve sonsuz ihsanlarına mukabele edebilen şükrü hiçbir vakit ifa edemez. Durum hakîkatte böyledir. Bizim küçük hareketlerimizde ta^czîm ve şükür olabilme kıymet hakîkiyeleri yoktur. Lâkin keyfiyeti ve sıfatı İslâm dininde gösterilmiş olan hareketlerimize ve sözlerimize Allah'ın azamet-i ilâhiyesine münasip ta^czîm olmak ve sonsuz ihsanlarına şükür olmak kıymeti Şâri^ci Hakîm tarafından verilmiş de bizim o küçük hareketlerimiz ta^czîm ve şükür olmak sıfatlarıyle Kerem-i Mutlak'ın dergâhında kabul kılına gelmiştir. Fazlasına büyük sevaplar vaad kılınmıştır.

Bizim ibâdetlerimiz, ruhumuzu ve a^cmalimizi tezkiye vazifesine nisbetle kıymet hakîkiyeyi haiz ise de ta^czîm ulûhiyet ve nîmete şükür vecibelerine nisbetle kıymetleri hakîkî değil, belki dergâh keremde yalnız makbuliyet şerefiyle kıymet itibariyeyi haiz olabilmiştir.

Buna göre olsa gerektir ki insanın imânı, bütün a^cmalinden efdâl hesap kılınır; zira insanda ta^czîm ulûhiyet ve nîmete şükür vecibelerine nisbetle de kıymet hakîkiyesi olan şey, insanın yalnız imânıdır. Ruhumuzu ve ahlâkımızı tezkiye vazifesine nisbetle de imânın ehemmiyeti ve kıymeti, diğer ibâdetlerin her birisinden ziyadedir.

İslâm ibâdetinin esaslarını öne alarak açıkladık. Bu fasılda gaye olarak göz önünde tutulan namaz vakitlerinin itibarına, ehemmiyetleri cihetine dair sözlerimizi beyan edelim.

---

(8) Sa^cdî: "Gülistan"ın ön sözü, 1288 (1868 m.), İstanbul baskısı.

Taᶜzîm-i ulûhiyet, nîmete şükür ve tehzîb-i insaniyet gibi daimî vazifeler gereğince insanlara yüklenen ibâdetler, bizzat o daimî vazifelerin kendileri gibi daimî olsalar da elbette bu mümkün ve münasib olurdu. Belki daimî olması gerekirdi. Miᶜrac gecesinde Nebiyy-i Muhterem'in elli vakit namazı memnuniyetle kabulleri buna göre olmuş olsa gerektir.

Lâkin Rabb-i Kerîm kendisinin kullarıyle işi kolaylaştırma yoluyle muamele kılıp iki üç dakikada tamam olan iki veya dört rekᶜatı, "devrede beş vakit ibâdet" olmak üzere Peygamberinin diliyle insanlara beyan etmiştir.

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ، عَزِيزٌ عَلَيْهِ
مَا عَنِتُّمْ، حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ [9]

Kasîde-i Bürde şairi Muhammed El-Busayrî Hazretleri şu beyitleriyle ne kadar güzel söz söylemiştir:

لَمْ يَمْتَحِنَّا بِمَا تَعْيَا الْعُقُولُ بِهِ   حِرْصاً عَلَيْنَا فَلَمْ نَرْتَبْ وَلَمْ نَهِمِ

Kasîdenin başka bir yerinde de:

بُشْرَى لَنَا مَعْشَرَ الْإِسْلَامِ إِنَّ لَنَا   مِنَ الْعِنَايَةِ رُكْناً غَيْرَ مُنْهَدِمِ [10]

demiştir.

Bizim hayrımıza harîs olmak cihetiyle akıllarımızı ve bedenlerimizi âciz bırakan şeylerle bizi mihnetlere koymadı. En geniş gönüllerimizle biz şerîat-ı islâmiyeyi kabul ettik.. Şüphelere ve vehimlere mahal kalmadı. İslâmiyet, bizim hayrımız ve saadetimiz için her hususta, her vakit itina gösterir.

İslâm feylesofu Abu'l-ᶜAlâ Hazretleri de "El-Luzûmiyyât"da der ki:

---

(9) Tewba/129: "Ey insanlar, andolsun ki size kendi içinizden sıkıntıya uğramanız ona ağır gelen aziz, size düşkün, inananlara karşı şefkatli ve merhametli olan bir Peygamber gelmiştir."

(10) Kasîdetu'l-Burde'nin 47. beyti: "Peygamber Efendimiz, bizi düşünerek akılların idrâk edemeyeceği yönlerle bizi yormadı. Biz ise ne namaza kalktık, ne de tevehhüme kapıldık."

Aynı eserin 116. beyti: "Ey Müslüman topluluğu, bize, kendimize müjde; çünkü bizim zâil olmayacak sağlam bir rükünle ilgilenmemiz var."

دَعَاكُمْ إِلَى خَيْرِ ٱلْأُمُورِ مُحَمَّدٌ ... وَلَيْسَ ٱلْعَوَالِي فِي ٱلْقَنَا كَالسَّوَافِلِ
حَدَاكُمْ عَلَى تَعْظِيمِ مَنْ خَلَقَ ٱلضُّحَى ... وَشُهْبَ ٱلدُّجَى مِنْ طَالِعَاتٍ وَآفِلِ
وَأَلْزَمَكُمْ مَا لَيْسَ يُعْجِزُ حَمْلُهُ ... أَخَا ٱلضَّعْفِ مِنْ فَرْضٍ لَهُ وَنَوَافِلِ
وَحَثَّ عَلَى تَطْهِيرِ جِسْمٍ وَمَلْبَسٍ ... وَعَاقَبَ فِي قَذْفِ ٱلنِّسَاءِ ٱلْغَوَافِلِ
وَحَرَّمَ خَمْرًا خِلْتَ أَلْبَابَ شُرْبِهَا ... مِنَ ٱلطَّيْشِ أَلْبَابَ ٱلنَّعَامِ ٱلْجَوَافِلِ
فَصَلَّى عَلَيْهِ ٱللَّهُ مَا ذَرَّ شَارِقٌ ... وَمَا فَتَّ مِسْكًا ذِكْرُهُ فِي ٱلْمَحَافِلِ[11]

Nebiyyu'l-İslâm Muhammed (a.s.) Hazretleri sizi işlerin en iyisine davet etti. Güneşi ve yıldızları yaratan mucidi ta'zîm vazifesinde en kolay farzları ve nafileleri size öğretti. Sizi elbise ve ten temizliğine, edeb ve terbiyeye dikkat etmeye tergib etti. Size şarap gibi faydasından fazla zararı olan şeyleri haram kıldı.

Filhakika İslâm dini ibâdetleri, teveccüh, tilâvet, kıyam, rüku' ve sücûd gibi en kolay amellerden oluşup aralarında fasıla olan vakitlere tevzi' kılınmış namazlar gibi kolay ibâdetlerden ibarettir.

İbâdetlerin kendileri de vakitlere bölünmeleri kolaylık içindir. Yoksa vakitlerin kendilerinde hususi bir ehemmiyet yoktur. Beş vakit namazın vücubuna vakitlerin sebebiyetleri de yoktur.

İslâm hukukçularına uyarak **"vakitler, namazlara sebeptir"** diyelim. Sebepleri ve şartları, mümkün mertebe maksatları tahakkuk ettirme yolunda itibar ederiz. Fakat sebepleri ve şartları itibar etme durumu, gayeyi iptal etmeye götürecek ise böyle şartlar ve böyle sebepler kendi başlarına sakıt olurlar. Sebepler, gayenin vesilesidir. Vesile, yokluğuyla gayeyi iptal eden derecede değil, ancak gayeyi tahkik yolunda muteberdir.

Şunu kabul edelim: Vakit, namazın vücubuna hakîkî sebeptir. Namazın vücubuna sebep olan vakit, her halde vardır. Vaktin ta-

(11) El-Luzûmiyyat: "Muhammed, kötülükte olduğu gibi yüksekliğin mızraklarda olmadığını belirterek sizi en hayırlı işlere çağırdı / Sizi sabahın, kâinatın, doğup batan karanlığın şihaplarının yaratıcısını ta'zim etmeye teşvik etti / Size, ey zayıf kardeşler, tahammülü güç üstü olmayan farz ve nafileler gibi vecîbelerin yapılmasını yükledi / Sizi cismin ve elbiselerin temiz tutulmasına teşvik etti ve zavallı kadınları töhmetleyenleri cezalandırdı / Sapıklıktan dolayı içenleri sonunda, kaçan ve deve kuşları sürüsü haline getiren şarabı, haram kıldı / Allah, doğan güneşin ışık saçtığı müddetçe Peygamber kuluna ihsan buyurdu ve mahfillerde zikri hâlâ misk kokar."

hakkuku için güneşin batması veya doğması gibi itibarî durumların tahakkuku gerek değildir.

Bir devrelik zaman içinde sabah vardır. Öğle, ikindi, akşam ve yatsı vardır. **Evet, bu ibâdetlerin edasında gurub, tuluʿ ve şafakın kayboluşu gibi itibarî şeyler bulunmasa da olur.** Gurub, tuluʿ, zevâl ve şafakın kayboluşu gibi durumlar itibarîdir. Bunlar ufukla medarların kesişmelerine nisbetle hâsıl olurlar. **Medarla ufuk kesişmezse gurub ve tuluʿ gibi haller bulunmaz. Lâkin bir "devre"den ibaret namaz vakitleri, her halde bulunur.**

"Yer" yüzünde gurub ve tuluʿ bulunmayan yerler var ise de 24 saatten ibaret devresi olmayan yer bulunmaz. Kutubda da olsa, ekvatorda da olsa günlük hareketten ibaret devre, 24 saattir.

Tuluʿ ve gurub gibi ahval tabiiyye nedeniyle devre her yerde gece ve gündüzlere taksim kılınmaz ise de devre, her yerde, hiç olmazsa âdî ve içtimâî haller sebebiyle sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı gibi kısımlara elbette taksim kılınır. İşte böyle taksim sayesinde her yerde ve her devrede, beş namaz vakti tesbit edilir, hem de tevziʿ kılınabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'in birkaç âyet-i kerîmesi, buna delâlet eder ki o âyetler de şunlardır:

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا [12]

Gurubu ve tuluʿu yok olan yerde sabahı ve akşamı Kur'ân-ı Kerîm zikrederek burada isbat etmiştir.

وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ . وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ ، يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ [13]

Kur'ân-ı Kerîm, gurubu ve tuluʿu bulunmayan dergâh-ı azamette hareket umumiyeyi gece ve gündüze taksim etmiştir.

أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا [14]

Güneşin durumlarına itibar yok olan bölgede, zamanın bir kısmına öğle namı verilmiştir. Kaylûle, arab örfünde, öğle saatinde olur.

(12) Meryem/62: "Onlar orada boş sözler değil, sadece esenlik dileyen sözler işitirler. Orada sabah akşam, rızıklarını hazır bulurlar."

(13) El-Enbiya'/19 ve 20: "Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. Katında olanlar O'na kulluk etmekten çekinmezler ve usanmazlar. Gece gündüz bıkmadan tesbih ederler."

(14) El-Furkaan/24: "Cennetteki kimseler, o gün, istikrarlı olarak en hayırlı ve en iyi dinlenenlerden olurlar."

DECCÂL KISSASIYLE NAMAZ VAKİTLERİNE İSTİDLÂL

Deccâl hadîsi de yukarıdaki zikrolunan hususa açık surette delâlet eder:

"عَنِ ٱلنَّوَّاسِ بْنِ سَمْعَانَ قَالَ: ذَكَرَ ٱلنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ
وَسَلَّمَ ٱلدَّجَّالَ، فَقَالَ: لَبْثُهُ أَرْبَعُونَ يَوْماً. يَوْمٌ كَسَنَةٍ، وَيَوْمٌ كَشَهْرٍ،
يَوْمٌ كَجُمُعَةٍ، وَسَائِرُ أَيَّامِهِ كَأَيَّامِكُمْ. قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ: فَذٰلِكَ ٱلْيَوْمُ
الَّذِي كَسَنَةٍ أَيَكْفِينَا فِيهِ صَلَاةُ يَوْمٍ؟ قَالَ: لَا، أُقْدُرُوا لَهُ قَدْرَهُ"
رواه مسلم . [15]

Hadîs kitaplarında zikir kılınmış olan "fiten hadîsleri" arasında, şüphe yok ki gayet ehemmiyetli olanları ve ilmî bakımdan gayet güzelleri vardır. Yalnız ismeti sabit lisan-ı Nübüvvetten sâdır olur. Masum lisandan sâdır olmayan sözler, "fiten hadîsleri" arasında az değildir.

AKLIN VE FİKRİN KUR'ÂN-I KERÎM NAZARINDA HÖRMETİ VE ULVİYETİ

Ben o hadîsleri ve genellikle onlarda olan sözleri, ehl-i rivâyetin anlayışlarına uygun tarzda zâhirlerine, görünüşlerine bakarak tamamiyle kabul edemem. Biraz düşünürüm. Bu cümleden biri de deccâl hadîsleridir.

Semavî dinlerin, hem de özellikle İslâmiyetin esaslarına dokunan bir hadîs hakkında serbestçe fikir yürütmek ve mülâhazada bulunmak her müslümanın elbette mukaddes hakkıdır.

"Sabit oldu, iş bitti. Artık sükût!" gibi küçük çocukları te'dibde kabul kılınabilen sözün böyle hususlarda kıymeti bulunmasa gerektir. Aklın ve fikrin hürriyetle ve huzur içinde yapacak hareketine sekte verebilen sözlerin ve inançların hiçbir hususta bir metelik kıymetleri elbette yoktur.

(15) Camiʿu Muslim/Fiten babı: 110; Ebu Dâvud/Melâhim: 14; Ahmed b. Hanbel/4:181; "An-Nawwas b. Semʿan'ın, Peygamber'den şöyle rivâyette bulunduğu nakledilmiş ve demiştir ki: Nebî (s.a.s.) Deccâl'i anarak; Deccâl, kırk gün kalacak, onun bir günü bir yıl, bir günü bir ay, bir günü de bir hafta gibidir. Diğer günleri ise sizin günleriniz gibidir. Biz de tekrar; yâ Resûlâllah, bir sene gibi olan o günde bize bir günlük namaz kâfi gelir mi dedik. Dedi ki: Hayır, onun miktarını siz tahmin ediniz."

Biz her konuyu, her bir sözü mülâhaza terazisine koyup tartabiliriz, küçük ve büyük meselelerin her birine yol varken itiraz edebiliriz.

Ar-Rahman sûresi, başlangıcında zikir kılınıp üç defa tekrarlanmış olan "El-Mîzan"ın, tartının birisi akıl terazisi olsa gerektir. Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat i[c]câziyesine halel vermemek, hem de nazm-ı Kur'ân'ı beyhûde tekrardan korumak için o üç mîzandan biri, elbette, akıl mîzanı olsa gerek dedim.

وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ [16]

Allah indinde **şanı, gökler kadar kaldırılmış olan aklı tahkir veya ihmal edecek her şeyden sakınırız.** İnsanlar tarafından kabûl kılınmış **"hakîkatler"**, hem de eskiden kalmış ve şöhret bulmuş sözler karşısında şaşıp kalmak, teeddüp namıyle yapılmış "riyâ" elbiselerine bürünmek, "kulluk" ellerini zillet bellerine bağlamak gibi haller bizde bulunmaz.

İslâmiyet hakkiçin ve İslâmiyetin en büyük kudsiyeti ve hakîkati namına biz bu iddialarımızı göklere kadar kaldırırız.

Sağlam akıl ve temiz vicdan, en büyük ve en ulvî ilâhî hediyedir.

Gökleri ve yeri kendisinin emrine, takatı miktarınca alan insan aklı, hem âlem-i vücudu hem de mevcudu içine alabilmiş olan temiz vicdan, şu iki büyük nur, insana ihsan kılınmış ise taklit çirkinliğiyle çirkin kılınmak için, yahut uydurulmuş "imân" adı verilmiş karanlıkla o nurların söndürülmesi için ihsan kılınmış demek **değildir.**

Bilâkis onunla amel etmek ve fikir fazîletlerinde insana rehber olmak için, hem de araştırma ve hareket yollarını sürekli olarak tenvir için ihsan kılınmıştır.

Feylesuf Abu'l-[c]Alâ' bu hususta der ki:

وَإِنَّكَ إِنْ تَسْتَعْمِلِ الْعَقْلَ لَا يَزَلْ
مَبِيتُكَ فِي لَيْلٍ بِعَقْلِكَ مُشْمِسُ [17]

Hayatında ve hareketlerinde aklını kullanırsan senin gecelerin her vakit aklının ışığıyle aydınlanmış olur.

Nasihat tarikiyle şunu da der:

أَيُّهَا الْغِرُّ إِنْ خُصِصْتَ بِعَقْلٍ فَاسْأَلَنْهُ! فَكُلُّ عَقْلٍ نَبِيُّ [18]

---

(16) Ah-Rahmân/7: "O, gökü yükseltmiş ve mîzanı koymuştur."

(17) El-Luzûmiyyat: "Sen aklını kullanırsan, hattâ gecedeki yatışında bile, aklınla ışık saçar durumda olursun."

(18) El-Luzûmiyyat: "Ey tecrübesiz acemi genç, akılla techiz edilmişsen ona danış; çünkü her akıl, bir Nebîdir."

Ey acemi ve tecrübesiz genç, akıl kuvvetiyle şereflenmiş insan isen mutlaka aklına danış. Çünkü her akıl, bir Nebîdir der. O, kendi kanunuyle amel eder, kendi kanununa uymayan şeyleri inkâr eder ve kendi vahyiyle te'yit kılınmayan fikirlere kıymet vermez.

Bana göre hakîkati henüz açıklanmamış bir meseleye inanmak, hakkiyeti açık surette malûm olan hakîkati inkâr etmek gibidir. Buna göre eski ve yeni tasavvurlarımızın her birinden hürriyetle bahsedebiliriz. Görmek kendi gözümüzle ve bilmek kendi dimağımızla olursa bizim hakta kıymeti olan hakîkat, yalnız kendi a'mâl-i fikriyemizle hâsıl olur ve hakîkat olabilir.

Kur'ân-î Kerîm'de:

وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا . وَلَوْ
لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا
فِيهِ يَخْتَلِفُونَ [19] gibi âyet-i kerîmeleri okurken, her defada "sebkat etmiş bu kelime ne imiş acaba?!" sorusu, hatırıma gelirdi. Sonuca varmak için tabiî ki en eski ve ilk tefsirlere müracaat ederim. Kur'ân-ı Kerîm'de biri diğerine münasebeti ve benzeyişi olan âyetler çok bulunur. Buna göre, bu yerde bulunmasa da belki filân yerde vardır ümidiyle bütün ihtimalleri ararım.

"Sabık kelime" Kur'ân-ı Kerîm'de müteaddit sûrelerde ve muhtelif âyetlerde zikir kılınmıştır:

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ . وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ
مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ ، وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ [20]

وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ . وَلَوْلَا
كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ [21]

---

(19) Yûnus/19: "İnsanlar, bir tek ümmettiler, sonra ayrıldılar. Şayet Rabbin daha önceden bir söz vermemiş olsaydı aralarında ihtilâfa düştükleri şeyler hakkında hüküm verilmiş olurdu."

(20) Fussilet/45: "Andolsun ki Mûsâ'ya kitap vermiştik. Hemen onda ayrılığa düşülmüştü. Rabbinin vermiş bir sözü olmasa idi aralarında hüküm verilmiş olurdu. Gerçekten onlar, O'nun hakkında şüphe ve endişe içindedirler."

(21) Eş-Şûrâ/14: "Kendilerine ilim geldikten sonra ayrılığa düşmeleri, ancak biribirini çekememezlikten oldu. Eğer belirli bir süre için Rabbinin verilmiş bir sözü olmasaydı aralarında hüküm verilmiş olurdu."

أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ
اللّٰهُ . وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ [22]

Gösterilen şu âyet-i kerîmeler gibi âyetlerin tefsirlerine müracaat edersek görürüz ki müfessirlerin bazıları, kelime-i sabıkayı **"çile ve saadet hakkında geçmiş kader"** diye, bazıları **"âsîler hakkında te'hîr azab müşkülâtı"** diye, diğer müfessirler ise **"mutilerin ve âsîlerin cezalarını kıyâmet gününe tehir etmek hakkında sebkat etmiş kelime-i ilâhiye"** diye tefsir etmişlerdir.

Bu tefsirlerin her biri, güzel ihtimal olabilir. Bunlar, Kur'ân-ı Kerîm'in nazm-ı mucizine tamamiyle tefsir olabilse Hakîm-i Kerîmullah Hazretlerinin hikmet-i ilâhiyesine, kerem-i mutlakına, münasip bir mânâ ifade edebilse elbette öyle tefsiri ileri sürmek iyi olur. Lâkin tefsirden makul ve doğru bir mânâ istifade kılınmazsa öyle tefsir, şüphe yok ki, tefsir olamaz.

Elde bulunan tefsirlerin her birine, her tefsirin de her yerine müracaat ettik. Fakat bunlardan makul ve doğru bir mânâ çıkaramadık.

"Tüm insanlar, ancak bir ümmet idi" sözünde birlikten maksat nedir? وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً [23] âyet-i kerîmesinde te'kit, pekiştirme yoluyle isbat kılınmış "birlik" ile وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً [24] âyet-i kerîmesinde te'kidli surette nefy kılınmış "birlik" arasında fark nedir?

Buradaki maksattan hak dinde birlik irade kılınırsa كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ [25] âyet-i kerîmesi nasıl olur? Ve bu ne mânâ taşır? İnsanlar nebîlerden önce hak dini bulmuşlarsa nübüvvet ve risâlet[26] neye yarar? Bu, faydasız olmaz mı? Eğer nebîler gelince ihtilâf zuhur etmişse nübüvvet, âlem-i insaniyet için büyük bir felâket olmaz mı?

---

(22) Eş-Şûra/21: "Yoksa Allah'ın dinde izin vermediği bir şeyi onlara meşru kılacak ortakları mı vardır? Eğer kesin yargı bulunmayacak olsaydı aralarında hükmedilirdi."
(23) Yûnus/19: "İnsanlar, tek ümmetten gayri bir topluluk değildiler."
(24) Hûd/119: "Rabbin eğer istemiş olsaydı insanları tek bir ümmet kılardı."
(25) El-Bakara/213: "İnsanlar tek bir ümmettiler. Allah, Peygamberleri müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdi."
(26) Nübüvvet kitapsız veya bazı sahifelerle Peygamber olarak gönderilmek; risâlet ise kitapla yani Zebûr, Tevrat, İncil veya Kur'an'la gönderilmiş olmak demektir.

Dalâlette ve fesatta da birliği kastetmek mümkün değildir; zira Âdem (a.s.)'in mescütlüğü, **kendisine secde edilişi,** nebîliğini ve فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا . فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا[27] âyet-i kerîmesini mânâsız bırakır.

Kitab indirmek ve nebîler göndermek, لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ[28] âyet-i kerîmesinin delâletine göre, ihtilâf vâki olmuş olan şeylerde hükmetmek için olmuş ise **"nebîlere kadar bütün insanlar haklıkta veya fesatta bir idiler"** tefsiri, âyetin ruhuna ters düşer; zira dinde, inançlarda, fikir ve amelde ihtilâfın sebkatı, âyetin mantûkudur[29].

وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّا اُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا[30] âyet-i kerîmesindeki birlik, tefri^c^, tâlî taksimler için kullanılan "f" harfinin delâletiyle bütün ihtilâfların sebebi gibi gösterilmiştir. Bu âyet-i kerîmede tekitli surette isbat kılınmış birlik, hak dinde yahut bozulmamış müstekim tabiattaki birlik mânâsında olur ise böyle birlik, âlem-i insaniyette vâki olmuş ihtilâflara nasıl sebep olabilir? اُمَّةً وَاحِدَةً nın mânâsı ve ihtilâfların illeti bizzat "terkib"in kendisinden çıkarılmaması, Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat i^c^câziyesine ve âyet-i kerîmelerinin açık hükümlülüğüne tamamiyle muhalif olmaz mı?

"Ta^c^zib etmek, cezalandırmak hakkındaki sözüm sebkat etmiş olmasaydı ihtilâf hal kılınırdı" mefhumuna dönüş ile, sözde, akıl belâgatı tamamiyle bulunur mu? İnsanın aklı böyle söze kanaat getirebilir mi?

Bana kalırsa hayır. Böyle sözde belâgat bulunmaz ve bu söz aklı tatmin etmez. **"^c^Azâb edecek olmasaydım ihtilâfı kaldırırdım"** sözü, Hakîm-i Kerîm'in hikmetine de, keremine de, insan olarak benim fikrime de uygun değildir.

---

(27) Er-Rûm/30: "Ey Muhammed, Hak'ka yönelerek yüzünü Allah'ın insanlara yaradılışta verdiği dîne çevir."

(28) En-Nahl/124: "Onların arasında ihtilâf konusu şey hakkında hüküm çıkarmak için..."

(29) Mantûk, usûlu'l-fıkıh ıstılahında, lafzın beyan sahasında delâlet eylediği şeydir. Hanefî hukukçularına göre nassın, metnin ibaresi, işareti ve iktizası, hep bu mefhuma girer.

(30) Yûnus/19: "İnsanlar ancak tek bir ümmettiler, sonra ayrıldılar."

İnsanların birliklerine ve ihtilâflarına dair âyet-i kerîmeleri tefsir etmekte tefsir ehlinin aczleri ve sağa sola çarpmaları, benim gibilerine geniş yolları ve büyük kapıları açtı. Temiz vicdan bereketi sayesinde kalpte yerleşmiş olan cesâret ve şecâatle fikir yollarında hareket etmek mecâllerini bulduk. O âyet-i kerîmelerin mânâlarını arama yolunda çok zaman sarfettik. Tefsir sahifelerinde yazılmış hususlardan güzel olan mânâları, وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا[30a] âyet-i kerîmesinde tekitlenmiş yeminle vaad kılınmış hidâyet-i ilâhiye sayesinde bulduk ve gayemize güzel mukaddime olur ümidiyle o tefsirleri burada tesbit etmeyi uygun gördük.

وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً[32] ve كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً[31] âyetlerinin mânâları, insanlar bir yerde toplanıp bir arada birlikte yaşayan bir ümmettir. Hiçbir insan, kendi başına gün göremez; zira kendisinin bütün ihtiyaçlarını kendi başına yalnız olarak temin edemez. Medeniyette, yani cemiyet hayatında birlikte ömür sürdürmek, insanlar için gayet tabiîdir. Bütün insanlar bir ümmettir demek, ihtiyaç kanunuyla, hayat bağlarıyla insanların biri diğerine bağlanmış demektir. Şu âyetlerde كَانَ fiilî, mazi değil, belki كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ[33] gibi cümlelerde görülen كَانَ fiilleri, ثَبَتَ mânâsına kullanılan sübût fiilleridir, fiil vücûdîdir. Kur'ân-ı Kerîm'de كَانَ fiillerinin ekserisi, fiil vücûdîdir.

وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزًا حَكِيمًا[35] / وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحِيمًا[34]

وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا[36]

وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا[38] إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا[37]

(30-a) El-ᶜAnkebût/169: "Bizim uğrumuzda cihad edenleri, elbette, yollarımıza eriştireceğiz."
(31) El-Bakara/213: "İnsanlar, tek bir ümmettiler,"
(32) Yûnus/19: "İnsanlar, ancak tek bir ümmettiler."
(33) "Allah, hiçbir şey bulunmamışken ezelden mevcuttur."
(34) En-Nisâ'/95, 99 ve 151: "Allah çok bağışlayıcı ve çok merhamet edicidir."
(35) En-Nisâ'/156 ve 164: "Allah, çok güçlü ve hakîmdir."
(36) El-Kehf/55: "İnsanın en çok yaptığı şey, tartışma işidir."
(37) En-Nisâ'/75: "Gerçekten şeytanın hîlesi, zayıftır."
(38) El-Furkan/29: "Şeytan, insanı çok aldatıcıdır."

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [39]

ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ [40]

اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً [42] / اِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا [41]

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا [43]

gibi âyetlerde كَانَ fiil vücûdîdir. وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّا اُمَّةً وَاحِدَةً [44] ... وَمَا كَانَ âyetinde مَا , اِلَّا kelimeleriyle hasr ciheti de كَانَ deki maziliği kaldırır. Belki hem önceki, hem de şimdiki insanların bütünü, bir ümmettir mânâsına katᶜî gibi delâlet eder. فَاخْتَلَفُوا nun mânâsı, ihtiyaç ve zaruret kanunları hükmüyle cemiyet hayatında ömür eden insanlar, tabiatlarında, iradelerinde, kuvvetlerinde ve fikirlerinde bulunan ayrılık, farklılık hasebiyle gayet tabiî olarak ihtilâf ettiler.

Sosyal bir heyette, cemiyette birleşmenin tabiatlarda ve kuvvetlerde mevcut bulunan farkın ihtilâflara sebep olması, gün gibi açıktır. Buradaki ف da faut-tefrîᶜiyyede bulunan illiyet ve ittisal, birleşme mânâları da bu tefsire göre hâsıl olur.

Binaenaleyh وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ [45] âyet-i kerîmesinin mânâsı, insanlara **"kudretlerinde, iradelerinde ve fikirlerinde istiklâl ve hürriyet ihsan kılmak, hem de hikmet-i ilâhiyye iktizasıyle onlara ihsan kılınmış hürriyet-i mutlakanın ismetine dokunmamak hakkında sözüm geçmiş olmasaydı ihtilâfı tamamiyle kaldırır, kaza yani hükm-ü ilâhî vâki olurdu"** demektir.

---

(39) Âl-i-ᶜİmran/110: "Siz insanlar için ortaya çıkarılan en hayırlı ümmetsiniz."

(40) El-Bakara/232: "İçinizden Allah'a ve âhiret gününe inanan kimseye bununla ibret verilir."

(41) En-Nisâ'/2: "O, gerçekten büyük suçtur."

(42) En-Nisâ'/21: "Gerçekten o, bir fuhuş ve iğrenç bir şeydir."

(43) En-Nisâ'/35: "Allah, kendini beğenip övünenleri, elbette, sevmez."

(44) Yûnus/19: "İnsanlar, ancak tek bir ümmettiler."

(45) Yûnus/19: "Eğer Rabbin daha önceden bir söz vermemiş olsaydı aralarında hüküm verilirdi."

وَ مَا كَانَ النَّاسُ اِلآّ اُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا ،
وَ لَوْ لاَ كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِىَ بَيْنَهُمْ [46]

âyet-i kerîmesi böyle tefsir kılınırsa kısa bir âyet-i kerîme, insanın şahsiyet-i insaniyesine, hayatına ve hareketine ait bütün hallerini, o hallerin esaslarını iyi surette cem etmiş olur. Vahdet, insan âlemini hayvan âleminden ayırt eden sosyal hayat vahdeti olur. İhtilâf, tabiatlarda, iradelerde ve fikirlerde mevcut olan fark iktizasıyle tabiî surette sosyal hayatta vücut bulan ihtilâftan ibaret olur. Sebkat etmiş olan mukaddes rabbanî söz, insanlara kudretlerinde, iradelerinde ve fikirlerinde ihsan kılınmış istiklâli ve hürriyeti sağlamak hakkında adâlet-i ilâhiyye tarafından sebkat etmiş mukaddes söz ve etkili kelimeden ibaret olur. Bu takdirde âyet-i kerîmenin cümleleri, biri diğerine en güzel surette bağlanır. İnsan terakkisinin gayesi olan *hakîkatin*, gelecekte, günlerin birisinde zuhuru bereketiyle ihtilâfın elbette bir gün inkıtaᶜı, ... اِلَىٰٓ اَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِىَ بَيْنَهُمْ [47] cümle-i ilâhiyesi ile açık şekilde anlaşılmış olur.

Benim kanaatime göre âyet-i kerîmenin tefsiri işte böyledir. *Yahut bundan daha iyi ve daha geniş bir beyandır.* Tefsir kitaplarında yazılmış mânâlar, Arabçadan, aklî belâgatten, ülûhiyet lisanına nasib olabilen cezaletten yoksunluklarına göre sema-i İzzetten ve beyt-i Celâl'den inmiş olan Kur'ân-ı Kerîm'in muᶜciz nazmına o kadar münasip olmasa gerektir.

İşte, Allah'ın dilinden sebkat edip bütün insanlara, büyüklerine ve küçüklerine, kudretlerine istiklâl, iradelerine ve fikirlerine hürriyet ihsan etmiş etkili mukaddes kelime-i ilâhiye hörmetine, her hususta düşünür ve fikrimi hürriyetle korkmadan açıklarım.

Hadîs ve İslâm dini kitablarında "fiten hadîsleri" arasında bütün tafsilâtı hadîs olmak sıfatıyle Deccâl hadîsi de nakil kılınmıştır. Kabul edelim ki hadîs doğrudur, şanı da büyüktür. "Fiten hadîslerinin" çoğunun büyük şanları ve elbette büyük ehemmiyetleri vardır.

---

(46) Yûnus/19: "İnsanlar, ancak tek bir ümmettiler. Sonra ayrılığa düştüler. Şayet Rabbin daha önceden bir söz vermemiş olsaydı aralarında ihtilâfa düştükleri hususta hüküm verilmiş olurdu."

(47) Eş-Şûra/14: "Sabık ümmetler, ancak ilmi kendi aralarında düşmanlık vesilesi olarak ittihaz ettikten sonra dağıldılar. **Eğer Rabbinin belirli bir süre için muhakemeyi kıyâmete tehîr üzerinde vermiş sözü olmasaydı aralarında hüküm çıkarılırdı.**"

Öyleyse tekrar düşünelim; eğer Deccâl, ülûhiyeti dâva edecekse cennetleri ve cehennemleri bulunur ise, tabiatüstü şeylerin hiçbirisinden âciz olmaz ise, esassız iken yeryüzünde, galibiyet sıfatıyla, iki-üç yıl kadar kalabilir ise, nübüvvetin ve risâletin esasları olmak üzere kelâm kitablarında beyan kılınmış burhanlar ve deliller tamamiyle yıkılmış olmaz mı?

Nebîlerde bile bulunmayan en büyük mu^ccizeler Deccâl elinde bulunursa nebîlerin doğruluğuna mu^ccizelerin delâleti bulunamaz. O takdirde nübüvvetin ve risâletin esasları tamamiyle yıkılmış olur.

Böylece burada fikrimi belirttim. Bunu "Fiten hadîslerini" inkâr kasdıyle değil, bilâkis "fiten hadîslerine" bakışımızı biraz doğrultma, görüşte derinleşme ümidiyle yazdım.

Nübüvvetin, risâletin ve diyanetin esaslarını yıkabilecek haberleri naklederken mülâhazasız nakledivermek günah olmaz ise, hakikî hadîs olmak sıfatiyle hadîs kitablarında nakil kılınmış haberler hakkında velev inkâr kastiyle de olsa hürriyetle söz söylemek hiçbir vakit günah olmaz. Bir haberi fikirsiz ve mülâhazasız kabul etmektense onu fikir ve mülâhaza sonunda inkâr etmek daha iyidir; zira meşguliyet ve amel, herhalde esassızlıktan ve ataletten daha faydalıdır.

Deccâl hadîsi hakkında söylenecek sözümün özeti budur. Şimdi her devrede beş vakit namaz meselesine dair o hadîsin delâleti cihetine gelelim.

Ashâb-ı Kirâm'ın, "O, bir yıl kadar uzun günde bize bir günlük namaz kâfi gelir mi?" sorularına Peygamber Efendimiz (a.s.) Hazretleri, لا ، اُقْدُرُوا لَهُ قَدْرَهُ [47a] demiştir. Yani böyle halde beş vakit namaz hakkında tulu^c ve gurub gibi hallerin vücubu muteber değildir. Bilâkis 24 saatten ibaret olan her devrede beş vakit namaz farzdır. O, bir yıl kadar uzun olacak gündüzde 24 saat kadar olan müddeti tahmin ile her 24 saatte 5 namaz eda edersiniz demektir.

Deccâl devleti devrinde gündüz bir yıl kadar olabilirse de, günlük hareket bâtıl olmaz. Deccâl'in şerri yahut kuvveti, farz edelim ki, bizim bu yerimize sekte verebilecek kadar büyük olsun. Fakat Allah'ın kudret-i kahiresi ve irade-i galibesiyle hareket eden göklere ve yıldızlara durgunluk verebilecek kadar dehşetli olamaz.

(47-a) Hadîs: Câmi^cu Muslim/Fiten babı: 110, Ebû Dâvud/Melâhim: 14, Ahmet b. Hanbel/4:181: "... Hayır, onu siz tahmin ediniz."

Özellikle bizzat Allah'a da üstün gelecek kadar kudretli ve azametli hiç olamaz. Deccâl devletinde genel hareket elbette bulunur ve elbette zaman vardır. Farz edelim, Deccâl fitnesiyle zaman kesintiye uğrayacak bile olsa bundan Allah'ın ülûhiyyetine, azamet-i ilâhiyyesine ve kulların kulluğuna eksiklik gelmez. İbâdette ve ubûdiyet vazifelerinde gurub, tulu[c] ve şafak gibi itibarî hallerin hiçbirisinin ehemmiyeti yoktur kanaatindeyim. Evet fecir, tulu[c], zevâl, gurub ve şafak gibi haller bulunan ülkelerde beş vakti kolaylıkla tâyin yolunda din, o halleri itibar kılmıştır. Bu, bu zamanların kendilerinde mevcut bir ehemmiyet veyahut hakikî sebebiyet cihetiyle değil, bilâkis zâhirî alâmetler sayesinde beş vakti tevzi etmek maslahatıyledir.

24 saatten ibaret olan her devrede, her yerde, her insanın kulluk zimmetine giren beş vakit namazın İslâm dininde farziyyeti, o kadar açık ve o kadar kesin bir hakîkattir ki tulu[c], gurub ve şafak gibi hallere ibâdet eder derecede ehemmiyet verip, Allah'ın azamet-i ilâhiyesi kıblesinde beş vakit namaz gibi en mukaddes vazifelerin şanlarından gafil gibi hareket eden İslâm hukukçularının küçük sözleri olmasaydı o hakîkatı izah yolunda bir-iki söz söylemek elbette abes olurdu.

O R U Ç

Ramazan orucu, her günün beş vakit namazı gibi, İslâmiyetin büyük bir rüknüdür. Oruç, Ramazan gündüzlerinde üç helâl zaruretten yani helâl söz, helâl yemek ve temiz su gibi zarurî ihtiyaçlardan insanın bizzat kendi arzusu ile çekinmesiyle hâsıl olur. İnsaniyet âleminde adaleti ve hakkaniyeti sağlamak gayesiyle inmiş semavî dinlerin her biri helâl olmayan ta[c]amdan, yemekten, temiz olmayan sudan ve hak olmayan sözden her vakit tüm insanları menetmişlerse Ramazan gündüzlerinde helâl yemekten, temiz sudan menetmek, elbette, büyük bir maslahat mülâhazasıyledir.

Helâl olmayan yemekten, hak olmayan sözden çekinmek, bütün dinlerin ruhu ve esasıdır. Ramazan gündüzlerinde helâl yemekten ve temiz sudan çekinmek, İslâmiyetin rüknüdür. Helâl olmayan maldan, hak olmayan sözden ve işten sakınmak, emniyeti, adaleti ve hakkaniyeti sağlamak için olursa Ramazan gündüzlerinde helâl yemekten ve helâl sudan çekinmek ne gibi bir maslahat mülâhazasıyle olabilir acaba?!

Rahîm ve Reûf olan Resûl-ü Kerîm'in lisaniyle Allah tarafından kullarına vâcib kılınmış olan diyanet rüknünde, elbette, büyük

bir menfaat bulunur. Bunda asla şüphe yoktur. Lâkin hikmet-i ilâhiye nazarında kast kılınabilen menfaat, bedeni yormak, cana çile çektirmek ve şehveti kırmak gibi şeylerden ibaret olamaz; zira bedenin yorulmasında, ruhun tazîbinde ve insanda bulunması gereken kuvvetlerden birinin kırılmasında insan için fayda verebilen bir maslahatın bulunması uzaktır.

İslâmiyet ibâdetleri, diğer dinlerin ibâdetleri gibi ceza olmak tarikiyle ilzâm kılınan **"keffâre = kefaret"**lerden, yahut mâbudların gazablarını teskin ümidiyle iltizâm kılınan zahmetlerden ibaret olsaydı, belki o takdirde bedeni yormak, ruha çile çektirmek ve nefse şehvet kırmak gibi maslahatları İslâmiyet orucunda mülâhaza etmek mümkün olurdu. İslâmiyetin ibâdetlerinde cezadan bir izin yokluğu teslim kılınırsa esasen öyle maslahatları İslâmiyet orucunda aramak, İslâmiyetin şaniyle mütenasib olmaz.

Oruçta Cahiliye Devrindeki Arablara da malûm olan اَلْمَعِدَةُ بَيْتُ الدَّاءِ وَالْحِمْيَةُ رَأْسُ الدَّوَاءِ [1] eski hikmet usûlüne göre, tıbbî faydalar yani beden riyâzâtı kabilinden âzâların istirahati gibi maslahatlar elbette bulunabilir. Lâkin geceleri gündüzlere çevirmemek şartiyle yani Ramazanın mübarek gecelerini eğlenceler pazarı, "ye, iç!" mevsimi kılmamak, hem de sahûrlarda ihtiyat kasdiyle gündüzün şişkinlik verecek kadar fazla yememek şartıyla olursa bu maslahatlar tahakkuk eder. Yoksa İslâm âleminin ekserinde âdetiyle bilinen oruç usûlleri ve Ramazan geceleri, insanın hem vücuduna hem de ahlâkına gayet fena surette tesir eder. Ramazan gündüzlerinde oruç tutan müslümanların ekserinde yüzler solmuş, gönüller acıyla dolmuş ve vücutları tamamiyle ruhsuzluk basmış gibi haller ortaya çıkar.

İyi surette devam eden oruçtan beden riyâzatı ve âzâların istirahatı gibi tıbbî faydalar hâsıl olabilir ise de böyle faydalar, ibâdetlerin hiçbirisinde aslî bir maksat olmak sıfatiyle itibar kılınamaz. Nefsin maddeten tatminini temin gayesiyle eda kılınan işler, hiçbir vakit ibâdet olmak şerefine nail olamaz. Şer'î matlubların hiçbirisinde nefsin maddeten tatmini muteber değildir. İbâdette nefsin maddeten *tatmini, Allah'a tam teslimiyeti iptal eder. İbâdetleri* tamamiyle iptal etmiyorsa da maksat olmak sıfatiyle hiçbir ibâdet de elbette muteber değildir. Evet, nefsanî ve ruhî tatminlerin ibâ-

---

(1) "Mide, hastalığın merkezi, terlemek ise ilâçların başıdır." Bu hikmetin Câhiliye Devri Arab Edebiyatında Ebû Hizyam tarafından söylenmiş olduğu ileri sürülür.

detin içinde yaşaması onu iptal etmez. Menâsiki eda etmek kasdiyle çıkıp da hac mevsiminde ticaret yaparsa burada bir zarar yoktur. Çünkü [2] لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ âyet-i kerîmesi, bu hususta indirilmiştir. Burada nefsî tatminden ibaret olan ticaret, haccın şeairlerine maksat olmak sıfatiyle değil, belki vakit itibariyle aynı zamanda olmak sıfatiyle bir araya gelmiştir. Eğer maksat aslî olmak sıfatiyle olursa o vakit dış şekliyle hac gibi görünürse de hakîkatte hac olmaz.

فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ [3] Herhalde her ibâdette nefsî, maddî tatminden bir eserin bulunmaması elbette lâzımdır. Binaenaleyh beden riyâzâtı, âzâların istirahatı ve vücudun sıhhatı gibi şeylerden hiçbiri, **maksat aslî olmak cihetiyle**, ibâdetlere terettüp etmez ve olmaması gerektir.

Oruç gibi mukaddes ve büyük İslâm ibâdetinde Şâri' Hakîm hangi maslahatları korumuştur? Bunun tamamiyle bize malûm olmaması, elbette muhtemeldir. Biliyoruz ki orada muhakkak bir maslahat vardır. Hem de büyük bir menfaatin bulunması gerektir. Lâkin kendi fikrimizle birer maslahat beyan edecek olursak Hakîm-i Mutlak nazarında kast kılınan makul, felsefî bir maslahatı, küçük değil belki faydası büyük olan matlub bir maslahatı tâyine çalışmak gereklidir.

Yıl mevsimlerinin sırasiyle her birinde devreden 30 gün oruçta, görüşümüze göre en mühim maslahat, insanın kendi iradesi ve kendi ihtiyarına mâlikiyeti, iradesinin de diğer kuvvetlerine tamamiyle hâkimiyeti olsa gerektir.

İnsanda iki taraftan en hayırına meyletmek mânâsıyla serbestlik vardır. Esbabın birisiyle tercih kesbetmiş iken işlerden birine meyletmek mânâsıyle irade vardır. **Serbestlik, insanın hükmünde olur. İrade ise onun amelindedir.** Hak olmayan şeylere, beyhûde şehvetlere ve âkıbeti zararlı zevklere meyletmek mânâsıyle de insanda heves vardır.

---

(2) El-Bakara/198: "Rabbinizden fazl istemekte size bir sakınca yoktur."

(3) Hadîs: Buharî/Vahy babının başındadır: (إنما الأعمال بالنيات و إنما لكل امرئ ما نوى . فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه) = "Ameller, ancak niyyete göre tahakkuk eder. Her kişiye niyyetinin semeresi isabet eder. Dünya hayatından nasibini almak için o istikamete veya bir kadınla evlenmeye yönelirse niyyeti yöneldiği hususla mütenasib olarak ölçülür."

Hüsn-ü ahlâkın en mühim esası, insanın kendi serbestliğine, iradesine ve hevesine hâkimiyeti ve mâlikiyetidir. İnsan kendisinin serbestliğine ve iradesine mâlik olsa hevesinin nefsanî meyillerinin, melekelerinin, bütün kuvvetlerinin dizginleri kahir iradesinin tasarrufunda ve kabzasında olsa işte öyle insan, tam mânâsıyle insan olur. Hevesine, nefsanî melekelerine ve bütün kuvvetlerine hâkim olabilmek, insanda en mühim ve en istenen fazilettir.

Mübarek Ramazan'da 30 gün süren oruç, insanın şu büyük faziletle âdetlendirilmesi maslahatıyle farz-ı müekket kılınmış olsa gerektir: İnsan, aç kalmış iken lezzetli helâl yemekten ve susamış iken temiz tatlı sudan kendi arzusuyla bir gün, iki gün korunabilirse otuz gün devam eden bu halin bereketinde yalnız kendi iradesinin kuvvetiyle şehvetlerini ve zevklerini terketmeye âdetlenirse o takdirde o, kendisinin iradesine, iradesi de bütün kuvvetlerine hâkim olmuş olur.

İştah kuvvetli iken lezzetli helâl yemekten, ihtiyaç zorlu iken tatlı temiz sudan kendi iradesiyle korunmaya alışmış olan insan, haram şeyleri, hıyânet gibi zilletleri, hile gibi ufak denâetleri elbette hiçbir vakit işlemez. Öyle insanın hevesi, nefsî temizlik ve haklık dairelerini hiçbir vakit aşamaz. Herhalde dine uygun hareket eder. Yani semavî dinlerden kast kılınmış maslahatların tamamı, oruç bereketiyle hâsıl olur.

Buna göre olsa gerektir ki insanı tehzîb ve sosyal durumu ıslah maksadiyle indirilmiş olan İslâm dininde oruç, sevabı en ziyade, ehemmiyeti büyük ibâdet olmak sıfatiyle ecri ve mükâfatı, yalnız Allah'ın kendisine izafet edilmiştir.

Ramazan'da oruç bereketiyle husûlü umulan maslahat, Ramazan'ın bütün İslâm âleminde kabul kılınmış İslâm şiᶜarı olmak sıfatiyle 13 asırdan fazla bir müddet devamından önce söylenen bir maslahattır. Otuz gündüz orucu ile otuz gece teravihlerde bütün ehl-i İslâm'ın toplanmalariyle bütün âlem-i İslâmda büyük bir İslâm şiᶜarı olup 13 yüzyıl kadar devam etmiştir. Bundan sonra da inşallah sonsuz sürüp gidecek olan Ramazan, daha büyük bir kudsiyet kesbedecektir.

Ramazan, gündüzlerinde orucuyle, gecelerinde de ehl-i İslâm'ın toplanmalarıyle âlem-i İslâmiyette kendisini gösteren camiaların en faydalı ve en etkili ayı olmuştur. Ramazan, hayrat ve hasenat mevsimi olmuştur. Gerekli şeyleri yaymak hususunda en güzel ve en kolay vesileleri hazırlamıştır.

Ramazan, bütün İslâm âlemini birleştiren bir vesile ve diğer milletlerden İslâmiyeti temyiz eden en açık bir şiᶜar olabilmiştir.

İnsanların iradelerini terbiye ve ahlâklarını tezkiye cihetiyle Ramazan'ın farziyeti ne kadar mühim ise farziyeti sonunda bütün İslâm âleminde kabul kılınmış bir İslâm şiᶜarı, hem 13 yüzyıldan fazla bir müddet devamı bereketinde en mukaddes ve en faydalı bir vesile olması cihetiyle mübarek Ramazanın daha mühim ve daha ziyade mukaddes olması lâzım olsa gerektir.

ORUÇ HAKKINDA MÜSTAKİL, LÂKİN BİRİ MÜCMEL DİĞERİ DE MUAYYEN İKİ ÂYET'İN İNMESİNİN SEBEB-İ HİKMETİ

Yalnız evvelki maslahatı, yani insanların iradelerini terbiye ve ahlâklarını tezkiye maslahatlarını itibar cihetiyle olsa gerek ki Kur'ân-ı Kerîm'de: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ . أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ ... [4] âyet-i kerîmelerinde oruç ayı ve günlerinin sayısı tâyin kılınmayıp bütün insanlara farziyeti zikir kılındıktan sonra oruçta bulunan ruhsatlar tafsilâtı zikredilmiştir. Bununla o iki âyetin hem tefsirini beyandan, hem de beyanı tağyirden tamamen müstağni, yeterli olduğu gösterilmiştir; zira o iki âyet-i kerîme beyan ve tefsir gibi açıklamalara muhtaç olsaydı ruhsatları açıklama ehemmiyeti ikinci derecede kalırdı. Tamam olmamış bir hükmün ruhsatlarına acele etmek, hem Hakîmin hikmetine, hem belâgatin iktizasına, hem aklın hem de beyânın kanununa o kadar uygun değildir. Şâriᶜ Hakîm'in, belâgat-ı iᶜcaziye lisaniyle hitab ederken ruhsatları tafsîl etmeye intikali, evvelki hitab mükemmel olarak tamam oldu demektir.

İkinci maslahatı, yani bütün İslâm âleminde en faydalı, en işleyici ve en etkili bir vesile, en mukaddes bir İslâm şiᶜarı tesis etmek maslahatlarını itibar cihetiyle olsa gerektir ki Kur'ân-ı Kerîm: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ

(4 ve 12) El-Bakara/183: "Ey imân edenler, oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de sayılı günlerde farz kılınmıştır. Ümit edilir ki Allah'a karşı gelmekten sakınırsınız."

مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ ، فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ [5]

âyet-i kerîmesinde orucun hem ayını, hem de günlerini tâyin kılıp bütün insanlık âleminin hidâyetine en büyük sebep olmuş olan Kur'ân-ı Kerîm'in o ayda semâ-i ülûhiyetten inişi, oruç ayı olmak için Ramazan'ın Allah tarafından seçilmiş olduğuna müstakil bir sebep olarak gösterilmiştir.

Evvelki maslahatta ayın husûsiyetine elbette itibar yoktur. Buna göre [6]... أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ gibi mücmel[7] tâbirle ifade kılınmıştır.

İkinci maslahatı dikkate alma yolunda elbette en mukaddes ayı seçmek, daha ziyade uygundur. Bütün insaniyetin hidâyetine sebep olan Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği Ramazan'dan daha mukaddes bir ay, İslâm âlemi nazarında bulunmasa gerektir. Buna göre Ramazan ayı, oruç ayı olmak şerefine seçilmiştir.

İnsaniyetin ihtidâsına sebep olan Kur'ân-ı Kerîm'in indirilmesiyle kudsiyet kesbetmiş olan Ramazan ayı, bütün İslâm âlemi hakkında en büyük bir genel bayramdır. İradelerimizi terbiye ve ahlâklarımızı tezkiye edebilen ibâdet için de en münasip zaman, içinde Kur'ân-ı Kerîm indirilmiş olan Ramazan'dır. Umumî İslâm şi'arı için de en uygun ibâdet ayı Ramazan'dır.

İslâmiyet'in rükünlerinden olan oruç hakkında her biri tamam, fakat birinin ayı muayyen olmayan, diğerinin ayı ise tâyin edilmiş olan iki hitab niçin indirilmiştir? Bunu mülâhaza etmek zorunluluğu görülmektedr.

Hakîm-i Mutlak, Şâri' Alîmullah, Rabbi'l-'Alemîn Hazretleri tarafından indirilmiş olan böyle iki hitabı tevcih ederken hülâsalarda beyan kılınan "edebî üslûpları" söylemek, kâfi değildir. **"Kullarına hitabda sâdelik için, yahut meşakkatli şeyleri teklifte lûtuf için temhîd üslûbiyle hitab kılıp evvelki hitabda icmâl etti, sonra da ikinci**

(5) El-Bakara/185: "Bu ay, halka hidâyet olarak Kur'an ve hakla bâtılı birbirinden ayırt eden açık beyanlar inmeye başlayan Ramazan ayıdır. **Sizden bu ayı idrâk eden oruç tutsun."**

(6 ve 9) El-Bakara/183: **"... Sayılı günler."**

(7) Mücmel, hukukta usûl ıstılahında, mütekellim tarafından bir beyan olmadıkça ne kasdedildiği anlaşılmayacak derecede mânâ kapanıklığı olan lafız, söz demektir. Bu kapanıklık ya lafızdaki garabetten, ya lafızdan başka mânâ kasdolunup maksud olan mânânın tâyin olunamamasından, ya da lafız, çeşitli mânâlar arasında müşterek olup hangisinden ne kasdedildiği anlaşılmamasından ileri gelir.

hitabda tafsîl etti" gibi sözler, bizim ediblerimizin hitablarında kanaat verebilse de bütün mekânları, bütün zamanları, bütün insanları ve bütün halleri ilmiyle ihâta eden Şâri[c] Hakîm'in hitab mu[c]cizinde kâfi değildir. Sükût etmek, küçük tevcihleri söylemekten daha hayırlıdır. Şu iki husustan biri olması yerindedir: Ya Hakîmin hikmetine, Şâri[c] Kerîm'in ihatasına münasip güzel tevcih yapmak, ya da edeb dairesinde sükût etmektir ki رَحِمَ اللّٰهُ امْرَأً قَالَ خَيْرًا فَغَنِمَ أَوْ سَكَتَ فَسَلِمَ[8] hadîs-i şerîfi, bize bu mânâyı telkin eder.

Ben bunu kudretimin yettiği kadar dikkatle mülâhaza ettim. Ve derim ki, eğer iki hitabın biri mücmel, diğeri de o mücmelin beyanı olsaydı o vakit her birinde ruhsatları tafsîl etmek gerekmezdi. Evvelki hitab, beyana muhtaç olacak kadar mücmeldir. Mübhem olsaydı öyle bir hitabın ruhsatlarını beyan etmek, beyan kanunundan tamamen hariç olurdu.

Kur'ân-ı Kerîm'de oruç hakkında birinin ayı belli olmayan, diğerinin de ayı belli olan iki hitabın indirilmesinde, benim özel fikrime göre, iki hikmet yaşar: **Biri,** yani iki müstakil maslahatı itibar etmek hikmeti, yukarıda beyan kılındı. **Diğeri** ise seyahat, hastalık ve meşakkat gibi insanlara ait olan özürler gerekçesiyle değil, belki ya zamanın ya da mekânın özelliklerinden çıkan özürler iktizasıyle Ramazan orucunun edası mümkün olmayan suretlerde orucun hükümlerini beyan kılıp yeryüzünün bütün yerlerini, yıl mevsimlerini, bütün ihtimallerini, hitabetin umumiyeti altına almak hikmetidir. Örnek olarak şunu gösterebiliriz ki, gündüzleri, haftalar ve aylar kadar uzun yahut tünleri, aydın yerlerde mekânın hususiyetiyle, insan gücü üstü soğuk veya sıcak zamanlarında zamanın hususiyetiyle, Ramazanı eda etmek takat dışında kalırsa o takdirde أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ ...[9] hitabı, nass muhkem[10] olmak üzere hâkim olur.

Bizim yukarıdaki bu tevcihimizin her ne kadar kesin olmamak ihtimali var ise de iki tam hitabın kullanılmasını Şâri[c] Hakîm'in

---

(8) Hadîs: "Allah, konuştuğunda bir hayır söyleyip ecir kazanan, ya da susup selâmette kalan bir kişiye merhamet eylesin."

(9) 6. notta geçti.

(10) Muhkem, nesh ve tebdîl olması ihtimalinin tamamen ortadan kaldırılması ile maksud bir mânâyı kesinlikle, apaçık olarak beyan eden bir âyet demektir. فتح الغفار c. 1, s. 113.

ihâtası ve gaflette bulunmaması noktasında görmek, daha ziyade uygundur. Herhalde bu tevcih, tefsir ehlinin tevcihlerinden daha da iyi olsa gerektir. Yeryüzünde gündüzleri, haftalar ve aylar kadar soğuk veya sıcak zamanlar elbette bulunur. Ehl-i tefsîrin beyanlarına uyulacak olursa Şâri[c] Hakîm'in öyle yerlerden ve öyle zamanlardan tamamiyle gaflet etmiş olması gerekir. Fakat bizim tevcihimize göre o yerler ve öyle zamanlar, evvelki hitabın açık mantûkuna girer ki bu itibarla Şâri[c] Hakîm, o yerlerden gaflet etmiş veyahut o yerlerde bulunabilecek insanları ihmal etmiş olamaz.

Bizim tevcihde Şâri[c] Hakîm'i gafletten ve İslâm dinini kusurdan takdîs fazîleti bulunup da burada diğer fazîletlerin hiçbirisi bulunmaması takdirinde bile elbette bu tevcih, tefsir ehlinin tebcihlerinden daha makbuldür. Biz bu itibarla bu tevcihimizi kesin olarak kabul ederiz. Veyahut kabul etmeye mecbur oluruz.

O iki hitap hakkında tefsir ehlinin fikirlerine uyarsak Kur'ân-ı Kerîm'in: وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ [11] âyet-i kerîmesinde İslâm dini için lâzım olan umumiyet, düşünülemiyor ve mümkün olamıyor; zira yaz günlerine tesadüf eden Ramazan'da günleri aydın yahut gündüzleri, haftalar ve aylar kadar uzun yörelerde şu âyet-i kerîme tamamiyle hükümsüz kalır. Öyle yerlerde خَيْطٌ أَبْيَضُ ve خَيْطٌ أَسْوَدُ yani fecir ve gece gibi şeyler bulunmaz. Buna ilâveten her Ramazan ayı yeryüzünün bazı yerlerine nisbetle sürekli olarak aydınlık, bazı yerlerine nisbetle de devamlı olarak karanlık olur. Demek ki İslâmiyetin büyük rükünlerinden birine dair Kur'ân-ı Kerîm'in hitabı, tefsir ehlinin fikirlerine göre, her Ramazanda yeryüzünün çok yerleri hakkında tamamen hükümsüz kalır. İlmiyle bütün yerleri, bütün zamanları, bütün insanları ve halleri ihâta eden Şâri[c] Hakîm'in semâ-i ülûhiyetinden inmiş olan mu[c]ciz Kur'ân-ı Kerîm için şu kusur, eğer varsa, elbette gayet büyük olur. Oysa bizim tevcihimize göre Kur'ân-ı Kerîm'de asla kusur bulunmaz. Bize göre burada iki müstakil hitab vardır. Biri, Ramazan âyet-i kerîmesi ki Ramazan'ı itibar etmek mümkün olan yerlerde o âyet-i kerîme hâkim olur. Diğeri ise:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى

(11) El-Bakara/187: "Tan yerinde beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt edilinceye kadar yeyiniz, içiniz, sonra da orucu geceye kadar tamamlayınız."

الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ . أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ ...[12]

âyet-i kerîmesidir. Ramazanı, zamanda, itibarî saymak mümkün olamayan yerlerde bu âyet-i kerîme müstakillen hükmeder ve Ramazanı itibarî saymak mümkün olan yerlerde ise müştereken hükmeder. Bu takdirde İslâmiyet'in en mühim rüknü olan oruç hakkındaki hitap, Kur'ân'ın gayet güzel surette ihâtasını açıklar. Kur'ân-ı Kerîm'in mu^cciz belâgatı da işte böyle olur.

Bizim inancımıza göre de Kur'ân-ı Kerîm gerçekten mu^ccizdir. Fakat i^ccâzı, edebî kitablarda beyan kılınan vasıllar[13], fasıllar[14], kasrlar[15] ve hazfler itibariyle, yahut söze şiirlik sıfatı veren benzetmeler ve isti^careler kuvvetiyle değildir; zira o yönler, insanların esasında güzellikten yoksun sözlerine biraz güzellik verebilirse de cezâleti, tokluğu ile gönüllere heybet veren kelâm-ı ülûhiyyette o yönlerin o kadar değeri olmasa gerektir. Bilâkis Kur'ân-ı Kerîm'in i^ccâzı, câmiliğiyle, ihâtasıyle, şümûlüyle, hem de olabilecek ihtimallerden ve bulunabileeck hallerden gafletsizliğiyledir.

İnsanın sözü, insanın kendisi kadar ya da insanın ilmi kadar sınırlı olur. Mahdut aklın sözü de daima sınırlıdır. Olabilecek ihtimallerden, istikbalde gelebilecek hallerden, insan daima gaflet eder. Fakat ilmiyle bütün şeyleri ihâta eden Hakîm-i Mutlak'ın sözü de, ihtimalleri elbette ihâta eder. Bizim tevcihimize göre Kur'ân-ı Kerîm'in hitabı, yeryüzünde bulunan bütün yerleri, her zamanda bulunabilecek halleri, güzel surette ihâta eder. Buna göre bu tevcih, tefsir ehlinin tevcihlerinden elbette daha makbuldür.

Kur'ân-ı Kerîm'in bir âyeti yine bizim tevcihimizi teyid eder. Kur'ân-ı Kerîm, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى اُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ[16] âyetiyle Ramazanın fazîletlerini beyan sonunda [17] فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ demiştir.

Merciin öne alınması hem hitabın umumiyeti için, hem de görünüşte فَصُومُوهُ gibi bir hitab daha faydalı ve daha ziyade mü-

(12) El-Bakara/183: 4. notta geçti.
(13) Vasl, belâgat arabiyyede, bazı cümleleri diğerleri üzerine atfetmek demektir. Saad: المختصر في المعاني s. 227.
(14) Fasl, vaslın tersidir. Saad: المختصر في المعاني s. 228.
(15) Kasr, bir şeyi belâgatta diğer bir şeyle ve özel bir şekilde tahsis etmek demektir. Saad: El-Muhtasar fi'l-Maânî, s. 180.
(16, 17 ve 18) El-Bakara/185: 5. notta geçti.

nasib olurken niçin فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ[18] hitabı seçilmiştir?

Bu sözün sahibi beliğ, fasih ve edîb bir âdem oğlu olmuş olsa idi tefsirlerde zikir kılınan **"edebî vecihler"**[19] veya **"iᶜrabî vecihler"**[20] belki bize kanaat verirdi. Fakat ilmiyle ve hikmetiyle bütün şeyleri ihâta eden Allah-u Rabbu'l-ᶜAlemîn'in kelâmı, Kur'ân-ı Kerîm olmak cihetiyle, edebî kitablarda beyan kılınan edebî vecihler, tefsirlerde açıklanan iᶜrabî yönler, bize kanaat veremiyor. Velhâsıl kanaat edemedik gittik. Şâriᶜ Hakîm'in ihâtasına, insanların hallerine biraz uygun olan yönleri aradık. "Rahmet-i İlâhiye-i Umumiye" bereketiyle olsa gerektir ki sanki bize saklanıp kalmış gibi olan güzel yönlere ve noktalara rastladık.

Yeryüzünde mamûr olan yerlerin çoğunda yıl boyunca gündüzler, geceler ve aylar mutedil olur. Her devrede aralıklı biri diğeri arkasından hareket eder. Gündüzler ve geceler sayesinde ayları güzel tarzda, muntazam surette hesabetmek kolay olur. Lâkin mamûr yerlerin bazılarında gündüzler ve geceler yıl boyunda itidâlden çıkar. Bazan aydınlık devam edip gündüz, uzun olur. Bazan da tersine karanlık devam edip tün, uzun olur. Öyle yerlerde muntazam aylar ve mutedil haftalar bulunmaz. Üç-dört hafta gündüz, ya da dört-beş hafta tün devam eder. Uzun zaman devam eden aydınlıkta veya karanlıkta mutedil ayları hesabetmek, elbette normal olarak mümkün olmaz.

Gündüzleri, geceleri ve ayları muntazam olmayan yerlerde yaşayan insanlara Şâriᶜ Hakîm, Ramazan'ı, tâyinle gerektirir mi? Seyahat esnasında bulunabilecek en küçük meşakkatleri bile hesaba katan ve kullarına Ramazan günlerini tehîr eden Şâriᶜ Hakîm, gündüzleri haftalar ve aylar kadar uzun süren yerlerde Ramazan'ı elbette vâcib kılmaz. Ehemmiyet, özrü dikkate aldıktan sonra en büyük özürü ihmal etmek, kolaylık kuralına tesıs edilmiş olan İslâmiyetin şanıyle hiçbir surette mütenasib değildir. Cüz'î rahatsızlık verebilen seyahat esnasındaki oruç hakkında يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ[21] diyen Kur'ân-ı Kerîm, küllî zararları muhakkak olan orucu, elbette farz kılmaz. Ümmetlerini sü-

---

(19) Edebî vecihler, edebî yönler demektir.
(20) Iᶜrabî vecihler, gramer durumları demektir.
(21) El-Bakara/185: "Allah, size kolaylık ister, zorluk istemez."

rekli oruçtan, yani arada bir gelen tünde imsâkten şiddetle nehyetmiş olan Resûl-ü Kerîm, gündüzleri sürekli olan günlerde, ufuklardan aydınlık zâil olmayan yerlerde Ramazan'ı, tâyinle, elbette teklif etmez.

AYIN GÖRÜNMESİNİN MÂNÂSI

Buna göre olsa gerektir ki Kur'ân-ı Kerîm, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ[22] âyet-i kerîmesi sonunda فَصُومُوهُ o ayda oruç tutmuş gibi hem umumiyeti, hem de tâyini ifade eden hitab yerine فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ[23] gibi, mutedil günleri ve mutedil ayları olan yerlerde yaşayan insanlara mahsus hitabı seçmiş olsa gerektir.

Ay, bütün insaniyet tarafından kabul kılınmış genel örfte 30 gündüz ve 30 geceden ibaret ise kamerin bir devresinde 30 gündüzü ve 30 gecesi olan yerlerde ayı görmek mümkün olup gündüzleri ve geceleri uzun olan yerlerde onu görmek mümkün olamaz.

Ayı görmek, kameri baş gözüyle görmekten ibaret değildir. Belki her aydan 30 gündüzü ve 30 gecesi olan yerlerde hazır bulunmak, yani orada ikamet etmek demektir. Tefsir ehlinin fikrine göre ay görmek, seyahat mukabilidir. Şu takdirde Kur'ân-ı Kerîm, sefere dair ruhsatı üç defa zikretmiş olur. İki âyet-i kerîmede'de, iki defa zikrettikten sonra üçüncüsünü[24] ... فَمَنْ شَهِدَ ibaresiyle de zikretmek, faydasız bir tekrar olur. Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat i'câziyesine değil, belki belâgat arabiyesine dahi aslâ uygun olmaz. Buna ilâveten ayı görmek, sefer mukabili kılınırsa o takdirde الشَّهْرَ zarf zaman olup[25] takdirinde فِي elbette matlup olmayan istigrakı[26] ifade etse gerektir. Lâkin istigrak, oy birliğiyle makbul değildir; zira orucun vücubu için ay'ın tamamında ikamet lâzım değildir. Ne kadar ikamet eder ise o günlerde oruç tutmak vâcib olur. Binaenaleyh ayı görmeyi sefer karşılığında göstermek, hiçbir suretle câiz değildir. Bilâkis mânâyı bizim tefsirimize hamletmek

---

(22, 23 ve 24) 5. notta geçti.
(25) Zarf zaman, zaman bildiren bir kelimedir.
(26) İstigrak, bir mânânın her yönden pek şümullü olarak ihâta edilmesi demektir.

zorunludur. Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat i'câziyesine bozukluk vermemek cihetiyle de bu haml zarurîdir. وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ [27] âyet-i kerîmesini hükümden iskat etmemek zaruretiyle de bu zorunludur. فَمَنْ شَهِدَ ...[28] hitabı yeryüzünde bulunan yerlerin tümüne nisbetle hitab olsaydı bu âyet-i kerîme elbette hükümden sâkıt olurdu. Oybirliğiyle sabit olan bir hükmü iptal etmemek için de bizim tefsirimizin gözönünde tutulması gerekir; zira birkaç gün ikamet sonunda, sefer edecek insanlara ikamet günlerinin orucu oybirliğiyle vâcibdir. Ayı görmek, sefer mukabili olur ise فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ ...[29] âyeti, ayın tamamında ikameti ifade kılıp birkaç gün ikamet sonunda sefer edecek olan insanlara ikamet günlerinde orucun farz olmadığı gerektiğine delâlet eder.

أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ ...[30] âyet-i kerîmesiyle فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ [31] âyet-i kerîmeleri hakkında umarım ki benim fikrim isabet şerefine nail olmuştur; zira bana göre Kur'ân-ı Kerîm'in ihâtası ve belâgatı tamdır. En ufak, en kolay özürleri büyük ehemmiyetle üç defa zikredip en büyük özürleri ve durumları ihmal etmek gibi münasebetsizlikten hem Kur'ân-ı Kerîm, hem de İslâm dini münezzehtir.

ŞER'Î MESELELERDE FİKRİN HÜRRİYETİ HAKKINDA ŞÂİRÂNE BİR SAHİFELİK BEYAN

Kitabın başlangıcından buraya kadar olan ilmî meseleler, çeşitli hadîslere ve türlü, ehemmiyetli âyet-i kerîmelere dair arzedilen mülâhazalar, artık bize oldukça geniş meydan açmıştır. Oruç hakkında fikrimizi hürriyetle tesis etmek için, tahmin ederim, artık güzel bir zemin hazırlanmış demektir.

Bu kitabdan asıl gâye, uzun günlerde, meşakkatli durumlarda oruç meselesidir. Diğer meselelerin bir nicesi mukaddime sıfatıyle, ekseri meydan açmak ve zemin hazırlamak mülâhazasiyle arzedilmiştir. Bu kitabda bir değil, çok meselelerde ilim ehlinin fikirleriyle biz kendi mülâhazalarımızı tarttık. Tartının tercihli gözü, bizim ta-

(27) El-Bakara/187: 11. notta geçti.
(28, 29, 30 ve 31) El-Bakara/185: 5. notta geçti.

rafımızda kalmış oldu. Her meselede, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri hakkında fikir meydanı, gâyet geniş ve gâyet vâsi imiş. Bunu gördük ve gösterdik.

فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ [32] Kur'ân-ı Kerîm'in müsabaka meydanına Allah'ın hür kullarını davet etmesi, genel bir çağrıdır. Ben de bu davete icabet ettim. Eller ve ayaklar taklit bağlarından tamamiyle serbestti. زاد – راحلة [33] malzeme olmak üzere ihsan kılınmış kudret, akıl, dimağ ve kalb selâmetliği vardı. Şâri^c Kerîm'in en büyük teminatiyle harem-i hakîkata eriştiren yol emniyeti vardı. Muhtemel düşüncelerin her birinden emniyette idi. Tarîk-i hidâyet, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleriyle, Kitabullah'ın ışığıyle aydınlatılmış, İslâmiyet minareleri, yol kenarı ağaçları gibi yolun her tarafına her yere devamlı, gâyet güzel tarzda dikilmişti. Yolcuların canlarına kuvvet, gönüllerine ferahlık veren bağ bahçeler, yeşil otlar, akar sular, geniş yerler, büyük dağlar, cennet meltemi gibi gâyet güzel hava ve hürriyet havası yolcuları harekete teşvik ediyordu. Beyt-i Hakîkati kasd kılıp, harem-i ilâhîye teveccüh edecek ihrama bürünmüşlere Kur'ân-ı Kerîm, delil olacaktı.

Bunu gördük de rağbet ettik, hazırlandık ve ağır yükleri bıraktık. Elimizde mukaddes mushaf, gönlümüzde Kur'ân-ı Kerîm var. Mezhep şi^carlarını, rivâyet libaslarını, elbiselerini tamamiyle üzerimizden çıkardık ve Peygamber sünneti elbiselerine büründük. İhram hey'etiyle ihtiram bineğine müstevî olduk, oturduk. Beyt-i Hakîkatı tavâf ve ziyaret kastiyle Safâ[34] ile Merve[35] aralarında koşarım azmiyle, Arafât[36] meydanında, Rahmet dağında kararımın sonunda, Meş^carî'l-Harâm önünde[37] hakîkatle birleşip Minâ[38] vâdilerinde "münye"lerimi[39], arzularımı bulurum niyetiyle telbiye okuduk da Kıble-i Hakîkata bakıp hidâyet yoluna koyulduk. Kur'ân-ı Kerîm'in büyük mânâlarından istifade kılıp لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ [40] hitabiyle de amel ettik.

(32) El-Bakara/148: "Hayırlı işlerde yarışınız"
(33) "Azık ve binek" demektir.
(34) Mekke'de bir yerin adıdır.
(35) Bu da Mekke'de bir yerin adıdır. Haccin kısımlarından olan sa'y, koşma, Safâ ile Merve arasında yapılır.
(36) Arafât, Mekke'nin doğusunda hacıların Arefe günü toplandıkları dağdır. Hacılığın şartlarındandır. Vaktinde oraya çıkamayan hacı sayılmaz.
(37) İmamın üzerinde durduğu bir dağdır.
(38) Mekke'nin kuzeyinde, Arafât'a giden yol üzerinde mukaddes bir yerdir.
(39) Ümit ve arzular.
(40) El-Bakara/198: (Rabbinizden fazl, refah istemenizde bir günâh yoktur.)

ORUÇ ÂYET-İ KERÎMELERİ: ORUÇ KUR'AN'DA NİÇİN YALNIZ BİR DEFA ZİKİR KILINMIŞTIR?

İslâmiyet'in Îmân, Salât ve Zekât gibi en büyük rükünleri Kur'ân-ı Kerîm'in hasr edilemeyecek kadar müteaddit âyetlerinde zikir kılınmış ise de o rükünler gibi ehemmiyeti büyük olan oruç, Kur'ân-ı Kerîm'de neden o kadar çok zikir kılınmamıştır?

Evet, Allah El-Ahzâb sûresinde bir defa إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ أَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا [1] âyet-i kerîmesinde [2] وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ beşâret-i ilâhiyesiyle orucu övmüştür. Hem de إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ [3] gibi âyet-i kerîmeleri genel kapsamına oruç elbette girmiştir. Lâkin Ramazan orucu, tâyinle, yalnız El-Bakara sûresinde, o meşhur iki âyet-i kerîmede zikr kılınıp Kur'ân-ı Kerîm'in diğer âyet-i kerîmelerinde zikredilmemiştir.

Hayrat ve hasenatın her birine en büyük ehemmiyet vererek müteaddit âyetlerle insanları tergîb, teşvik eden Kur'ân-ı Kerîm, İslâmiyet'in rükünlerinden biri hakkında niçin yalnız bir defa emir, bir defa beşâret, müjde ve medihle yetinmiştir? Bunun elbette bir sebeb-i hikmeti vardır.

Kur'ân-ı Kerîm evvelki ümmetlerin hasenat ve hayratını sayarken hiçbir yerde orucu zikretmemiştir. Kıyâmette çilekeşlerin lisanlarından çilekeşliğin sebeplerini anlatırken hiçbir yerde oruçsuzluğu sebep olarak göstermemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu iki noktayı dikkatle mülâhaza ettim. Onların yüzleri bana kesin surette zahir olmadı. Lâkin herhalde oruçta mevcut olan ehemmiyetin eksikliğinden değildir; zira İslâmiyet yapısında rükün olmak gibi bir husus, gayet büyük bir ehemmiyet taşır. Benim nazarımda o noktaların içyüzleri, başka bir şeydir.

(1 ve 2) El-Ahzâb/35: (إن المسلمين و المسلمات ... و الصائمين و الصائمات ... أعد الله لهم مغفرة و أجرا عظيما) = **"Gerçekten erkek ve kadın müslümanlar,** erkek ve kadın mü'minler, sabırlı, gönülden bağlanan, sadaka veren, **oruç tutan,** iffetlerini koruyan ve Allah'ı çok anan **erkekler ve kadınlar, işte Allah bunların hepsine mağfiret ve büyük ecir hazırlamıştır."**

(3) El-Bakara/45, 153: "... Sabırla ve namazla Allah'a sığınınız."

(4) Ez-Zumer/10: "... Ancak sabredenler, ecirlerini hesapsız, tam olarak alırlar."

Oruç, yemeyi, içmeyi ve tabiî ihtiyacı terk etmek mânâsıyle, bizatihî, maksut değildir. Bilâkis esasen maksut olan şey, gâyenin şer^cî vesilesidir. Şâri^c Hakîm'in nazarında maksut olan esas gâye, iradeyi terbiye, ahlâkı tehzîb ve hey'et-i ictimaiye durumlarını ıslah vazifeleridir. Bu hakîkat, yukarıda biraz açıklanmış ve isbat kılınmıştır.

O en mühim vazifelere müteaddit âyet-i kerîmelerde, emir, övgü, müjde ve beyan-ı âkıbet gibi üslûblarla davetin ve teşvikin Kur'ân-ı Kerîm'de kesretiyle iktifâ yüzünden olsa gerektir ki vesile hükmünde itibar kılınan oruç hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de bir iki defadan ziyade tekrara ihtiyaç kalmamıştır. Evvelki ümmetlerin hasenatı ve hayratı sayılırken buna göre oruçları zikir kılınmamış olsa gerektir; zira hasenat sayılırken yalnız gâyeler sayılır ve yine buna göre olsa gerektir ki kıyâmette çile çeken insanların çile sebeplerini anlatırken hiçbir yerde oruçsuzluğu sebep olmak sıfatiyle anlatmamıştır; zira çilelik ve bedbahtlık vesilenin bulunmamasıyla değil, bilâkis gâye ve maksadın bulunmamasıyla tahakkuk eder.

Benim hatırıma gelen ve makul görülen tevcih de işte budur. Bunu burada kesinlik iddiasiyle değil, belki de bir ihtimal olmak üzere arz ediyorum. Kat'iyeti iddia etmiyorum. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in dört-beş âyeti benim tevcihimi destekliyor diyebilirim.

1 — İhram giyme sonunda işlenmesi yasak edilen şeylerin birini işleyen muhrimlere ceza veya keffâret olmak sıfatiyle فِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ [5] âyet-i kerîmesinde oruç ilzâm kılınmıştır.

2 — Allah'ın adıyle yapılan yeminlerden birinin hörmetine tecâvüz etmiş olanlara kefâret olmak sıfatiyle فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ، ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ [6] âyet-i kerîmesinde üç gün oruç farz kılınmıştır.

---

(5) El-Bakara/196: "... İçinizde hastalanan veya başından rahatsız olup başını traşa mecbur olan kimse varsa fidye olarak onun ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir."

(6) El-Bakara/196: "... Buna kudreti olmayan kimse, sadece üç gün oruç tutar.. Yemin ederseniz bu, yemininizin keffâretidir."

3 — Ehlî değil vahşî hayvanlardan birini öldürmüş muhrimlere أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ [7] âyet-i kerîmesiyle birkaç gün oruç teklif kılınıp, [8] لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ cümlesiyle illeti de beyan kılınmıştır.

4 — Kasden ve ısrarlı olarak değil de ihtiyatsızlıktan dolayı yanılarak insanlardan birini öldürenlere فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ [9] âyet-i kerîmesiyle sürekli iki ay kefâret orucu tâyin kılınmıştır.

5 — Analık saygısına ve eşlik hukukuna riayet etmeyip kadınlarından zihâr[9a] etmiş erkeklere El-Mücâdele sûresinde فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا [10] âyet-i kerîmesinde sürekli iki ay oruç, ceza olmak suretiyle yüklenmiştir.

Bu beş suretin her birinde, hürriyeti ve iradeyi suiistimal vardır. Bunlardan hatâ suretinde ortaya çıkanı ihtiyatsızlıktan dolayı, fakat diğer suretlerde kasd ve irade ile vücud bulmuştur.

İhrâm veya yemin hörmetine saldırı sayılan surette iki üç gün, fakat diğer insanların hukuklarına tecavüz suretinde ise sürekli iki ay orucu ilzâm etmek, hürriyeti ve kudreti suiistimal eden iradeyi terbiye maksadı ile olsa gerektir. Şüphe yok ki insanı **"kendi iradesine hâkim kılmak"** melekesiyle âdetlendirmek hakkında, orucun elbette büyük tesiri vardır.

Bu beş âyet-i kerîme bizim düşüncemizi desteklerse yukarıda ihtimal olmak üzere ileri sürdüğümüz tevcih, sabit olabilir. Yani oruç, büyük gayelere vesile olmak sıfatıyle meşruᶜdur. Kur'ân-ı Ke-

---

(7 ve 8) El-Mâide/98: "Yahut düşkünlere yemek yedirme şeklinde kefâret, ya da yaptığının kötü sonucunu tatmak için bunlara denk oruç tutma vardır."

(9) En-Nisâ'/91: "Azâd edecek mü'min köle bulamayan kimse peşpeşe, aralıksız iki ay oruç tutmakla mükelleftir."

(9-a) Zihâr, İslâm hukukunda, kocanın karısını müebbeden mahremi olan bir kadının bakmak câiz olmayan bir uzvuna benzetmesidir. Zihâr, Cahiliye Devrinde Arablar arasında carî olup kadını boşama şekillerinden sayılırdı. İslâmiyette bu nevi talaak, boşama, yasaklanmış ve zecrî ceza olarak zihâr eden kimseye kefâret yükletilmiştir.

(10) El-Mucâdele/4: "Azâd edecek köle bulamayanın ailesiyle temastan önce peşpeşe iki ay aralıksız oruç tutması gerekir."

rîm, o büyük gayelere mahsur olmayan âyetlerde insanı teşvik eder; emir, övgü, müjde ve beyan-ı âkıbet gibi üslûplarla o gayelere davet eder. Buna göre, ehemmiyeti ne kadar büyük ise de oruç hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de yalnız bir iki âyet-i kerîme gelmiştir.

Biri El-Bakara sûresinde يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ، كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [11] âyet-i kerîmesidir. Meâli, evvelkilere oruç nasıl farz kılınmışsa size de, ey mü'minler, adedi az birkaç gün oruç, umarım, ittika ederseniz yani kötü şeylerden, haram işlerden ve lâyık olmayan hareketlerden sakınırsanız, kendisini tutabilmek melekesine nail olursunuz maslahatiyle farz kılındı.

Evvelki ümmetlerde oruç keyfiyeti, oruç günlerinin sayısı bize, ümmet-i islâmiyeye, Kur'ân-ı Kerîm vasıtasıyle tebliğ kılınmamıştır. Evet, bir defa Meryem sûresinde فَكُلِي وَاشْرَبِي وَقَرِّي عَيْنًا . فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَٰنِ صَوْمًا ، فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا [12] âyet-i kerîmesinde gelip geçen ümmetlerde mevcut orucun bir nev'i, yani hiçbir insanla konuşmamak orucu, hikâye kılınmıştır. Bir defa da Zekeriyâ (a.s.) hakkında قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا [13] âyet-i kerîmesinde insanla söyleşmemek orucu Yahyâ (a.s.) velâdetiyle müjde nîmetine şükür olmak yolunda hikâye kılınmıştır. Lâkin konuşmamak orucu, كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ [14] âyet-i kerîmesinde elbette istenmiş değildir; zira teşbih, kesin olarak bâtıl olurdu.

Kur'ân-ı Kerîm'deki وَوَاعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ ، فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً [15] âyet-i kerîmesinde hikâye

(11) El-Bakara/183: "Ey imân edenler! Size de sizden öncekilere farz kılındığı gibi, sayılı günlerde, oruç farz kılınmıştır. Ümid olunur ki Allah'a karşı gelmekten sakınırsınız."

(12) Meryem/25: "Ey Meryem! Ye, iç ve gözün aydın olsun. Eğer insanlardan birini gerçekten görecek olursan ben Rahmân'a oruç adadım. Bugün hiçbir insanla konuşmayacağım de."

(13 ve 17) Âl-i İmran/41: "Alâmetin, üç gün insanlarla işaretten başka şekilde konuşmamandır."

(14) El-Bakara/183: "Sizden öncekilere farz kılındığı gibi..."

(15) El-Acrâf/141: "Musa'ya otuz gece vâde verip sonra buna on gece daha kattık. Musa'nın Rabbinin tâyin ettiği müddet, kırk geceye tamamlandı..."

kılınmış olan mîkaat, oruç için tâyin kılınmış mîkaat olamaz; zira günleri, tarih usûlüyle hesapta arab dili örfünde zikir kılınır ise de örf Kur'an'da oruç zamanı gündüzlerle hesap kılınır. فَصِيَامُ ثَلاَثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ [16] ve وَقَالَ آيَتُكَ أَلاَّ تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلاَثَةَ أَيَّامٍ إِلاَّ رَمْزًا [17] gibi. Buna ilâveten, o kırk gece Musa (a.s.)'nın ümmetine değil de belki yalnız kendisine vaad kılınmış gecelerdir. Bununla evvelki ümmetlerde farz kılınmış oruç günlerinin adedi, beyan kılınmış olamaz.

Bize evvelki ümmetlerde bulunan oruç, keyfiyeti, oruç günlerinin sayısı belli değil ise كَمَا كُتِبَ cümlesinden anlaşılan teşbih, yalnız farziyyette yahut oruç bereketiyle hâsıl olan maslahatta teşbih olur. Yani oruç insanlara ceza olmak için, ya vücutlarına ve kuvvetlerine zayıflık vermek için farz kılınmamıştır. Bilâkis iradelerine sahip olma melekelerini insanlara vermek maslahatı için farz kılınmıştır. لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [18] cümlesi de buna işarettir; zira ittika, takva, insanı fesattan ve beyhude hareketlerden yasaklayan melekeden ibarettir.

Evvelki ümmetlerin her birinde oruç vardı. Semavî dinlerde vârit olması cihetiyle, evvelki ümmetlerin de oruçları elbette mühim bir maslahat mülâhazasıyle meşru[c] kılınmıştır.

Lâkin her din, bugünkü İslâmiyet dini gibi, aşırıların aşırılıkları, cahillerin, rahiplerin ve kalenderlerin cahilâne en kara sertlikleri ve şumluğuyle, asıldaki sadeliğini ve tabiî güzelliğini yitirmiştir.

Böyle halin etkisiyle olsa gerektir ki evvelki dinlerde oruç, ceza gibi telâkki kılınıp, ya mâbudların gazaplarını teskin etmek için, ya bedenin, vücudun kuvvetlerini ve şehvetlerini kırmak ve zayıflatmak için, yahut evvelki babaların başlarına gelmiş olan büyük musibetin, ya da elden gitmiş izzetin mâtemi olmak için birkaç gün oruç, ibâdet veya âdet gibi itibar kılınagelmiştir. Oruç, mâbudların kahrinde, ellerinde ruhun esaretine, yahut evham karanlıklarında ruhun müebbet surette mahbusiyetine alâmet gibi bir ceza sıfatıyle insanların zimmetlerine yüklenmiş ağır bir yük olagelmiştir.

---

(16) El-Bakara/196: "Hac zamanında üç ve dönerseniz yedi gün oruç tutmak gerekir..."
(17) Âl-i İmran/41: 13. notta geçti.
(18) El-Bakara/183: "... Ümit olunur ki Allah'a karşı gelmekten sakınırsınız."

Biz, ehl-i İslâm olarak şükür ederiz ki mâbudların kahir pençelerinde esir olmaktan İslâmiyet bereketiyle kurtulduk, evham karanlıklarında hapsedilmekten Kur'ân-ı Kerîm nuruyle felâh bulduk.

İslâmiyet orucu, ruhun esaretine alâmet değildir. Bilâkis insanın iradesine ve ihtiyarına mâlikiyeti ,iradesinin ve ihtiyarının da diğer bütün kuvvetlerine riyaseti ve hâkimiyetidir.

İslâmiyet orucu, Yahûdilerin orucu gibi, evvelki babaların başlarına gelmiş zilletin ve musibetin, yahut elden gitmiş izzetin mâtemi değil, bilâkis şehvetlerine, heveslerine ve bütün kuvvetlerine ruhun galibiyeti ve izzetidir.

İslâmiyet orucu, bedenin, vücudun kuvvetlerini ve şehvetlerini zayıflatmak ve onları kırmak için değildir. Bilâkis insanın iradesine ve ihtiyarına kuvvet vermek için, riyaset etmek ve üstün gelmek melekesine insanı alıştırmak içindir. Arzusu kuvvetli, iştahı yerinde ve meyli tam iken, insan kendisinin hevesine ve iştahına galebe edebilirse işte öyle adam, insan olur. Hüsn-ü ahlâkın esası da, insaniyetin şerefi de budur. Yoksa, zayıf kalmış hevesine, kırılmış ve sönmüş şehvetlerine galebe etmek galibiyet değil, bilâkis mağlûbiyettir. İslâmiyetin ruhuna, talimatına asla uygun olmayan korkaklıktır.

أَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ[19] âyet-i kerîmesinde günlerin belirsizliği hakkında yukarıda fikrimizi açıkladık. Bize göre günlerin belirsizliği شَهْرُ رَمَضَانَ[20] âyet-i kerîmesiyle beyan ve tefsir kılınmıştır. Bu fikrimizi biraz isbatlamış gibi olduk. Gündüzleri ve geceleri itidâlden, haftaları ve ayları intizamdan hariç yerleri hitab-ı Kur'ân'ın ihâta etmesi için أَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ[21] âyet-i kerîmesini, icmâlî olarak bırakmak gerektir dedik. Öyle yerlerde zarûrî surette, Ramazanın hususiyeti, elbette sâkıt olur sözünü de söyledik.

Şimdi burada bir faraziye, hipotez beyan edelim. **Soğuk mıntıkada kutubların ya kendisinde, ya da civarlarında müslümanlar yerleşmişler diyelim. Gündüzleri, üç dört aydan yedi sekiz aya kadar uzun olan o yerlerde Ramazan orucu, yahut mutlak oruç farz olur mu?**

(19 ve 21) El-Bakara/183: "Sayılı günler..."
(20) El-Bakara/185: "Ramazan ayı..."
(21) 19. notta geçti.

Cevabı bulunmayan üç müşkülât:

Bu faraziye, cevabı bulunmayan üç meseleden biri olmak sıfatı ile, مَسَائِلُ ثَلاَثٌ لاَ جَوَابَ لَهَا [22] başlığı altında "Marifet- nâme" ve "Cihannüma" gibi kitaplarda nakil kılınmıştır. Şu saatte kütüphanemde "Marifetname" yoktur. Bu üç meseleden diğer ikisi de hatırımda kalmamıştır. Lâkin "Mekke'den başka yerde bütün ciheti kıble olabilen yer bulunursa eşim boş olsun!" sözü, en doğru tâbirle budalalıktır.

Bana kalırsa bunun gibi bir meselede hiçbir ehemmiyet veya ehemmiyetin kokusu bile bulunmaz. Kesin hakîkatleri cahilliğiyle inkârına ilâveten nikâh gibi mukaddes bir hakkın ismetine hamakatıyle saldıran bayağı kişilerin kendilerine de, sözlerine de iltifat etmeyip sözlerini iptâlle amelden düşürmek elbett egerektir. Bu gibi insanların ne sözlerine ne de kendilerine itibar yoktur.

Kur'ân-ı Kerîm'in böyle haddini bilmeyen kimseler hakkında hükmü gerçekten şudur:

"وَلَوْ يُعَجِّلُ ٱللَّهُ لِلنَّاسِ ٱلشَّرَّ ٱسْتِعْجَالَهُم بِٱلْخَيْرِ لَقُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ ۖ فَنَذَرُ ٱلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ" [23]

İnsanlar kendi hayırlarına acele ederlerken onların matluplarını ta'cîl eden Allah, kendilerinin zararlarına hareket eden bu insanlara muvafakat etseydi, o insanlar, elbette zâyi olurdu. Tuğyan etmiş böylelerini biz bırakırız.

وَلَوِ ٱتَّبَعَ ٱلْحَقُّ أَهْوَآءَهُمْ لَفَسَدَتِ ٱلسَّمَٰوَٰتُ وَٱلْأَرْضُ [24]

Hakîkat, adalet insanların heveslerine hizmet etseydi, gökler ve yerler harâb olurdu. Hak mutlak olan İslâm dini cahillerin hamakatına elbette hiçbir zaman uymaz. Hakîkati inkâr yolunda söylenen yeminlere ve yorumlara elbette kıymet vermez. Buna göre "Mekke'den başka yerde bütün ciheti kıble olabilen yer bulunur ise eşim boş olsun!" sözü, söyleyenin dimağı gibi çürük olur. Hükümsüz kalır. Bâtıl dimağdan çıkmış söz, gerçekten bâtıl olur.

---

(22) "Hiçbir cevabı bulunmayan üç mesele vardır."

(23) Yûnus/11: "Allah, iyiliği acele isteyen kimselere fenalığı da çarçabuk verseydi ömür süreleri bitmiş olurdu. Bizimle karşılaşmak istemeyenleri azgınlıkları içinde körcesine bocalayıp kaldıkları halde bırakırız."

(24) El-Mu'minûn/72: "Eğer gerçek onların heveslerine uysaydı gökler ve yer ve oradakiler bozulup giderdi."

Üçüncü mesele kutuplarda ve civarlarında oruç meselesi elbette gayet mühimdir. Lâkin bunun cevabı bulunmayacak kadar da müşkül bir mesele değildir. Kur'ân-ı Kerîm'in açık ifadesine göre o yerlerde oruç hiçbir vakit farz değildir; zira oruç yalnız sayılı günlerde, yani farkları yok gibi mutedil, sayısı az gündüzlerde farz kılınmıştır. Yılı bir gündüz ve bir geceden ibaret olan kutuplarda, yahut gündüzle geceleri, haftalar ve aylar kadar devam eden soğuk bölgelerde أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [25] bulunmamak cihetiyle, o yerlerde ikamet eden insanlar, orucun farziyeti hitabından, mekânda bulunan bir hususiyet gerekçesiyle elbette istisna kılınmış olur. Bir hafta ve bir ay kadar zaman susuz ve yemeksiz kalmak, elbette insan için mümkün olamaz. İki veya üç gün aç kalmak bile insanın takatı dışındadır. İşte bu tabiî zaruret hükmüyle istisna kılınan insanları, Kur'ân-ı Kerîm kendisinin muᶜciz nazmiyle de istisna etmiştir.

Bize göre أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [25a] âyet-i kerîmesi, gayet açık surette bu hakîkati ifade eder. وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ [26] Nazm-ı celîli ise vâki olabilecek şüpheleri bütün bütüne defeder; zira gündüzleri, haftalar ve aylar kadar uzun olan yerlerde لَيْلٌ , فَجْرٌ , خَيْطٌ أَسْوَدُ , خَيْطٌ أَبْيَضُ ve إِتْمَامُ الصِّيَامِ gibi hitap bulunabilir mi? Şüphe yok ki bu hitap, gündüzleri ve geceleri biri diğerinin arkasından alelâde olarak gelir gider yerlere mahsus hitapdır.

Kolaylık maslahatiyle mutedil günlerin sayısını azaltmış olan İslâm dini, uzun günlerde insanın takatı üstünde açlığı ve susuzluğu hiçbir suretle elbette emretmez. O kadar açlık ve o kadar susuzluk, insan için nasıl ibâdet olabilir?! Bu nasıl terbiye vesilesi olur? İslâmiyetin ruhundan anlayan bir insan nazarında bu hakîkat, elbette bir delildir.

Ben Kur'ân-ı Kerîm'in nazm muᶜcizi irşâdiyle, oruç âyetinden soğuk bölgeyi istisna fikrine vardım. İki âyetten birini faydasız kılmamak lüzumu, o âyetlerde bulunan kelimeleri, cümleleri ve terkibi iptâl etmemek zarureti, beni bu fikre sevketti.

(25 ve 25-a) 21. notta geçti.

(26) El-Bakara/187: "Tan yerinde beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt edilinceye kadar yeyin, için. Sonra da orucu geceye kadar tamamlayın."

Kur'ân-ı Kerîm'in nazm mu^ccizine kesin surette uygun olan bu fikir, meseleyi **"takdir"** usûlüyle hal etmiş gibi olmaktan çok daha makuldür; zira tahmin usûlü, Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadîs-i Resûlün delâletiyle kesinleşebilen bir terakki değildir. Buna ilâveten, sürekli bir intizamın yokluğuna göre tahmin usûlü, hiçbir suretle İslâm dini nazarında makbul usûl olamaz. Şâri^c nazarında makbul olan tahmin, tabiî ve genel surette sınırlandırılan tahmindir. Yoksa her adamın arzusuyle, yahut hevesiyle tahdit kılınan tahmin, ibâdet gibi şeylerde elbette muteber olmaz.

Mevkiin iktizasıyle, havasının ve iklimin oruç gibi şer^cî tedbirlere ihtiyaç göstermesiyle tabiî ve zarurî surette istisna kılınmış, yani esasında hitabın umumiyeti altına dâhil olmamış yerleri, takdir gibi ^cindî hileler tekellüfleriyle hitabın genel hükmü altına sokmak, yeni baştan din vaz'etmek gibi bir hareket olur.

Mevkiin iktizasıyle o yerler, müstesnadır dedim; zira kutublarda ve civarlarında gündüzler ve geceler, aylar kadar uzun olup, مِنَ الْفَجْرِ إِلَى اللَّيْلِ [27] oruç sureti, elbette düşünülemez.

Havanın ve iklimin tesiriyle oruç gibi şer^cî tedbirlere ihtiyaç göstermemiş olsa gerek dedim. Yani soğuk mıntıkaların soğuk bölgelerinde ve havalarında ömür süren insanların iradelerini ve ahlâklarını oruç gibi şer^cî tedbirlerle terbiyeye ihtiyaç yokluğuna göre, Şâri^c o yerlerde yaşayan insanlara orucu ibâdet olmak sıfatıyle teklif etmemiş olsa gerektir.

Oruçta takdir hilelerini iptâl:

İki şıktan birini, yani soğuk mıntıkayı istisna etme serbestliği karşılığında takdir hilesiyle ameli farz edelim. Beni serbest bırakırlarsa ben elbette birinci şıkkı seçerim. Kur'ân-ı Kerîm'in nazm-ı kerîmine muvafık ve İslâmiyet maksatlarına ve kaidelerine tamamiyle uygun bir fikir, elbette aslı esası olmayan bir hileden herhalde daha güzel olur.

Takdir hilesine yanaşacak olan İslâm hukukçusu, bilâ tahmin, amelin gerçekten imkânsızlığını ileri sürecektir. Amelin bilâ takdir imkânsızlığı teslim kılınırsa bizim matlubumuz tamamiyle sabit olur. O zaman takdir hilesiyle amelin cevazına delil aramak, bizim hakkımız olur. Kesin delil yokken bir fiilin farziyeti hiçbir suretle sabit olamaz.

(27) "Fecirden geceye, akşama kadar."

Namaz vakitlerini takdir usûlüyle tâyin etmekle amel etme her ne kadar meşruᶜ ise de oruç meselesi buna kıyaslanamaz. İki arada gayet büyük fark vardır; zira namazda asıl olan süreklilik tir. Beş vakit olması, Şâriᶜin bir müsaadesidir. **Amma oruçda asıl, âdemdir, yani yokluktur;** zira helâl yeyip helâl içmek, her dakikada ve her saniyede mubahtır; **imsak ise geçicidir. Geçiciliğin vücuduna da devamına da delil aramak, zorunludur.** Şâriᶜ tarafından gösterilmiş olan hudut dairesinde devamı mümkün değil ise kul ihtiyarıyle veya kul hevesiyle tâyin kılınan hudut dairesinde devam eden oruç, hiçbir suretle ibâdet olamaz.

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ [28]

Bu âyet-i kerîmede en evvel âyetin muᶜciz nazmına itibar etmek gerektir. Söz, insan sözü olsaydı sözün terkiplerine belki o kadar itina göstermezdik. Biz o takdirde İslâm **feylesofu** Abu'l-ᶜAlâ Hazretlerinin:

إِفْهَمْ أَخَاكَ بِمَا تَشَاءُ وَلَا تُبَالِ يَا حَارِ قُلْتَ مُنَاكَ أَوْ يَا حَارُ
غَرَضُ الْفَتَى الْإِخْبَارُ عَمَّا عِنْدَهُ وَمِنَ الرِّجَالِ بِقَوْلِهِ سَحَّارُ [29]

beyitlerinin mânâlarına ve güzel felsefesine uyardık. Lâkin söz, muᶜcizliği itikat kılınan Kur'ân-ı Kerîm'in sözü olmak cihetiyle, bize en evvel o sözün nazmına ve terkibine dikkat etmek, müteşabih âyetlerin farklarına dikkat etmek lâzımdır. Aksi takdirde tefsir yolunda söylenecek sözlerin kıymeti kalmaz.

Her iki tarafa vasf kılıp [30] فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ مُسَافِراً **demek, ya her iki tarafa da fiil alıp** [31] فَمَنْ مَرِضَ مِنْكُمْ أَوْ سَافَرَ **gibi ifadeleri seçmek mümkün iken, neden evvelki tarafa** [32] فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً **ifadesi, ikinci tarafa da** [33] أَوْ عَلَى سَفَرٍ **cümlesi seçilmiştir.**

(28) El-Bakara/183: "İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutar."

(29) "Kardeşini istediğin şekilde anla. Burada يا حار : yâ Hâri veya orada يا حار : yâ Hâru diyeceğinden dolayı sınava tâbi tutulurum diye korkma / Delikanlının gâyesi, bildiğini aktarmaktır. Oysa adamlar O'na sihirbazsın diyorlar."

(30) El-Bakara/183: "Sizden hasta veya yolcu olanlar..."

(31) "Sizden hastalananlar veya yolculuğa çıkanlar..."

(32) El-Bakara/183: "Sizden hasta olanlar..."

(33) El-Bakara/183: "... veya seferde olanlar..."

Bütün himmetlerini Kur'ân-ı Kerîm'in arabiyetine hasretmiş Kadî ve Keşşâf'ın tefsirlerine müracaat edersek, ahkâm-ı şer'iyeye delâleti muhtemel bütün âyetleri ihâta ettim iddiasıyle te'lif kılınmış "âyât-ı şer'iye tefsirlerine" dikkat edersek, her şey vardır. Fakat maksada dair hiçbir şey yoktur. Böyle hususlarda insan, kendisinin gözüyle ve kendisinin aklı ile Kur'ân-ı Kerîm'i nnazm-ı kerîmine bakarsa daha iyi olur. Ben de normal olarak bu şekilde hareket ettim.

Fikrime göre yukarıda gösterilmiş olan müteşâbih âyetler[34] arasından bu cümleyi seçmek, seferde fi'liyeti itibar kılıp hastalıkta, büyük ihtimalle, iktifâyı ifade içindir.

كَانَ kelimesi, böyle cümlelerde hem fiillik, hem de oluş gösterir. Bu terkibin kapsamına bilfiil sabit olan hastalık ve oruç sebebiyle hâsıl olabilecek hastalık gerçekten dahildir. Yani hastalığın hem fiiliyeti özürdür, hem de oruç hasebiyle ihtimalî bir özürdür.

عَلَى سَفَرٍ terkibi, lûgatin ifadesine göre, seferin bilfiil sübûtuna delâlet eder. Özür seferin bilfiil tahakkukuyla olur. Daha sonra gelecek bir sefer, bugün iftarın cevazına sebep olmaz.

"Seferde yalnız fiiliyetin muteber olup hastalıkta hem fiiliyetin hem de ihtimalin muteber olması" muhtasar bir husus ise de İslâm hukuku ilimleri nazarında ehemmiyeti gayet büyük bir noktadır.

İstitaat, kudret dahilinde olma konusu:

Her teklifte istitaat, yani tahakkukunun imkân dahiline girmesi şart olmak sıfatıyle muteberdir. Lâkin şer'î istitaat, yalnız tabiî istitaat ve tabiî kudretten ibaret değildir. Bilâkis bununla beraber doğabilecek zararın husûl bulmaması da şer'î istitaat mefhumuna dahildir. Şer'î istitaatta iki şey esastır:

1) İnsanın ve âzâlarının selâmeti, kudretin vücudu ve sebeplerin tahakkuku,

2) Oruca, zararın, mazarratlardan birinin terettüb etmemesi.

---

(34) Müteşâbih, الم , يد ve saire gibi kelimeden maksut mânânın bilinmesinin aslında imkânı olmazsa o isme müteşâbih denir. التلويح c. 1, s. 241, فتح الغفار c. 1, s. 116.

İnsanın kudretine dâhil bir fiilden insan için zararın terettübü muhtemel ise o surette şer'î istitaat bulunmaz. İnsan vücuduna veya malına zarar verebilecek hac, hastanın selâmetine zarar verecek kıyam, namaz, normal kazançtan ve amelden insanı sekteye uğratacak oruç gibi şeylerin hiçbirinde şer'î istitaat yoktur.

Bu hakîkati, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا [35] ifadesinden çıkarılması cihetiyle mühim noktadır dedik. Yoksa bu hakîkat, İslâm dininde muteber ve sağlam bir delildir. Her teklifte kuşkusuz istitaat nazar-ı itibara alınır ve orada kudretin mevcudiyeti ve muhtemel zararların terettüb etmemesi şarttır.

İslâmiyetin kudsiyetine ve müsamahasına, Şâri'in hikmetine ve sınırsız merhametine uygun olan itikadımız işte böyledir. Bir vakit, ehl-i kelâmın aşırıları ve mağrurları, تَكْلِيفٌ بِمَا لَا يُطَاقُ [36] hususunun mümkün olduğunu, hattâ تَكْلِيفٌ بِالْمُحَالِ [37] hususunun da Kur'ân-ı Kerîm'de gelmiş olduğunu ileri sürüyorlardı. Allah'ın Ebû Leheb'i imânla teklifi kıssası, aşırı düşünenlerin na-

---

(35) El-Bakara/183: "Sizden hasta olanlar..."

(36) **"Teklîf bimâ lâyutaak"** konusu, usûlu'l-fıkıh, İslâm felsefesi eserlerinde geçer. Bu cümleden Cem'u'l-Cewami' eseri —c. 1, s. 71-74, Kahire 1937— bundan söz eder. Yapılması kudret dışı, takat üstü olan bir işin tahakkuk ettirilmesini isteyen bir tekliftir. Muhataba, **muazzam büyüklükte şu kayaya, şu dağa yanaş, onu sırtla ve taşı"**, veya **"hakikî mânâda bize bir insan yarat"**, ya da **"beyaz renkle siyah rengi aynı anda aynı yerde bir araya getir"** gibi mahiyetleri taşıyan tekliflerdir. Bu gibi tekliflere aklen imkân yoktur; çünkü takaat olmayan yerde kudret işletilemez, teklif yapılamaz. Faydasızdır. Bazı bilginlere nazaran şayet faydasının olduğu tahmin edilirse o da ancak mükellefin kendisine çıkarılan emre uyarak işe girişip girişmediğini sınamak içindir.

Muhataba hiçbir vesile hakkı tanımadan **"önümde şuracıkta hemen uç"** denmesi, bu kabil bir tekliftir. Hakikatte bu El-Bakara sûresinin **"Allah bir nefsi, ancak takaatı ölçüsünde mükellef kılar"** diyen 286. ve El-Hacc sûresinin **"Allah uğurunda gereği gibi cihat ediniz. O sizi seçmiş, babanız İbrahim'in yolu olan dinde sizin için bir zorluk kılmamıştır"** diyen 78. âyetiyle teklif bimâ lâ yutaak konusu, çelişki halindedir.

(37) **"Teklîf bi'l-muhaal"** muhataptan tahakkukuna aslâ imkân olmayan bir işin yapılmasını istemektir. Usûl kitaplarında buna örnek olarak Allah tarafından müslüman olmayacağı kesinlikle bilinen Ebu Cehl'in Peygamber Efendimiz tarafından genel teklifler cümlesinden imâna davet edilmesi teklifi gösterilmiştir. El-Talwîh —c. 1, s. 373-375, İstanbul 1310— müellifine göre bu teklîf bi'l-muhaal sayılmaz; zira Cebriye mezhebi ile Kaderiye mezhebi görüşleri arasındaki telife göre kulun kudreti, bizzat kendi fiilleri üzerinde etkilidir.

zarlarında cevabı bulunmayan bir hüccet gibi itibar kılınırdı. Teklif bilmuhâl, vukûu o kuvvetli delilleri sayesinde kelâm kitaplarını süsleyen gayet ince bir mesele olup kalmıştır. Kelâm mezheplerini taklit etmiş usûlcüler de usûl kitaplarını o meselelerle doldurdular. İslâm dininde **"teklif bimâ lâ yutaak"** meselesi, ilmî bir mesele olmak şerefine erişti.

Ben ehl-i kelâmın, aynı zamanda kelâm mezheplerini takib eden İslâm hukukçularının bir taraftan gafletlerine, diğer taraftan da edeb dairelerine sığmaz kadar cesaretlerine şaşarım.

Gafletlerine taaccüb ederim; çünkü إِنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلاَّ مَنْ قَدْ آمَنَ [38] gibi âyetler, hesapsız insanlar hakkında gelmiş iken ve وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ [39] gibi âyeti- kerîmeler var iken niçin yalnız Ebû Leheb kıssasına hayret elleriyle sarıldılar?!

Edeb ve terbiye dairelerinden çıkıp dış cesaretlerde bulunmalarına şaşarım; zira Şâriᶜi Kerîm zâlim değil ise, sefih değil ise **"teklîf bimâ lâ yutaak"**, **"teklif bilmuhâl"** emirlerini çıkarmış olduğu nasıl düşünülebilir?

Tahakkuku ve husûlü mümkün olmayan şeyleri istemek, delilik değil midir? Kudreti dairesine dâhil olmayan fiilleri kuldan istemek, zulüm değil midir?

Ebû Leheb'in belki de umum insanların imânları veya küfürleri kendilerinin ellerindedir. Kendilerinin ihtiyarlarıyle küfrü seçen insanları imânla teklif etmek, teklif bilmuhâl olmaz, hidâyete davettir. [40] سَيَصْلَى نَاراً ذَاتَ لَهَبٍ âyetindeki tehdit, diğer insanlar hakkında gelmiş tehdit gibidir. İmânla teklifi burada, "teklîf bilmuhâl" kılacak bir özellik yoktur.

Bizim itikadımıza göre Şâriᶜ, hakîmdir. Muhâl şeyleri istemez. Rahîmdir, insanın kudretine nisbetle ağır işleri teklif etmez. Kerîmdir, zararı olan ve faydası olmayan işleri, fiilleri yükletmez. Beşer takatı üstü amelleri teklif etmek zulümdür ve faydası yok olan işleri ilzam etmek abestir.

---

(38) Hûd/36: "Nuh'a senin kavminden inanmış olanlardan başkası imân etmeyecek..."

(39) Yûsuf/103: "Sen ne kadar ihtirasla istersen iste insanların çoğu, aslâ inanmayacaklardır."

(40) Tebbet/3: "Alevli ateşe girecek, kavrulacaktır."

İslâm dininde gelmiş olan hitabların her biri, insanların kudretine nisbetle yapılabilecek kolay işlerdir. İnsanların kendi faydalarına hizmet eden iyi amellerdir. Evet Kur'ân-ı Kerîm'de يَوْمَ
يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ [41]
gibi ᶜukubet, ceza teklifleri[42] ve أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ [43] gibi taᶜcîz teklifleri[44] vardır. Lâkin bu teklifler, **"teklîf taleb"** değil, bilâkis **"teklîf ᶜikaab"** ve **"teklîf taᶜcîzdir"**. Öyle teklîflerde amelin imkânı değil, imtinaᶜı lâzımdır.

Özür olan sefer, hastalık ve meşakkat:

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ [45] âyet-i kerîmesinin nazm-ı kerîminden maksadımıza faydası olan büyük bir mânâ istifade ettikten sonra şimdi şu âyetin mânâsına gelelim: Oruç, yemeyi, içmeyi ve kendisine ihtiyaç görülen ilâç gibi şeylerin terk olunması cihetiyle zarar veyahut meşakkatı gerektirir. Zararı önlemek vâcibdir. Meşakkat ise matlup değildir. Buna göre, Şâriᶜ Kerîm, müsaade hem de müsamaha yoluyle, bu iki surette, yani zararı bulunabilen ya meşakkatı olan suretlerde orucu diğer günlere ertelemiştir. كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ [46] âyet-i kerîmesinin umumundan istisna tarikiyle, veyahut bu umumun dairesini beyan yoluyle فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ [47] âyet-i kerîmesi indirilmiştir.

Bu âyet-i kerîmede zikr kılınmış مَرِيضًا , insanın vücudunda bulunabilen hallerin her birini ihâta eder. سَفَرٍ , insanın vücudundan dış hallerin iktizasıyle hâsıl olabilen meşakkatlara şümûllüdür.

---

(41) Nûn ve'l-Kalem/42: "O gün işin dehşetinden baldırlar açılır. Secdeye çağırılırlar, amma buna güçleri yetmez."

(42) Ukubet ve ceza teklifleri, hüküm giymelerini istemek demektir.

(43) El-Bakara/31: "Eğer doğru söylüyorsanız bana bunların isimlerini söyleyiniz."

(44) Taᶜcîz teklifleri, karşısındakini kudretsiz, âciz bırakmak ve ona pes dedirtmek için mümkün olmayan bir şeyin yapılmasını istemektir.

(45 ve 47) El-Bakara/183: "Sizden hasta veya seferde olanınız..."

(46) El-Bakara/183: "Size oruç farz kılındı..."

(47) 45. notta geçti.

Âyet-i kerîmede [48] أَوْ kelimesiyle tekrarlanma dahilî ve haricî durumları kapsamak maslahatıyle olmuştur. Yoksa hastalıkta veya seferde bulunan bir özellik için değildir; zira bir hususiyeti itibar ettikten sonra daha büyük diğer hususiyetleri ihmal etmek, İslâm dininin ulviyetine ve Şâri'i Kerîm'in hikmetine hiçbir surette uygun olmaz. Burada dâva kılınan umumiyet, kıyas usûlüyle hâsıl olan umumiyet değil, belki saygıdeğer İslâm hukukçuları nazarında en makbul [49] دَلَالَةُ نَصٍّ usûlüyle, yahut tesiri itibarı daha büyük "kısıtlı olmayan şer'î metinlerden çıkarılma" usûlüyle hâsıl olan umumiyettir.

Şer'î delillerden sayılan "kıyas" meselelerini ilmî surette icmâlî olarak açıklama sonunda gelecek sayfalarda bu hakîkati, inşaallah, isbatlarız.

[50] فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا âyet-i kerîmesinde كَانَ kelimesi, hem sübûtu hem de oluşu ifade eder. Bu demektir ki hem bilfiil hazır hastalık, hem de oruç sebebiyle hâsıl olabilecek hastalık, iftar hakkında özür olur.

[51] فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا âyet-i kerîmesinde hastalık, genel mânâdadır. Bedende bulunabilecek hastalıkların her birini kapsar. Hastalık, oruçtan zarar görebilecek veyahut hiçbir surette zarar görmeyecek hastalık olsa da herhalde özür olur; zira hastalığın özürlüğü, oruçtan zarar görmek cihetiyle de değil, belki iki meşakkati bir araya getirmemek cihetiyle de hastalık, özür olur. Bir meşakkat bulunurken diğer bir meşakkati de ilzam etmemek, şeri'atın her vakit itibar kıldığı bir müsamahasıdır.

[52] فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا âyet-i kerîmesinin umumuna يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ [53] الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ âyet-i kerîmesinin ibaresine dahildir.

Hastalık ve sefer özürüyle Ramazan günlerini ertelemek, ruhsat ve müsamaha yoluyladır. Ertelemeyi icabetmek yoluyla değil-

---

(48) أَوْ , yahut demektir.

(49) Delâlet nass, zâhir yani mânâsı açık olana ve tam vuzuhu sağlanmış kelimeye nass denir. Burada bu nevi kelimenin delâleti demektir. التلويح c. 1, s. 237, İstanbul baskısı, 1310.

(50 ve 51) El-Bakara/183: "Sizden hasta olanlar..."

(52) El-İnşirah/5: "Güçlükle beraber şüphesiz bir kolaylık da vardır."

(53) El-Bakara/185: "Allah, size kolaylık ister, zorluk istemez."

dir. Aksi takdirde müsamaha, müsamaha olmaktan çıkıp hasta ile yolcu hakkında zorlama olurdu. Buna göre, yolcu seyahat halinde, hasta da hastalık halinde oruç tutar iseler doğru olur. Lâkin zararı olup ağırlığı takat üstü olan oruç, Şâri^c Hakîm'in nazarında ibâdet olmaz, bilâkis ihtiyaç saatlerinde Şâri^c'in güzel ruhsatlarını bırakmak cihetiyle, muaraza ve mukavemet gibi bir hareket olur. Şâri^c Hakîm'in keremi tarafından verilmiş ihsan ve faziletlere acele etmek, insanın ve kulların en güzel sıfatıdır.

أَوْ عَلَى سَفَرٍ [54] âyet-i kerîmesinde sefer, şümûllüdür. Uzun olsa da kısa olsa da, herhalde oruç açmaya özür sayılır. Seferin sebebiyeti, seferde bulunan meşakkat itibariyledir. Sefer orucunda büyük meşakkat bulunursa veyahut matlup maslahat bulunmazsa o vakit sefer orucu, ibâdet olmak şerefinden mahrum olup yasak olur.

"عَنْ أَنَسٍ: كُنَّا مَعَ ٱلنَّبِيِّ أَكْثَرُنَا ظِلاًّ مَنْ يَسْتَظِلُّ بِكِسَائِهِ. فَأَمَّا الَّذِينَ صَامُوا فَلَمْ يَعْمَلُوا شَيْئاً. وَأَمَّا الَّذِينَ أَفْطَرُوا فَبَعَثُوا ٱلرِّكَابَ وَٱمْتَهَنُوا أَوْ عَالَجُوا. فَقَالَ ٱلنَّبِيُّ ذَهَبَ ٱلْمُفْطِرُونَ ٱلْيَوْمَ بِالْأَجْرِ كُلِّهِ"
رواه البخارى. [54]

Bu surette oruç hasebiyle maslahatın düşmüş olmasına göre, oruç ibâdet olmak şerefinden mahrum olup makbuliyet alâmeti olan ecirden nasipsiz kalmıştır.

"وَعَنْ جَابِرٍ قَالَ: كَانَ ٱلنَّبِيُّ فِي ٱلسَّفَرِ، فَرَأَى زِحَاماً وَرَجُلاً قَدْ ظُلِّلَ عَلَيْهِ. فَقَالَ: مَا هَذَا؟ قَالُوا: صَائِمٌ! فَقَالَ: لَيْسَ مِنَ ٱلْبِرِّ ٱلصَّوْمُ فِي ٱلسَّفَرِ" رواه البخارى. [55]

İnsanı halden düşürecek derecede büyük meşakkati olan oruç, Şâri^c Kerîm'in şehadetine göre ibâdet değil, bilâkis günahtır.

---

(54) El-Bakara/183: "... veya seferde olanlar."

(54a) Hadis: Sahîh Muslim/Siyam: 100-101: "Hazret-i Enes'ten rivâyet edilmiştir. Peygamber'le beraberdik. Çoğumuz, elbisesiyle gölgelenenleri gölgeliyorduk. Oruçlu olanlar bir şey yapmamışlardı. Lâkin oruçlarını bozanlar, bineklerini salıvermişler, hizmet etmiş veya bir şeyler yapmışlardı. Peygamber Efendimiz, bugün oruçlarını açanlar, ecirlerini tamamen yitirdiler, buyurdu." Sünenu'n-Nesaî/Siyam: 52, HM/5:105 ve Buharî.

(55) Hadis: Müslim/Siyam: 92. Sünenu'n-Nesaî/Siyam: 47. HM/5:434 ve 3:299, 317, 399: "Hazret-i Câbir'den, şöyle dediği rivâyet edilir: Peygamber seferde idi. Bir kalabalık ve bir adamın gölgelendirildiğini gördü ve bu *kimdir diye sordu. Bir oruçlu diye cevap verdiler.* Bunun üzerine, seferde oruç tutmak, itaat demek değildir, dedi." Buharî/Sawm.

Asrı saadette en büyük gazvelerden[56] Bedr gazvesiyle Feth-i Mekke gazvesi, Ramazan ayına tesadüf etmiştir. Nebiyy-i Kerîm Şâriʿi Kebîr (A.S.) Hazretleri eshabı kiramla beraber orucu terkettiler. Hicrî 8 inci yılda Ramazanın onunda Mekke'yi fethetmek ümidiyle Medine'den hareket ettikten sonra, Medine civarında كُرَاعَ الْغَمِيمِ Kurâʿul-Gamîm adlı yerde Nebiyy-i Kerîm en evvel kendisi orucunu açıp eshabı kiram hazretlerine de aynı şeyi emretti. Bundan sonra oruç tutacak insanlar hakkında أُولٰئِكَ الْعُصَاةُ أُولٰئِكَ الْعُصَاةُ[57] sözüyle orucu bozmanın vücûbunu da açıkladı. Maslahatın atlatılmasına sebep olacak orucu, Şâriʿ Hazretleri, itibardan iskat etti.

Herhalde büyük ve önemli maslahat itibarıyle oruç, insanların her birisine farzolunmuştur. Lâkin bu, zarar vermemek, maslahatın atlatılmasına sebep olmamak ve takatten dış meşakkati icabetmemek şartlarıyle vâcip olmuştur.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ tefsirinde ilim ehlinin sözlerini kesinlikle iptâl:

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ[58] Orucu takatle, yani yalnız güçlük ve zahmetle eda edebilenlere oruç vâcip değil, bilâkis oruç bedelinde fidye vâcip olur.

Burada يُطِيقُونَ *cümlesinin mânâsı, güçlükle, zahmetle ve* meşakkatle eda edebilenler mânâsınadır.

Arabçada إِطَاقَةٌ, bizim dilde gücü yetmek, takati yetmek ki bu en son gücün yetmesinden ibarettir. **"Bende takat kalmadı"** demek, **"en son gücüm tükendi"** demektir. **"Buna takatim var"** demek, güçlükle, zahmetle, meşakkatle ve binbir güçlükle de olsa tahammül ediyorum demektir.

---

(56) Gazve, bizzat Hazret-i Peygamberimiz'in bulunduğu veya idare ettiği savaş demektir.

(57) Hadîs: Müslim/Siyam: 90, Tirmizî/Sawm: 18, Sunenu'n-Nesâî/Siyam: 49: "Onlar ʿasîdirler, onlar ʿasîdirler."

(58, 60, 62, 67, 69 ve 71) El-Bakara/184: "Oruca zor zahmet ve büyük güçlükle dayananlar bir düşkünü doyuracak kadar fidye verirler."

Her ne kadar bizde takat kelimesinin anlamına lûgat bakımından meşakkat anlamı dahil değilse de, **"takat ederim"** gibi cümlenin mefhumuna örf bakımından meşakkat mefhumu elbette dahildir. Kolay işlerde **"takat ederim"** ifadesi kullanılmaz.

[59] رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ âyet-i kerîmesi de buna iyi surette delâlet eder; zira kul, Rabbi Kerîm'den lisan-ı ᶜubûdiyetle tahfifi isterken, kendisinin herhalde itaate hazırlığını beyan etmek, ne kadar meşakkatli olur ise de **"Ya Rabbî, her emrini gücüm var iken elbette eda ederim"** gibi sözü söylemek edeb ᶜubûdiyet iktizasıdır. Buna göre bu âyet-i kerîmenin meâli, **"Son gücümüzle eda kılınabilen işleri, meşakkatli olur ise de, eda ederiz. Lâkin yâ Rab son gücümüzle eda kılınamaz meşakkatleri bize yükleme"** demek olur. Kulların zaafı, Allah'ın sonsuz merhameti ve keremi iktizasıyle, bu kelâmın mânâsı, yâ Rab, meşakkatli işleri bize yükleme demek olur.

[60] وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ ... âyet-i kerîmesinin tefsirinde lûgatin örfüne, Kur'ân-ı Kerîm'in belâgatine, Şâriᶜ Hakîm'in keremine en münasip tefsir de budur.

Bizim bu tefsirimize göre oruç farîzasına nisbetle insanlar, üç sınıf olur: 1) Zahmetsiz ve meşakkatsiz olarak orucu eda edebilen sınıf ki bu birinci sınıfın her birisine, her bir halde, oruç farz olur. 2) Takatları olan sınıf, yani meşakkatle ve güçlükle de olsa orucu tutabilenler sınıfı. Bu sınıf, oruç tutar ise serbesttir. Tutmaz ise fidye verir. 3) Takatları olmayan sınıf, yani oruç tutmaktan âciz veyahut muhakkak surette zarar gören sınıf. Bu sınıftan hiçbiri, oruç tutmakla mükellef değildir. Binaenaleyh bu sınıf insanlara, fidye de vâcip olmaz. Zira fidye, Kur'ân-ı Kerîm'in nazm kerîmine göre yalnız takat edebilenlere vâcip kılınmıştır. Takatı yok olan insanlardan teklîf, tamamiyle düşer. Onlara ne oruç vâcip olur, ne de fidye!

Allah'ın **"rahmet-i ilâhiye mutlaka"**sıyle ve kısıtlanmamış, bol ihsanıyle bizim şerefimize saklanıp kalmış tefsir işte budur. قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ ، يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ ، وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ .

---

(59) El-Bakara/286: "Rabbimiz, gücümüzün yetmeyeceği şeyle bizi yükümlü kılma."

(60) 58. notta geçti.

[61] يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ ، وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

Bu âyet-i kerîmede İslâm hukukçularının ve müfessirlerin diliyle söylenmiş sözlere bakarsak bizim tefsirin ehemmiyeti ve kıymeti bilinir ve takdir edilir. İnsan ilim ehlinin şaşkınlık verici ihtilâflarını ve en vâhî vecihleri istihsanla nakillerini görür ise şaşar ve teessüf eder. Bu insan şu güzel olmayan halin bir güzel faydası olmak üzere nihayet kendisinin fikirlerine gayet geniş meydanları açık görür, gönlünde teşebbüt hissi ve ikdam ruhu uyanır. Küçük, fakat **"Allah'ın kelâmı, Kur'ân-ı Kerîm'in nazmı doğru değildir. Durun da ben bunu düzelteyim."** iddiasından çekinmeyen, korkmayan cesur ve mağrur müfessirler takımı, لا takdir etmek hilesiyle gûya Kur'ân-ı Kerîm'i düzeltip وَعَلَى الَّذِينَ لَا يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ

[62] طَعَامُ... gibi sıhhati malûm olmayan terkibi yaratıp, tefsir namiyle Kur'ân-ı Kerîm'i tahrif etmişlerdir.

Te'vîlin ve tahrifin bundan da beter bir suretinin bulunması, mümkün değildir.

Örf-ü lisandan gafil, söz anlamaz, gönlünde Kur'ân-ı Kerîm'in kudsiyetinden ve masumiyetinden bir eser kalmamış, kelâm ruhuyla terbiye kılınmış mağrûr bir insan yavrusu, Kur'ân-ı Kerîm'de bir kusur bulmuş da kendi marifetiyle o kusuru gûya doğrultuyor!!

Bana kalırsa mağrûr gramercilerin ve cesûr taʿlilcilerin hallerinden ve hareketlerinden daha gülünç bir manzaranın bulunması mümkün değildir. Külliyatı ce cüziyyatı, celiyyatı ve hafiyyatı, açığı ve gizliyi ilmiyle ve hikmetiyle kapsayan Hakîm-i Mutlak Hazretlerine, cehlin ve gafletin mücessem örneği olan miskin insan yavrusu, dil öğretir ve O'na beyandan ders vermeye kalkışır.

Kur'ân-ı Kerîm'de إِنَّ بَيَانَ اللّٰهِ لَهُوَ الْبَيَانُ mânâsına

[63] قُلْ إِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدَى âyet-i kerîmesi var iken kelâm ruhuyle terbiye kılınmış bizim taʿlilcilerimiz "Kur'ân'ın beyanı beyan değil, bizim beyanımız beyandır" gibi iddiaları lisan halle-

---

(61) Âl-i ʿİmran/73: "Ey Muhammed! De ki: Bol nimet gerçekten Allah'ın elindedir, onu istediğine verir. O zengindir. O her şeyi bilir. Rahmetini dilediğine verir. Allah büyük fazl ve ihsan sahibidir."

(62) "Orucu tutmaya güçlükle de olsa gücü yetmeyenler, bir düşkünü doyuracak kadar fidye verirler."

(63) El-Enʿam/71: "Ey Muhammed! De ki: Hidâyet gerçekten ancak Allah'ın hidâyetidir."

riyle söylüyorlar. Yoksa Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerine i°rab yaratırlarken, filân kelime fazla, filân kelime atılmış, filân kelime öne, filân kelime de sona alınmış gibi en beyhude sözlerini o kadar cesaretle söylemezlerdi.

Kur'ân-ı Kerîm'i tashih mânâsından sıkılan haşiye yazarlarından biraz müteeddip kısmı, hayrette kalma kötülüğünden nasıl olsa da kurtulmak arzusuyle olsa gerektir ki cüzî mülâhaza sonunda butlânı malûm olan en vâhî vecihlerin hatâlarından gaflet edip veyahut ona göz yumarak يُطِيقُونَهُ fiilinin masdarının hemzesini selb hemzesi, nefy hemzesi saymışlardır. Bu takdirde وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ âyeti [64] وَعَلَى الَّذِينَ لاَ يُطِيقُونَهُ mânâsına olacakmış da düğüm gûya çözümlenecekmiş!

Bu tevcih, °indî olmakla beraber hatâsı gayet açıktır; zira masdarın hemzesi, selb yani olumsuzluk mânâsına ise, o takdirde وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ âyeti, وَعَلَى الَّذِينَ لاَ يُطِيقُونَهُ mânâsına olmayıp bilâkis [65] وَعَلَى الَّذِينَ يُزِيلُونَ طَاقَةَ الصَّوْمِ mânâsına olması gerekir. Bu duruma giren ifadenin de mânâsızlığı, yahut mânâsının butlânı gün gibi açıktır. Eğer hemze selb için olsaydı وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُهُمْ demek gerekirdi. **"Kendi oruç güçlerini giderip yitiren insanlara, fidye lâzımdır"** mânâsına delâlet ettirmek için يُطِيقُهُمْ demek **lâzımdır.**

يُطِيقُونَهُ ile يُطِيقُهُمْ terkiplerinin farklarını anlamayacak kadar gafil olduktan sonra, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini tefsir hevesiyle ağız açmamak daha makul olur.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ ... âyet-i kerîmesinin tefsirinde söylenmiş bu sözleri, burada naklettim. Bunu, zayıflığı ve bâtıllığı malûm olan sözlerin butlânlarını göstermek kasdiyle yapmadım; zira cüz'î mülâhaza ile zâhir olacak şeyleri beyan etmeye ihtiyaç yoktur. Bunu bizim tefsirimizin tersine gösterilebilecek tefsirlerin kıymet ilmiyelerini mukaddemen, önceden gösterip koymak için arzettim.

---

(64) El-Bakara/184: "Ona gücü yetenlere" mânâsındaki âyet "ona gücü yetmiyenlere..." demek olacakmış.

(65) (و على الذين يزيلون طاقة الصوم) Yani: "Oruç tutabilme takatını kaldırıp yitirenlere..."

İslâm hukukçularının bazıları, görüşümü teyit için nasıl ise de bir delil bulalım gayretiyle وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٌ... âyet-i kerîmesinin tefsirinde أَيْ يَقْدِرُونَ الْفِدْيَةَ مِنَ الْمَرْضَى وَالْمُسَافِرِينَ وَلَا يَصُومُونَ، فِيهَا فِدْيَةٌ زَائِدَةٌ جَزَاءَ تَأْخِيرِ الصَّوْمِ[66] demişler.

Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri, آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ olmayıp insanın anlayamayacağı şekilde bilmeceler olsaydı, hem de taᶜcil kılınmamış فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ hitabında erteleme kolaylığı mutasavver olsaydı veyahut İslâmiyet herhalde, muaheze esasında bina kılınmış olsaydı, fikirsiz ve mülâhazasız söylenen böyle keyfî tefsirlerin her biri, belki, kabul kılınabilirdi.

İlim ehlinin çoğu وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ âyet-i kerîmesi, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ[68] âyet-i kerîmesiyle nesh kılınmıştır derler. Bu söz, şüphesiz evvelki üç sözden güzeldir. Lâkin, benim nazarımda, birkaç yönden isabetten uzaktır.

1) Bu âyetin mensuhluğu takdirinde يُطِيقُونَهُ cümlesi, يَقْتَدِرُونَ عَلَيْهِ mânâsına olmaz. Lâkin böyle olursa وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٌ...[69], âyet-i kerîmesinin terkibinde hiçbir bağlantının kalmaması gerekir; **zira oruca iktidar, kudret, hiçbir surette orucun sukutuna ve oruç karşılığında fidyenin vücûbuna sebep olamaz.** Yani sıla tamamiyle iptâl edilir. Akd vazᶜ yani Allah'ın kastettiği ile akd haml, yani insanların çıkarmak istedikleri mânâ arasında çelişki gibi bir hal hâsıl olup Kur'ân-ı Kerîm'in belâgat-i mâneviyesine büyük halel gelmiş olur. Bu vechin yalnız kendisi, cümhûrun, ekseriyet ulemânın sözünü esasından iptâle kâfidir.

2) Nesh, her vakit, hitabtan kasd kılınmış hüküm üzerine gelir. Burada hüküm, oruç vücûbundan bir sebep münasebetiyle is-

(66) Yani: "Hastalar ve seferde bulunanlar sayılı günlere yetişip o günlerde, yılda, orucu geciktirdikleri karşılığında fidye vererek oruç tutmazlar."
(67) 58. notta geçti.
(68 ve 72) El-Bakara/185: "Sizden ayı idrâk eden, o ayda oruç tutsun."
(69) 58. notta geçti.

tisna kılındıktan sonra icab kılınmış fidye vücûbîdir. Eğer âyet-i kerîme nesh kılınacak ise bu fidye vücûbî nesh kılınıp oruç vücûbundan istisna kılınmış insanlara orucun hem de fidyenin vâcip olması gerekir. Evvelde iktidar illetiyle istisna ne kadar münasip olmamış ise, şimdi fidyeyi nesh etmek durumu da o kadar münasip değildir.

3) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ [70] gibi farziyeti kesinlikle en tekitli surette ifade eden âyet-i kerîme ile nesh kılınmamış olan وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ [71] âyet-i kerîmesi, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ [72] âyet-i kerîmesiyle nasıl nesh kılınabilir? Müekkid var iken nesh kılınmamış bir âyet, muhtemel âyetle elbette nesh kılınamaz.

4) Hükümde çelişki sureti yok iken nesh iddiası nasıl mümkün olur? Oruç vücûbuyle fidye vücûbu arasında çelişki yoktur. Güçleri, takatları bütün ve tam olan insanlara oruçla beraber fidyeyi vâcip kılmak, daha münasiptir.

5) Bir hükmü tafsilâtla beyan etmek gayesiyle bir âyet mesabesinde olan âyetlerin birine mensuhtur, diğerine de nasihtir demek, Kur'ân-ı Kerîm'de matlup olan nüfûza, tesire, cezâlete halel vermiyor mu?

Kur'ân-ı Kerîm'in hitablarında kalpleri titreten heybetin, azametin ve cezâletin, tokluğun bulunması gerektir. Lâkin kulaklara erişmeden önce nesh kılınmış âyetin kalplerde tesiri ve cezâleti kalmaz. Evet, bu iki âyet-i kerîmede nüzûl cihetiyle biraz aralık bulunabilir. Lâkin tilâvette mukarenetin ehemmiyeti, bununla bâtıl olmaz. Bu iki âyet-i kerîmede nüzûl cihetiyle biraz aralığın bulunması iddia kılınır ise de hangisinin önceden, hangisinin de sonradan indirilişini tâyin etme meselesi, hemen hal kılınmamış gibidir. Buna göre tâyinle birini nasih, diğerini de mensûh demek, keyfî ve havaî bir söz olur.

Ebu Na'im'in mustahrecinde, İmam Beyhakî Hazretlerinin Sünen'inde yazılmış olan

---

(70) 11. notta geçti.
(71) 58. notta geçti.
(72) 68. notta geçti.

"إِنَّ النَّبِيَّ قَدِمَ الْمَدِينَةَ وَلَا عَهْدَ لَهُمْ بِالصِّيَامِ . فَكَانُوا يَصُومُونَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ حَتَّى نَزَلَ رَمَضَانُ ، فَاسْتَكْثَرُوا ذَلِكَ وَشَقَّ عَلَيْهِمْ فَكَانَ مَنْ يُطْعِمُ مِسْكِينًا كُلَّ يَوْمٍ تَرَكَ الصِّيَامَ مِمَّنْ يُطِيقُهُ . رُخِّصَ لَهُمْ فِي ذَلِكَ"[73] rivâyeti sabit olur ise وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ[74] âyet-i kerîmesi, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ[75] âyet-i kerîmesinden sonra indirilmiş olup mensûhluk kusurundan kurtulmuş olur.

Şu beş yönün her birisiyle yalnız başına, hem de bütünüyle, cumhûrun sözü, isabet şerefinden indirilmiş olsa gerektir. Evvelki üç fikrin mânâsızlığı ve kıymetsizliği, şüpheden arınmış surette beyan kılınmıştır.

Şimdi şükür diliyle iddia edebiliriz ki yukarıda söylenmiş fikrimiz, muarazasız sabit olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri, müfessirlerin ve ta'lilcilerin takdirleriyle doğrultulacak kusur ve eksikliğinden temiz kaldı. Bizim esas maksadımız da budur.

İslâm bilginlerine, ilme meraklı olan öğrencilere, kütüphaneleri kütüphanem kadar zengin olmayan muhterem imam efendilere, belki ehemmiyetli bir fayda sağlanır ümidiyle, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri üzerinde iddia kılınan "nesh" meseleleri hakkında İslâm bilginlerinin en güzel eserlerinde geniş olarak ele alınmış malûmattan burada birazını naklettim.

Neshin dört mânâsı:

Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri hakkında eskilerin lisanlarında kullanılan "nesh"in birkaç mânâsı vardır.

1) Umumu tahsis etmek[74], mutlakı takyit etmek[75] ve mücmeli beyan etmek gibi yollarla husûsun açık mânâsını terketmek. Bu mânâ ile nesh, hem haberde hem de teklifte câri olur.

---

(73) Hadîs: Buharî/Sawm: 39: "Peygamber Efendimiz Medine şehrine gelmiştiler. Medineliler, Ramazan orucunu bilmezlerdi. Ramazan farz kılınıncaya kadar her ay üç gün oruç tutarlardı. Onlar bunu çok buldular ve Ramazan onlara zor geldi. Onlardan bazıları, kaadir olup oruçsuz geçirdikleri günlere karşılık, her gün için gir yoksulu doyururlardı. Peygamber Efendimiz buna ruhsat, izin verdi."

(74) 58. notta geçti.

(75) 20. notta geçti.

Sahâbî İbn Abbas Hazretleri وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا[76] âyet-i kerîmesi مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ[77] âyet-i kerîmesiyle mensûh oldu demiştir; zira evvelki âyetin ıtlakı, ikinci âyet-i kerîmede zikr kılınmış مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ[78] kaydiyle kayıtlanmıştır. قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ[79] âyet-i kerîmesi, İbn-i Abbas Hazretlerinden sabit olan rivâyete göre, وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ[80] âyet-i kerîmesiyle nesih kılınmıştır. Yâni evvelki âyet-i kerîmede bulunan icmâl, umumi mânâ, ikinci âyet-i kerîmenin tafsiliyle beyan kılınmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan istisnaların her biri, umumu tahsis etme cihetiyle, bu ıstılah örfünde nesh diye adlandırılabilir.

2) Eskilerin dillerinde neshin ikinci mânâsı, bazı insanların anlayışlarına sebkat eden iyhamı, şüpheyi kaldırmak demektir. Eshabı kiram وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللهُ[81] âyet-i kerîmesi, لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا[82] âyet-i kerîmesiyle veya رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا[83] âyet-i kerîmesiyle nesh kılındı demişlerdir. Evvelki âyet-i kerîmeden maksut olmayan fakat iyham, tereddüt yoluyle anlaşılan mânâyı, ikinci âyet-i kerîme kaldırmıştır.

3) Neshin mânâsı, nüsha olmak veya nesha almaktır. Filân âyet-i kerîme, filân âyet-i kerîmeyi neshetti, yani o âyetin nüshası oldu, mânâ bakımından müradifi, anlamdaşı oldu demektir. Vahab İbn Münebbih Hazretleri وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ[84] âyet-i

---

(76) Eş-Şûra/20: "... Dünya gelirini isteyene ondan veririz..."
(77) El-İsrâ/18: "Dünyayı isteyene istediklerimize dilediğimiz kadar veririz."
(78) El-İsrâ'/18: "... İstediklerimize dilediğimiz kadar..."
(79) El-Enfâl/1: "... Ey Muhammed! Ganimetler Allah'ın ve Peygamberindir de."
(80) El-Enfâl/41: "Bilin ki ele geçirdiğimiz ganimetin beşte biri Allah'ındır."
(81) El-Bakara/284: "... İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker."
(82) El-Bakara/286: "Allah bir nefsi, takatı, ölçüsü dışında mükellef, yükümlü kılmaz."
(83) El-Bakara/286: "... Rabbimiz, eğer unutacak veya yanılacak olursak bizi bundan sorumlu tutma."
(84) Eş-Şûra/5: "... ve yeryüzündekilere mağfiret dilerlerken..."

kerîmesi, [85] وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا âyet-i kerîmesiyle nesh kılındı demiştir. Yâni ikinci âyet-i kerîme, evvelki âyetin nüshası olmuş, mânâları birdir demektir.

Bu ıstılaha göre nesh, nesha almak mânâsına olur. Mânâları birbirine yakın olan âyetlerde çok kullanılır.

نَسْخ kelimesinin eskilerin dillerinde şu üç mânâda kullanılmasına ve yayılmasına göre, çok âyet-i kerîmelere mensûh tâbiri câiz görülmüştü. Selef-i kirâm'ın örfünden gaflet etmiş olan müellifler, o âyetleri [86] مَشْهُور mânâsıyle [87] مَنْسُوخ hayal kılıp, مَنْسُوخ ve نَاسِخ kitaplarını yazarlarken pek çok âyet-i kerîmeleri meşhur mânâsıyle mensûh cümlesinden saydılar. Kur'ân-ı Kerîm bilgilerine ait, gûya geniş bilgilerini göstermek arzusuyle Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok âyet-i kerîmelerini delil olabilmek şerefinden indirdiler, "işten çıkardılar". Bizim fikrimize göre müelliflerin bu hareketleri, Kur'ân-ı Kerîm'i âdetâ iptâl gibi bir harekettir. Gören gözde zararı yok gibi ise de çok büyük bir suçtur.

إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ. وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللهِ عَظِيمٌ [88]

4) Neshin dördüncü mânâsı, şer'î delillerden biriyle sabit olan bir hükmü kaldırmak ve iptâl etmek demektir. Bu mânâ, neshin en meşhur mânâsıdır. Nesh sözü eğer kayıtsız kullanılırsa bu mânâ kastedilir. Evvelki mânâları hususî bir örf iken onun bu mânâsı, hem genel hem de ilmî olan bir örftür.

İnsanların medenî hayatlarına bağlı olmak cihetiyle semavî şeriatlarda ve kanunlarda bu mânâ ile nesh, hem tabiîdir hem de zorunludur. Ahvalin, zamanın ve mekânın ihtilâflarına uyarak kanunlar ve şeriatlar elbette muhtelif olur. Evet, şeriatların usûl-ü külliyesi, genel usûlleri ve kavaid-i esasiyesi nesh âfetinden tamamen kurtulabilir. Lâkin ahvalin, mekânın ve zamanın hususiyetlerine ait ahkâm fer'iye, herhalde her vakit mensûh olabilir. Bu nesh

---

(85) El-Mu'min/7: "... ve imân edenlere mağfiret dilerler."
(86) Meşhur, şöhret bulup yayılmış olan demektir.
(87) Mensûh, nesh edilmiş yani hükümden kaldırılmış âyet demektir.
(88) En-Nûr/15: "Onu dilinize dolarsınız. Bilmediğiniz şeyleri ağzınıza alırsınız. Allah katında ehemmiyeti büyük olduğu halde onu ehemmiyetsiz bir şey sayarsınız."

ya zorunludur, yahut hiç olmazsa tabiîdir. Neshin imkânı konusunda ilim ehlinin sonsuz tartışmaları, bize göre gayet gariptir.

Şeriatlarda neshin zorunluluğu, fakat Kur'ân-ı Kerîm'de onun yokluğu:

Şeriat-ı İslâmiye mensûh olmaz sonsuz kalır demek, İslâm hukuku kitaplarında yazılmış olan fer'î hükümler, ebedî olarak kalır mânâsına değildir. Şeriat-ı İslâmiye ebedî bir şer'i semavîdir. Lâkin İslâm hukuku eserlerinde istihraç kılınıp yazılmış hükümlerin her biri, değiştirilebilir .İşte şimdi bunu anlamak lâzımdır.

Şeriatları ve ahkâm fer'iyyeyi nesh meselesinde fikrim her ne kadar bu ise de Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerini nesh konusunda fikrim ve inancım, bir hayli başkadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinde nesh, her ne kadar mümkün ise de vukûu kesin surette isbatlanmamıştır. Bilâkis mensûhluğu ileri sürülen âyet-i kerîmelerin bazılarında nesh iddiası, tamamiyle bâtıldır. Oybirliğiyle veya çoğunlukla mensûhluğu kabul edilen müteaddit âyet-i kerîmeleri delil getirip bu iddiayı inşaallah isbatlayacağım.

(1)

« وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ • فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ »[89] âyet-i kerîmesi, cumhûrun fikrine göre,

« وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا »[90]

âyet-i kerîmesiyle nesh kılınmıştır. Yani evvelki âyet-i kerîmeden elde edilen fayda **"bir yıllık 'iddet"**, ikinci âyet-i kerîmeden elde edilen fayda ise **"dört ay on günlük 'iddet"** ile nesh kılınmıştır[91]. Cumhûrun bu sözü, çeşit yönler gerekçesiyle bâtıldır.

---

(89) El-Bakara/240: "İçinizden ölüp eşler bırakanlar, evlerinden çıkarılmaksızın yılına kadar eşlerinin geçimini sağlayacak şeyi vasiyyet etsinler. Eğer eşleri çıkarlarsa bunu, kendilerinin arzularıyle, iyilikle yaptıklarından dolayı size sorumluluk düşmez."

(90) El-Bakara/234: "İçinizden ölüp eşler bırakanların eşlerinin kendileri yeniden evlenmek için, dört ay on gün beklerler."

(91) 'İdde, İslâm hukukunda kadının kocasından boşanmasıyle veya kocasının ölümü gibi bir sebeple muayyen müddet içinde evlenmeyip beklemesinden ibarettir. Sebebi ise, gebe kalmışsa çocuğunun nesebini ve bu nesebe terettüb edecek hakları korumak içindir.

Birincisi, eğer evvelki âyet-i kerîme, ikinci âyetle nesh kılınmış olsaydı Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinde tertip bâtıl olurdu; zira sonra inmiş bir âyeti önceden indirilmiş diğer bir âyetten önce yazmak ve ondan önce okumak, özellikle o âyetlerin ikisi de bir sûrede olsalar bile, elbette caiz olmaz. Tilâvet ve kitâbet tertibi, bir sûrenin âyetlerinde iniş tertibine uygun olması gerekir.

İkincisi, evvelki âyet-i kerîmede bir yıllık ᶜiddet, Şâriᶜ tarafından gerekli kılınmış olsaydı فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ[92] cümlesi bâtıl olurdu; zira bir yıllık ᶜiddet vâcip olur ise hurûç, çıkış elbette yasak olur. Burada hurûç, çıkış, şüphe yok ki müddetin geçmesinden önce olan hurûçdur.

Üçüncüsü, Şâriᶜin takdiriyle insanlar tarafından kılınacak vasiyet arasında çelişki görmek kaabil değildir. ᶜİddet vazifesinde Şâriᶜin takdiri, kadınlar için vâcip olur. Lâkin yardım yolunda kılınacak vasiyeti kabul etmek, kadınların kendi ellerindedir. Kabul ederlerse bir yıl kalabilirler, etmezlerse müddet şerᶜiyyenin geçmesinden sonra çıkarlar.

Dördüncüsü, bu âyet-i kerîmede, وَصِيَّةٌ kelimesinde, **iki okunuş tarzı** vardır:

A — İbn Kasîr, Nafiᶜ, Abu Caᶜfer, Yaᶜkub, Kisaî, Halef ve Şuᶜbe gibi kıraet imamlarının tilâvetlerinde merfuᶜ, yani ötreli olarak okunur.

B — İbnu'l-ᶜAlâ', ibn ᶜAmir, Hamza ve Hafs tilâvetlerinde ise mansûb yani üstün olarak okunur.

Bizim müfessirler, bu âyetlerden bir mânâ istifade edebilmek için takdir usûlüne veyahut daha açık tâbirle düzeltme usûlüne başvurmuşlar, evvelki kıraeti فَعَلَيْهِمْ وَصِيَّةٌ diye, ikincisini de فَلْيُوصُوا وَصِيَّةً takdirleriyle düzelterek nesh dâvasına zemin hazırlamışlardır. Eğer hal böyle keyfî takdirlere kalmış ise nesh kılınmış şeyler, keyfî takdirlerin bizzat kendileri olur. Âyet-i kerîmelerin nesh olunmaları lâzım gelmez.

Âyet-i kerîmeler, bize göre, taᶜlillerin düzeltmelerine ve takdirlerine ihtiyaç göstermeyip onlar, gayet açık surette mânâyı ifade ederler. Şayet uyarak takdir edecek olursak vücûbu ifade eden hitapları takdir etmeyip belki وَلَهُمْ وَصِيَّةٌ , وَقَدْ أَوْصَوْا وَصِيَّةً

(92) El-Bakara/240: "... çıkarlarsa size sorumluluk düşmez."

gibi takdirle kanaat edebiliriz ve bu takdirde âyet-i kerîmenin nesh olunmasına sebep kalmaz.

(2)

« يَا أَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ حَرِّضِ ٱلْمُؤْمِنِينَ عَلَى ٱلْقِتَالِ ۚ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ ۚ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ »[93]

âyet-i kerîmesi kendi sonunda bilâ fasıla gelmiş olan « ٱلْآنَ خَفَّفَ ٱللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۚ فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ ۚ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ ٱللَّهِ ۗ وَٱللَّهُ مَعَ ٱلصَّابِرِينَ »[94] âyet-i kerîmesiyle ve oybirliğiyle mensûh imiş.

Evvelki âyet-i kerîme, on kişi karşılığında bir kişinin sebatına delâlet eder. Halbuk ikinci âyet-i kerîme, iki karşılığında bir kişinin sebatına delâlet eder. **"On karşılığında sebat"** vücûbî imiş, **"iki mukabilinde sebat"** ise vücûbiyle nesh kılınmış imiş!

İlim ehlinin icma[c] adı verilen bu gibi reyleri, en acayip fikirlerdendir.

Yüksek himmet, hamâset ve yardım faziletlerini insanların kalplerine koyup her ferdin belki umum insanların ruhlarını terbiye cihetiyle fevkalâde mühim, en ehemmiyetli âyet-i kerîmeyi nesh etmek, hem Kur'ân-ı Kerîm'e hem de İslâm ümmetine gayet büyük haksızlık olur, değil mi?

Sabır ve sebat bereketi sayesinde bir kişinin ona üstün gelmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in vaadiyle sağlanmış ise, bu gerçek vaad, tarihin Kur'ân-ı Kerîm'de hikâye kılınmış hesapsız şehadetleriyle bir hakikat-ı mutlaka olmak derecesine de gelmiş ise, nesh mümkün olur mu? **Mümkün olursa, nesh etmekte bir makul maslahat bulunur mu?**

Yazılışında ve okunuşunda aralık olmaması delâletiyle indirildiklerinde aralık bulunmayan zahir âyet-i kerîmelerde nesh iddia

(93) El-Enfâl/66: "Ey Peygamber, mü'minleri savaşa teşvik et. Sizden sabırlı yirmi kişiniz, onlardan ikiyüz kişiyi yener. Sizin yüz kişiniz münkirlerin binini yener; çünkü onlar, gerçekten anlayışsız bir güruhtur."

(94) El-Enfâl/67: "Allah, şimdi yükünüzü hafifletti; zira içinizde za[c]fın bulunduğunu biliyordu. Sizin sabırlı yüz kişiniz olursa onlardan iki yüzünü yener ve bin kişiniz olursa biiznillâh, onlardan iki binini yener. Allah, sabredenlerle beraberdir."

etmek, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinde caiz olmayan tenakuzu iddia etmek olur. Böyle iddia, burhanı[95] olmayan bir sözdür. Sınırı olmayan bir cesaret, hem de suç olur değil mi?

Nesh takdirinde, ehl-i İslâmın sanı ve hazırlığı az iken, ümmet-i İslâmiye **"bir kişinin, on kişi karşısında sebat edecek kadar"** kuvveti haiz olup, ümmet-i İslâmiye kendisinin ictihadıyle, Allah'ın nusretiyle, en büyük şevketine eriştikten sonra **"bir kişinin yalnız iki kişiye karşı sebat edebilecek kadar"** zayıflık derekesine mi inmiş olur? Kuvvet yok iken bir kişi on kişiyi yener ise kuvvet kemâline eriştikten sonra bir kişi, yalnız iki kişiyi mi yener? Hakikat-ı mutlakaya bu kadar muhalif bir mânâyı Kur'ân-ı Kerîm'in hikmetine isnad etmek, acaba münasip olur mu?

İkinci âyet-i kerîmede اَلْاٰنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا[96] cümle-i celîlesinden istifade kılınmış hasr, yani **"yalnız bu dakikada Allah sizden hafifletti"** hasrı, maziye nisbetle mi, yoksa geleceğe göre mi olur? Maziye nisbetle hasr ifade etmez; zira hitabın inişinden önce hükmün yokluğu, aslî, esasî yokluktur. Beyansız malûmdur. Geleceğe nisbetle olursa tahfif, âyetin inişi zamanına, ya devrine mahsus kalıp gelecekte tahfifin yokluğu, اَلْوَاحِدُ لِلْعَشَرَةِ[97] kanunu, hasrın mefhûmuyle de sabit olur. Buna göre ikinci âyet-i kerîme, birinci âyet-i kerîmeyi nesh etmiş olmaz. Bilâkis onu teyit etmiş olur.

Evvelki âyetin mensûh olması takdirinde bu anlayışa terettüp edecek o kadar büyük ve nice mefsedetler, mazarratlar, ehl-i ilmin sözünü elbette kesinlikle iptal eder. Evvelki âyet-i kerîmenin mensûhiyeti hem mümkün değildir, hem de matlup değildir.

---

(95) Burhan, dilde delil ve hüccet mânâsınadır. Mantıkta, çürütülmesi kaabil olmayan kesin bir hüccet ve katî bir delil demektir. Bu sebepledir ki Cenâb-ı Hak El-Bakara sûresinin 111. âyetinde, "Cennete Yahûdi ve Nasranîlerden başkaları aslâ girmeyeceklerdir dediler. Bu onların temennîleridir. Ey Muhammed, onlara: **Eğer bu sözlerinizde doğru iseniz burhanınızı, çürütülemez delilinizi gösteriniz de"** buyurmuştur.

Fıkıhda ise beyyine-i ᶜadile yani şehadet-i ᶜadile, doğru şehadet mânâsına kullanılır. Burhan ile sabit olan şey, aynen sabit olmuş gibidir" kaidesinde olduğu gibi şehadet ve ikrara şâmil hüccet mânâsınadır. Delil, kendisiyle doğru olarak matluba varmak mümkün olan vasıtadır.

(96) El-Enfâl/66: "Allah, ancak şimdi yükünüzü hafifletti. İçinizde gerçekten zaaf bulunduğunu bilmiştir."

(97) "Ona bir..."

Mümkün değildir; zira Allah'ın izzet-i ilâhiyesiyle sebkat etmiş gerçek vaad, hiçbir suretle geri kalamaz. وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ [98] , كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي [99] , وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ [100] gibi tekitli yeminlerle vaad kılınmış yardım ve zafer, bu evvelki âyet-i kerîmede, hiçbir vakit nesh kılınamaz. Matlup değildir; zira isbat, sabır ve hamâset ruhu veren âyet-i kerîmeyi neshettirmek, ümmetin başına en büyük âfetleri yağmur gibi indirebilir... Sebat, sabır ve hamâset gibi fazîletler, her bir maksadın, her bir izzetin en büyük vesilesidir.

Evvelki âyet-i kerîmenin, bizim pek kesin inancımıza göre mensûhiyeti asla mümkün olmayan derecede muhkemdir.

Bu âyet-i kerîme, mü'minleri ilk önce gayrete getirmiştir. Sonra da bu gayreti teyit yoluyle, on kişi karşısında direnecek sâbirlerin, sabredenlerin her birine Allah'ın yardımını vaadetmiştir. Lâkin İslâmiyetin başlangıcında ehl-i imânın azlığına, hazırlığın yokluğuna göre, الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا [101] âyet-i kerîmesiyle geçici surette tahfif kılıp, gelecekte ehl-i imânın sayısı artacak saatlerde, hazırlığın tamam olacağı vakitlerde, on karşılığında bir mü'minin sebatı vâcip olacağına mefhûm tarikiyle işaret etmiştir.

Sabredecek ve sebat gösterecek insanın, kendisinin on misline, yüz misline ve bin misline üstün geleceği, tarihî bir hakikattir. كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ [102] İnsanlarda en büyük kuvvet, insanları hayallerine ve ümitlerine kul eder derecede büyük imân kuvvetidir. Tarihte en büyük hâdiseleri vücûde getiren insanlar, sabırdan ve imândan başka kuvvetleri yok olan, adetleri az fertlerdi. Evvelki âyet-i kerîme-

(98) Er-Rûm/47: "İnananlara yardım etmek, bize hak olmuştur."

(99) El-Mücadele/21: "Allah, andolsun ki, ben ve peygamberlerim üstün geleceğiz diye Levh-i Mahfuz'da yazmış, bunu tekeffül etmiştir."

(100) Es-Saaffât/171, 172 ve 173: "Andolsun ki peygamber kullarımıza söz vermişizdir. Şüphesiz onlar, yardım göreceklerdir. Elbette bizim ordumuz galip gelecektir."

(101) 94. notta geçti.

(102) El-Bakara/249: "Nice az topluluklar, Allah'ın izniyle, çoğuna üstün gelmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir."

nin ifadesine göre, üstünlük, sabır ve imân kuvveti ile ve bu iki büyük faziletin bereketiyle olur. Lâkin mağlûbiyet بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ[103] cümlesinin beyanına göre, idrâk ve ilmin yokluğu felâketiyle olur. Bizzarûre, galebe izzeti için iki şey lâzım olur, onlar da 1) sabır ve imân fazileti ve 2) ilmî hazırlıktır.

Tarih sayfalarında kesin delillerle isbat kılınmış, hem de siyasî ilimlerde meselelerinde esas ve kuvvetli delil olmak sıfatlarıyle kabul kılınmış bu büyük hakikatlere güzel üslûpla delâlet eden âyet-i kerîmeyi kendi sonunda bilâfasıla gelmiş olan âyet-i kerîme ile mensûh olmuştur demek, eğer İslâmiyetin ve Kur'ân-ı Kerîm'in şanına karşı işlenmiş büyük bir suç olmasa bile biraz düşünebilen ilim ehlinin ağzına lâyık bir söz olamaz.

İnsan en önemli âyet-i kerîmelerin tefsirlerinde söylenmiş öyle sözleri görürken, feylesof-u islâm Abu'l-ᶜAlâ' Hazretlerinin:

إِذا رَجَعَ ٱلْحَصِيفُ إِلى حِجاهُ   تَهاوَنَ بِالمَذاهِبِ وَٱزْدَراها
فَخُذْ مِنْها بِمَا أَدّاهُ لُبٌّ   وَلَا يَغْمِسْكَ جَهْلٌ فِي صَراها
وَهَتْ أَدْيانُهُمْ مِنْ كُلِّ وَجْهٍ   فَهَلْ عَقْلٌ يُشَدُّ بِهِ عُراها ؟
أَتَعلَمُ جارِساتٌ فِي جِبالٍ   أَراها قَبْلَها سلفٌ ، أَراها
بِمَا فِيهِ ٱلْمَعاشِرُ مِنْ فَسادٍ   تَوارَى فِي ٱلْجَوانِحِ ، أَوْ وَراها
أَعبْرِيٌّ تَهَوَّكَ فِي حَدِيثٍ   فَباعَ ٱلْمُشْكِلاتِ . كَمَا ٱشْتَراها
وَغاياتٌ بُسِطْنَ إِلَى أُمُورٍ   جَراها ٱلْآجِرُونَ ، كَمَا جَراها
تَمارَى ٱلْقَوْمُ فِي الدَّعْوَى، وَهَبُّوا   إِلَى الدُّنْيا ، فَكُلُّهُمُ مَراها
وَنَحْنُ كَأَنَّنا هَمَلٌ بِجَدْبٍ   عُراةٌ لَا نُمَكَّنُ مِنْ عَراها
فَإِنَّ اللهَ غَيْرُ مَلُومِ فِعْلٍ   إِذا أَوْرَى ٱلْوَقُودَ عَلَى وَراها

104

beyitleri gibi en güzel ve en iyi sözlerini bilâihtiyar okursa günahkâr olmaz.

(103) 93. notta geçti.

(104) "Akıllı kimse aklına müracaatla mezheplere aklının ışığı altında bakarsa ona bakışını değiştirir, onları değersiz bulur / Sen ise mezheplerden onların özünü al, cehalet seni birikmiş suya batırmasın / O adamların dinleri her yönden zayıftır, çürüktür. Acaba onun değerlerini ortaya

(3) Âyetu's-seyf:

Seyf âyeti yani kılıç kullanma âyeti, Kur'ân-ı Kerîm'de, mahsus bir âyet değildir. Bilâkis siyasette devleti korumada, kuvveti kullanmaya müsaade eden âyetlerin her biri seyf âyetidir. Lâkin ilim ehlinin çoğu, seyf âyeti olmak üzere التَّوْبَة "At-Tewbe" sûresindeki فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ ...[105] diyen 5 inci âyet-i kerîmeyi tâyin etmişlerdir. Bana kalırsa, El-Bakara sûresindeki (190) ıncı âyet-i kerîme ile sonra gelmiş olan dört âyet-i kerîmeyi örnek göstermek daha iyi ve daha uygundur; zira o beş âyet-i kerîmede kılıç kullanmanın mucibi, mahalli, hikmeti, hududu, zamanın ve mekânın seyfe nisbeti, ne vakit, ne için ve kimin karşısında seyfin, kılıcın zorunlu olarak kullanılacağı ve adalete riayet gibi önemli şeylerin her biri El-Bakara âyetlerinde zikir kılınmıştır. Herhalde âyet, seyfi tâyin etmek meselesi, o kadar mühim değildir. Bilâkis seyf âyetlerinde adalet ve siyaset vazifelerini beyan yolunda gelmiş olan وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ[106], وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ , فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ[107] أَخْرَجُوكُمْ[108] gibi irşatları güzel mânâsıyle anlamak, en mühim bir farizadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in mensûh âyet-i kerîmelerini, büyük zevkle arayan ilim ehli, seyf âyetleriyle hesapsız âyet-i kerîmeleri nesh etmişlerdir. Bunlarca af âyetleri, sabır âyetleri, iʿraz âyetleri, imhâl

---

koyacak ve onları bağlayacak bir bağ yok mudur? / Dağda kuvvetler olduğunu bilir misin? Onları ve tarafında ilerlemiş olanları görüyorum. Orada yanlarda, civarlarda veya arkalarda gizlenen, fesada uğramış insanları görüyorum / Acaba onlar, hayrette kalan ve işlere bilmeden girişen İbrani midirler? Müşkülâtları satın aldıkları, öğrendikleri gibi satmış olanlar mıdır? / Bu, arz edilen ve çalıştıranların istedikleri gibi yürüttükleri geniş gayelerdir / Millet, dâva üzerinde tartışır, hepsi de dünyaya, meydana münakaşacı, mücadeleci sıfatıyle koşar / Biz sanki kurak çölde gece ve gündüz kaderine terkedilmiş çıplak, sahipsiz ve değerleri ortaya koyulamayan hususları ortaya koymakta engelleniyoruz / Cenâb-ı Hak halka ışık tutmak isterse hüküm ve karar onun olur, kimse bir şey söyleyemez." El-Luzumiyyat, Bombay, 1303 h.

(105) Et-Tewbe/5: "Hörmetli aylar gelince..."

(106) El-Bakara/190: "... Siz saldırmayın. Allah, gerçekten saldıranları sevmez."

(107) Et-Tewbe/8: "Onlar size karşı doğru davrandıkça siz de onlara karşı doğru davranın. Allah, gerçekten kendisinden sakınanları sever."

(108) El-Bakara/191: "... Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın..."

âyetleri ve liyn yani yumuşaklık âyetleri, genellikle, seyf âyetleriyle nesh kılınmış imiş!

İslâm dâvetinde üç mertebe:

İlim ehlinin bu sözü de isabet şerefine nail olacak bir söz değildir; zira semavî davetlerin her birinde, sünnet-i ilâhiye olmak üzere, ilk önce, liyn, ihsan, tahammül ve ikna yolları kullanılır. Eğer ihsan yolları fayda veremez ise en son çare olmak üzere, hikmet iktizasıyle şiddet ve adalet yolları meşru olur.

چو دست از همه حيلتي در كسست
حلالست بردن بشمشير دست [109]

İhsan yolu ile hareket ederken tahammül eden bir insan, adalet yolu ve siyaset tariki ile hareket eder ise savunur ve en son siyaset çaresi olarak da kılıca sarılır.

İhsan, ikna, adalet ve siyaset yollarının her biri, her davette tâ kıyamete kadar meşrudur. Hiçbiri diğeriyle mensûh olamaz. Her biri, kendisinin mahallinde meşru kalır.

An-Nahl sûresinin sonunda gelen 4 âyet-i kerîmede Kur'ân-ı Kerîm'in irşadına göre, davet-i islâmiye üç mertebe üzerine tertip kılınıp seyf, yalnız zaruret saatlerinde başvurulan en son çare, en son çıkar yol olmak sıfatiyle meşru kılınmıştır.

« اُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ • إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بالمهتدين » [110]

Yani "Allah'ın yoluna, İslâmiyet'e her insanı kendi haline göre davet et. Davet emrinde insanın ve zamanın iktizasına ve häline göre hareket et. Kalbi şüpheden temiz olan insanı davet eder isen ya hikmet, yahut iyi mev'iza, nasihat tarikiyle davet et."

Hikmet, hakikatı burhan ile beyan etmektir.

Mevᶜiza-i hasene, iyi nasihat, hakikati لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ

(109) Saᶜdî: Gülistan, Leiden baskısı, s. 194.
(110) En-Nahl/125: "Ey Muhammed, Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle dâvet et ve onlarla en güzel şekilde tartış. Gerçekten Rabbin kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O doğru yolda olanları da en iyi bilir."

[111] وَ لَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِى عَنْكَ شَيْئًا gibi insanın gönlüne kanaat verebilen beyanla anlatmaktır. Bu iki yolun her biri, gönlü şüpheden ve garazdan temiz insanlar hakkında faydalı olabilir.

Ama şüphe karanlığıyle, garaz ve düşmanlık maraziyle insan bu iki yolun hiçbirisiyle muhtedî olmaz ise öyle insanlar hakkında [112] وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ أَحْسَنُ âyet-i kerîmesiyle mücadele yolu meşru olur. En güzel surette mücadele, insanın nefretine ve işinden caymasına yol açmayan keyfiyette, kalblerinde şüpheleri olan insanlara kendilerinin fikirlerini, şüphelerini hürriyetle arzetmeye müsaade verip şüphelerini açıkça anlaşılır beyanla giderip, inat eder se فَاِنَّ اللّٰهَ يَأْتِى بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ [113] gibi muannidi susturan hilelere de başvurmak demektir.

Bu üç vazifeyi ifa etmiş olan Resûl, risâlet vazifelerini tamamiyle yerine getirmiş olup bütün özürleri kesen بَلَاغٌ مُبِينٌ olmuş olur. Bundan sonra da ihtidâ etmeyenler bulunursa Resûl, davet vazifesinde diğer çarelere başvuramaz. Bunu beyan için, Kur'ân-ı Kerîm إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ [114] buyurmuştur. Yani senin vazifen tamam olmuştur, ihtidâ edenleri ve etmeyenleri senin Allah'ın bilir.

Bu [115] اُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ ... âyet-i kerîmesi, saldırmayan insanlar hakkında idi. Amma davet vazifesiyle kaim olan insanlara saldıran kişiler hakkında Kur'ân-ı Kerîm وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَ لَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ demiştir. Yani dininizi kötüleyip kendinize saldırırlarsa siz de yalnız misliyle mukabele edebilirsiniz. Lâkin sabredebilseniz daha iyi olur.

---

(111) Meryem/42: "... Ey babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana bir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun?"
(112) En-Nahl/125: "... Onlarla en güzel şekilde tartış..."
(113) El-Bakara/258: "... Gerçekten Allah, güneşi doğudan doğdurur. Sen de onu batıdan getir..."
(114) En-Nahl/125: "Doğrusu Rabbin kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O doğru yolda olanları da en iyi bilir."
(115) En-Nahl/125: "Ey Muhammed, Rabbinin yoluna çağır..."
(116) En-Nahl/126: "Eğer cezalandırırsanız, cezalandırıldığınız gibi cezalandırınız. Eğer sabrederseniz andolsun ki bu, sabredenler için daha iyidir."

Bu âyet-i kerîme, وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا . إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ [117] âyet-i kerîmesinin nüshasıdır. وَاصْبِرْ . وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ . وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ [118] Sabretmek, her insan hakkında hayır olup vâcip değil ise de senin hakkında, ey Muhammed, sabır vâciptir. Sen herhalde sabret. Ezâlarından dolayı gam yeme ve yaptıkları oyunlardan kalbine darlık gelmesin.

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ [119]

Allah-u Teâlâ Hazretleri, Allah rızası namına intikamdan mümkün olduğu kadar sakınan müttekîlerle, hem de insanlara ihsan ve şefkatle muamele eden muhsinlerle beraberdir. Allah'ın maiyetine ve nusretine rağbet ederseniz intikamdan ve mukabeleden mümkün mertebe sakınıp her durumda, ihsan ve şefkat üzere muamele kılınız.

İnsan, Kur'ân-ı Kerîm'in müteakip sûrelerinde bu mânâda gelmiş olan âyet-i kerîmeleri okuyup ifadelerine vâkıf olursa hesapsız âyet-i kerîmeleri seyf, kılıç âyetleriyle neshetmek hakkında hafif ağızdan söylenmiş sözlere taaccüp, hayret eder. Kudsiyeti, beşer ve cin kudretlerinden üstün derecede mu'cizliğine inanılan Kur'ân-ı Kerîm'in hesapsız âyetlerini o kadar büyük cesaretle nesh eden insanlara biraz istiğrab, garabet gözüyle bakar. Âyet-i kerîmelerin neshi hakkında söylenmiş sözlerin genellikle ehemmiyetsizliğine kanaat getirir.

Bize göre, sabır, af, i'raz, ihsan ve lîyn âyetlerinin hiçbirisi, mensûh değildir. Şeref dairesinde ve izzet merkezinde kararı sağlanmış iken İslâmiyet her vakit ihsan ve lîyn yollarıyle hareket eder. Seyf, kılıç âyetleri, bu esası ve hakikatı nesh etmek için değil, bilâkis teyit ve ebedîleştirmek için inmiş idi. Lâkin... biz mensûhluğu oybirliğiyle veya çoğunlukla iddia kılınan bu üç âyet-i kerîmeyi delil gösterip nesh taraftarlarının sözlerini tamamiyle ve kesin surette neshetmiş olduk. Mensûhluğu iddia kılınmış diğer âyetlerin zikrine artık ihtiyaç kalmamıştır. Buna ilâveten, o âyetlerin her birisinde nesh taraftarlarının ihtilâfları bulunup nesh iddia edenlerinin her-

(117) El-Bakara/190: "Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın. Saldırmayın. Doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez."

(118) En-Nahl/127: "Sabret. Sabrın ancak Allah yardımıyle olur. Onlara üzülme ve kurdukları tertiplerden endişe etme."

(119) En-Nahl/128: "Şüphesiz Allah, sakınanlarla ve iyilik yapanlarla beraberdir."

biri, âyet-i kerîmeyi değil, bilâkis kendisinin tefsirini neshetmiş olup kalır. Bundan sonra biz mensûh âyetleri değil, bilâkis Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinde neshin vukûuna delâlet eden bir veya iki âyet-i kerîmeyi okuyup o âyet-i kerîmelerin mânâlarını da beyanla tahlil edelim.

(4)

* مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا . أَلَمْ تَعْلَمْ
أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ . أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ
الْأَرْضِ . وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ . أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا
رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ
سَوَاءَ السَّبِيلِ * [120]

Burada evvelki âyet-i kerîmede görülen مِنْ آيَةٍ den Kur'ân-ı Kerîm'de tilâvet kılınan âyet-i kerîmeler kastedilmez; zira âyetin sonu, hem de son gelmiş olan iki âyet-i kerîme, bunu açıklarlar. Belki nebiylerden birinin nübüvvetine ve risâletine burhan olmak sıfatiyle gelmiş mu^ccizeler kastolunmuştur.

O takdirde bu âyet-i kerîmelerin mânâları şöyledir:

Nebiylerin nübüvvetine burhan kılınmış mu[c]cizelerden, âyetlerden birini nesheder isek veya tehîr kılıp unutturur isek ifadesi, beyanı ve delâleti daha güzel olan mu[c]cizeler indirebiliriz. Allah'ın kudreti geniştir, göklerde ve yerlerde bulunan şeylerin her biri Allah'ındır. Siz de, Musa kavmi gibi, inat yolu ile resûlünüzden mu[c]cizeler ve muhâl, yapılması fiilen imkân ve güç dışı olan şeyler mi talep edeceksiniz! İmân etmek lâzım iken bir insan inat eder ise gerçekten doğru yoldan çıkmış olur.

Zamanın, devrin ihtilâfiyle beşer aklı terakki eder ise mu[c]cizeler de, yani risâlet burhanları da elbette tabiî surette muhtelif olur. Eski devirlerde Sâlih Peygamber'in dişi devesi ve Musa Aleyhisselâm'ın değneği mu[c]cize olmuş ise bugün Nebiyy-i İslâm'ın Kur'ân-ı Kerîm'i, daha da iyi mu[c]cizedir.

---

(120) El-Bakara/106-108: "Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kaadir olduğunu öğrenmedin mi? Göklerin ve yerin Allah'ın mülkü olduğunu bilmedin mi? Allah'tan başka hiçbir dost ve yardımcınız yoktur. Yoksa Peygamberinizi daha önce Musa'nın sorguya çekildiği gibi siz de mi sorguya çekmek istiyorsunuz? İmânı inkârla değiştiren şüphesiz doğru yoldan sapmıştır."

(5)

"وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ، قَالُوا
إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ، بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ . قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ
بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ" [121]

Bu iki âyet-i kerîmeyi Kur'ân-ı Kerîm'in nazmına, siyakına ve tertibine uygun şekilde tefsir eder isek mânâları yaklaşık olarak şöyle olur: "Evvelki kitapların bir hükmü bedelinde diğer bir hükmü indirirsek Allah indireceği şeyleri daha güzel bilirken, o vakit "Sen, ey Muhammed, iftiracısın. Bizim şerîatımız, kitabımız hiçbir vakit mensûh olmaz!" diyecekler. Onların çoğu devirlerin ihtilâfıyle şerîatların ihtilâflarını bilmezler. Bilenleri var ise inat eder. De ki, bu Kur'ân-ı Kerîm'i Rabbin tarafından Rûhu'l-Kudüs, Cebrail indirdi. Mü'minleri haklık ve maslahat esaslarında karar kıldırmak, müslimlere hidâyet ve müjde olmak için indirdi."

Bu âyet-i kerîmelerde zikr kılınmış olan tebdîl, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinden birini neshetme mânâsına olamaz. Belki Kur'ân-ı Kerîm'den önce inmiş olan kitapları neshetme mânâsınadır; zira Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini neshetmekte tesbit, hidâyet ve müjde gibi şeyler bulunamaz. قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ [122] cevabı da o kadar mutabık ve uygun olmaz.

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ [123] âyet-i kerîmesi de o takdirde o kadar münasip olmaz; zira قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ [124] âyet-i kerîmesiyle وَلَقَدْ نَعْلَمُ .... [125] âyet-i kerîmesi, Tevrat sonunda diğer bir kitabın indirilişini inkâr eden Yahudi'lere veya Sema-i Ulûhiyet'ten Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünü inkâr eden Arablara cevap olmak makamında gelmiştir. Bu iki âyet-i kerîme, bu makamda cevap olabilir. Lâkin bir âyetin mâ-

(121) En-Nahl/101-102: "Bir âyetin yerini başka bir âyetle değiştirirsek —ki Allah ne indirdiğini bilir— onlar Muhammed'e ancak iftira ediyorsun derler. Bilâkis onların çoğu, bunun öyle olmadığını bilmezler. Ey Muhammed de ki: Kur'ân'ı insanların inançlarını pekiştirmek, müslümanlara doğruluk rehberi ve müjde olmak üzere Ruhu'l-Kudus, Cebrâil, Rabbi'nin katından gerçekle indirmiştir."

(122 ve 124) En-Nahl/102: "Ey Muhammed, Kur'ân'ı Ruhu'l-Kudus indirdi de."

(123) En-Nahl/103: "Andolsun ki Muhammed'e elbette bir insan öğretiyor dediklerini biliyoruz."

(124) 122. notta geçti.

(125) En-Nahl/103: "Andolsun ki biliyoruz..."

nâsının diğer bir âyetle kaldırılmasına temessük, tutkunluktan dolayı itiraz eden muannidlere, bu iki âyet-i kerîme açık surette cevap olamaz.

Kur'ân-ı Kerîm'in nazmı, siyakı ve âyet-i kerîmelerinin tertibi bizim tefsirimizi teyit eder ise وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ ...[126] âyet-i kerîmesi, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinde neshin vukûuna elbette delâlet etmez. "Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerinde neshin yokluğu" gibi en mühim bir meselede yukarıdan buraya kadar serd kılınmış olan beyanımız bereketinde, bizim fikrimiz, açık şekilde sabit olmuştur. Buna göre وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ[127] âyet-i kerîmesinde neshin yokluğu da elbette sabit olur.

Tilâveti nesh meselesinde ilim ehlinin görüşlerini iptal:

Nesih meselesinde ilim ehlinin umumuna veyahut cumhûruna ben en mühim iki noktada muhalefet ederim:

A — Âyet-i kerîmelerin hükümlerini neshetmek meselesinde: Ahkâm şer^ciyede nesh ne kadar tabiî bir hal ise de Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerinde nesh, vâki olmamıştır. Bu hakikatı, burada izah ettik.

B — Tilâveti neshetmek meselesinde: Bu mesele, fevkalâde mühim ve büyük bir meseledir.

"Halîfe Ebubekir (R.A.) Hazretlerinin devrinde Zeyd b. Sabit Hazretlerinin kalemiyle yazılmış Mushaf, ahruf seb^ca[128] ile yazılmış-

---

(126) En-Nahl/101: "Bir âyeti başka bir âyetle değiştirirsek..."

(127 ve 130) El-Bakara/184: "... Büyük zahmetle oruç tutabilenlere bir düşkünü doyurmak gerekir."

(128)

«أُنزل القرآن على سبعة أحرف، فاقرءوا ما تيسر منه» أبو داود/وتر : ٢٢ – حم/٢ : ٣٣٢

Burada harf kelimesi, lehçe karşılığıdır. Arab lehçeleri çoktur. Onlar, en doğru olan yedi lehçeyi seçmişlerdir. Arab dilcileri, dil üzerinde maddeler toplamak için bu lehçe sahibi kabilelerin aralarına giderlerdi. Hadiste varid olan ahruf seb^cadan gaye, hakikatte, tahsis değil bu arab kabilelerine, kendi lehçeleriyle medd, imâle, harfleri tahrîk, teskîn ve teşdit ile okumalarına müsaadedir. Bu, onlara kolaylık içindir.

Râvîler, Ebu Hatim Es-Sicistânî'den, kıraet kitabından, şöyle demiş olduğunu rivayet ederler: "Harem'de bir bedevî bana âyeti **tıybâ lehum husne meâb** diye okudu. Onun kıraetini tenkitle ona **... tûbâ** dedim. O da yine **tıybâ** diye bana cevap verdi. Münakaşamız uzayınca harf üzerine basarak **tu, tu** diye tekrarladım. O da yine tıy, tıy diye tekrarladı. İşte kıraet seb^caya bir örnek.

Şarkıyyatçılar, bu hadîse dayanarak Kur'ân-ı Kerîm'in Kureyş kabilesi lehçesinde değil Necd kabileleri lehçesinde indirilmiş olduğunu

tı. Halife İmam Osman (R.A.) Hazretlerinin hilâfetinde, Zeyd b. Sabit Hazretlerinin kalemiyle yazılmış olan sekiz Mushaf, "ahruf sebᶜa"dan yalnız biri üzerine cem kılınıp "ahruf sitte" oybirliğiyle, ya da en son arza işaretiyle mensûh oldu." iddiasında bulunulur.

Bu sözü ilim ehli gûya oybirliğiyle söylemiştir. Ben bunu hayret ve taaccüble karşılardım. Meseleyi uzun zamanlar tafsilâtıyla araştırdım. Sonunda **"Rahmet-i ilâhiye umumiyeti"** bereketinde mesele hal kılındı. Şatibiyye mukaddimesinde ilim ehlinin sözlerini kesin delillerle iptal kılıp kendi fikrimi açık surette beyan ettim. المقدّمة şerhinde تاريخ المصاحف mesahif tarihine dair araştırmalarda fikrimi yazdım.

Bana göre Kur'ân-ı Kerîm'in nazmı, her bir kelimesi [129] كما نزل bakidir ve mahfuzdur. **Ahruf sebᶜa'dan hiçbir harf, hiçbir nokta nesh kılınmamıştır.** Yalnız arab ülkesine mahsûr kalmak için değil, bilâkis yeryüzünün her yerinde, bilâhare gelecek insanların her birine tebliğ kılınmak için inmiş olan Kur'ân-ı Kerîm'in hiçbir harfi nesh kılınamaz. Genişlemiş İslâm âleminde kırk yıl boyunca mütevatir olmak sıfatiyle devam edegelmiş Ahruf sitte'yi, Hz. Osman'ın bir fermaniyle yahut nasihlerin himmetiyle, unutturmak mümkün değildir. Bu muhâldir. Benim fikrim ilim ehlinin fiikir birliğine muhâl gibi görünse de burhaniyle teyit kılınmış olmak cihetiyle, hem de Kur'ân-ı Kerîm'in kudsiyetine ve ismetine yalnız bir esas olabilmek şerefiyle İslâm ehlinin takdirine nail olacaktır.

İslâmiyet nazarında ehemmiyeti büyük olan böyle meselelerde ilim ehlinin fikirleriyle kendi fikrimi normal olarak tartarım. Eskiden söylenmiş fikirleri terazinin bir gözüne, kendi fikirlerimi de diğer gözüne koyduğum zaman Kur'ân-ı Kerîm'in hörmeti ve ismeti bereketiyle düşüncelerimin terazideki gözü her defa üstün gelir ve ağır basardı. Bu başarı sayesinde benim emelim ve azmim, kuvvet kesbetti. Oruç meseleleri gibi o kadar müşkül olmayan meselelerde isabetim, temin kılınmış gibi göründü. وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ

ileri sürerler. Halbuki Necd kabilelerinin lehçeleri, Kureyş kabilesinin lehçesine en yakın lehçelerdendir. Fesahatı da buradandır. Bu nedenle At-Tabarî, Kureyş lehçesi hadîsin işaret ettiği yedi harfi, lehçeyi kapsar der. **"Apaçık anlatsın diye her resûlü kendi kavminin diliyle gönderdik"** diyen âyet-i kerîmenin şahadetiyle Resûlullah Kur'ân-ı Kerîm'i, mensup olduğu kabilenin lehçesiyle getirmiştir. Tarihu'l-Edebi'l-ᶜArabî, El-ᶜAsru'l-Câhilî: Prof. Dr. Şewkî Dayf, Kahire, 1960, 3. Baskı, s. 134-135.

(129) "... İndirildiği gibi..."

[130] . . . فِدْيَةٌ âyet-i kerîmesinin muhkemliği isbat kılındıktan sonra oruç âyet-i kerîmelerinin tefsirine devam edelim.

فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ[131] . (تَطوّعَ) ya طَوَعَ[132] fiilinden, ya da [133] طَاعَةٌ masdarından türetilmiştir. "Tâat" mastarından türetilmiş olması takdirinde bu âyet-i kerîmenin mânâsı şöyle olur: **"Bir adam, hayır ümidiyle, tâat yüklenecek olur ise o adama oruç daha hayırlıdır."** Oruç, **"sanı az sayılı günlerde"** farz kılınıp daha ziyadesi vâcip değil ise de insan kendi arzusuyla diğer günlerde oruç tutarsa faydası ve sevabı bereketi cihetiyle, oruç hayır olur. Farziyet cihetiyle oruç, sayılı günlere mahsûr ise de fazîlet cihetiyle mahsûr değildir.

"İbâdet ümidiyle hayır kasdedecek olan insan için hayır oruçtur" mânâsına gelen beliğ bir hitap ile insanları oruca davet yoluyle [134] فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ âyet-i kerîmesi indirilmiş olsa gerektir.

وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ[135] yani bilir iseniz sizin oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır demektir.

İradenizi terbiye ve imânınızı takviye maksatları oruçta elbette bulunup beden riyazatı, beden selâmeti gibi menfaatler de bulunabilir. Bunu anlarsanız orucunuz elbette hayır olur.

[136] فَمَنْ تَطَوَّعَ hitabiyle [137] ... وَأَنْ تَصُومُوا hitabı, hastalık ve sefer gibi ruhsat ehillerine mahsus hitap değildir. Bilâkis umum mü'minlere tevcih kılınmış olan bir hitabdır.

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ

---

(130) 127. notta geçti.

(131 ve 134) El-Bakara/184: "Kim gönülden hayır yaparsa o, ona daha hayırlıdır."

(132) Gönüllü hareket etti demektir.

(133) İtâ‘a mânâsınadır. (يطوع طوعا و أطاع يطيع إطاعة و طاعة) الطاقة و الطاعة : اسمان يوضعان موضع المصدر . قال سيبويه : . . . و الطوق ، الطاقة أى أقصى غايته وهو اسم لمقدار مايمكن أن يفعله بمشقة منه. Burada altı çizgili kelimeler, masdarlardır. İsimlerdir. Sibeweyh: "... at-tawk, takaat demektir. İnsanın en son gücüdür ki birisinin meşakkatle yapabileceği miktarın ismidir" der.

(134) 131. notta geçti.

(135) El-Bakara/184: "... Oruç tutmanız, eğer bilirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır."

(136) El-Bakara/184: "Kim gönülden bu işi yaparsa..."

(137) El-Bakara/184: "Oruç tutmanız..."

[138] مِنَ الْهُدٰى وَ الْفُرْقَانِ Birisinin günleri mücmel, diğerinin ise günleri muayyen olan iki müstakil hitabın gelişinin yönlerini tafsilâtıyle yukarıda 98-104. sayfalarda açıklamıştık. Şimdi burada bu âyetin tercümesini değil, kısa tefsirini nakledelim: "İnsanlara hidâyet olmak, hem de hakkı bâtıldan ve nuru karanlıktan ayırt eden beyanın ve hidâyetin her adam tarafından anlaşılabilen delili olmak sıfatiyle Ramazan ayında Kur'ân-ı Kerîm'in indirilmesine başlandı."

Evet, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri [139] بَيِّنَة dir, yani gayet açıktır. Râvilerin rivâyetlerine ve müctehitlerin tefsirlerine muhtaç olmaksızın anlaşılır. Rumûz değildir, büyüklere ve ruhanilere mahsus gizlilikler değildir. Eliyle Mushaf tutabilen her bir insan, aklıyla Kur'ân-ı Kerîm'i anlayabilir.

[140] فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ Bu -âyet-i kerîmenin tefsiri, mânâsı yukarıda 101-105. sayfalarda beyan kılınmıştır.

[141] وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ âyetinin tefsiri de yine oralarda tafsilâtıyle geçti.

Bu âyet-i kerîme ile evvelki âyet-i kerîmenin arasında mânâ bakımından fark yoktur. Evet, evvelki âyet-i kerîmede فَمَنْ ف harfiyle[142], bu âyet-i kerîmede وَمَنْ و (vav) ile[143], evvelki âyet-i kerîmede مِنْكُمْ kaydı vardır. Burada ise böyle bir kayıt yoktur. İşte ancak bu kadar fark vardır. Lâkin bu fark, mânâ ihtilâfıyla değil bilâkis söz terkibi münasebetiyledir; zira evvelki âyet-i kerîme cümle-i istinafiyedir[144], yeni cümledir. Bu âyet-i kerîme, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ âyet-i kerîmesine atıf kılınmış olan atıf cümlesidir. Buna göre olsa gerektir ki burada مِنْكُمْ kaydına da ihtiyaç gösterilmeden mevcutla kanaat edinilmiştir.

---

(138) El-Bakara/185: "O, insanlara hidâyet ve doğruyu bâtıldan ayırdeden deliller olduğu halde Kur'ân'ın indirildiği Ramazan ayıdır."

(139) Beyyine, dâvayı isbata yarayan açık ve kesin delil demektir.

(140) El-Bakara/185: "Sizden bu ayı idrâk eden, onda oruç tutsun."

(141 ve 147) El-Bakara/184: "... Sizden hasta veya seferde olanlar, başka günlerde oruç tutsunlar."

(142) ف atıf harfidir. Takibiyye içindir, yani "hemen" mânâsınadır.

(143) و de, atıf harfidir. İki mânâyı bir araya getirmekte kullanılır. İçinde sıra gösteren mânâ yoktur.

(144) Cümle-i istinafiyye, yeniden başlayan bir cümle demektir.

Evvelki âyet-i kerîmeyi tefsir ederken söylediydik. **Hastalığın hem fiiliyeti hem de ihtimali, fakat seferin ise yalnız fiiliyeti özürdür.** Nasıl olsa da cihetlerin birisiyle zahmet veya güçlük veren oruç farziyeti, وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ [145] âyet-i kerîmesinin delâletine göre bedel mukabilinde düşürülmüştür. Hastalık ve sefer gibi özürlerin özelliğiyse hiçbir surette muteber olmayıp zarar terettübü ve meşakkatin filiyeti gibi mânâlar özürdür demiştik. İşte bu hakikatı, umumiyetle, daha iyi bir şekilde beyan için Kur'ân-ı Kerîm diyor ki: يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [146] yani Allah size kolaylığı ister, meşakkati irade etmez. Buradaki irade, tekvin iradesi değil teşri^c^ iradesidir. Mahabbet, rıza ve emir mânâlarını ifade eder. Yani Allah'ın mahabbeti ve rızası, kolaylıkta bulunur. Allah, ibâdet kasdiyle meşakkati sevmez.

Bu âyet-i kerîme, şer^c^i şerîfin kolaylık kuralı üzerine kuruluşunu nazmiyle, genellikle, beyan etmiş ve siyakiyle, akıntısıyle oruç meselelerine ait olduğunu göstermiştir. وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ [147] âyet-i kerîmesinden anlaşılan mânâyı genelleştirme yoluyle وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ [148] âyet-i kerîmesinden anlaşılan mânâyı te'kit için gelmiştir. Zararı olacak veyahut meşakkati bulunacak oruçlar hakkında genellikle ruhsatın vücudunu te'kit suretiyle beyan eder. يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ [149] âyetiyle iktifa edilmeyip o, وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [150] cümlesiyle de te'kit kılınmıştır. Seyahat meşakkatlarını özür sayan Şâri^c^ Hakîm, daha büyük meşakkatları, şüphe yok ki, elbette özür itibar eder. Yoksa يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [152] âyet-i kerîmesi, mânâsı yok olan bir cümleve münasebeti yok olan bir söz olurdu. Bu iddiamızı veyahut buhakikati, "Kiyas"[153] mese

---

(145 ve 148) El-Bakara/184: "Zor zahmet, büyük güçlükle oruca takatı yetenlere fidye vermek gerekir."

(146, 149, 150, 151 ve 152) El-Bakara/185: "Allah, size kolaylık ister, zorluk arzu etmez."

(147) 141. notta geçti.

(148) 145. notta geçti.

(149) 146. notta geçti.

(150, 151 ve 152) 146. notta geçti.

(153) Kıyas, çıkarılacak bir hükmün hukukî mahiyeti itibariyle benzeyen bir hususla veya bilinmeyen bir hükmü, bilinen diğer bir hükümle ölçmek demektir.

lelerini tamamiyle açıkladıktan sonra daha açık bir dille, inşaallah, beyan ederiz. وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ [154] Bu âyet-i kerîme, يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا... [155] terkibi kabilinden olup الْيُسْرَ [156] nazmına matuf olsa gerektir. O takdirde bu âyet-i kerîmenin mânâsı şöyle olur:

"Allah, ᶜiddeti, sayıyı tekmil etmenizi, hidâyeti için O'nu taᶜzim etmenizi irade eder. Umulur ki siz şükredersiniz." Sizin kendinize faydası büyük olan ibâdetlere sizi hidâyet etti, kolaylık kuralı ile ameli size meşru kılıp ruhsatların en geniş kapılarını açtı, her hususta size kolaylığı irade kılıp meşakkati, ağırlığı üzerinizden kaldırdı. Bu ihsanların kadrini bilip, umulur ki, siz şükredersiniz.

İnsanın hem aklına, hem de vicdanına ve duygularına kanaat veren şu cümle-i ilâhiyeleri insan okursa oruç meselesinde bizim iddiamızı sabit bir hakikat olmak sıfatiyle, inşaallah kabul eder. "Seyahatte oruç" meşakkatlerinden daha büyük meşakkatler özür olmasaydı bu âyet-i kerîmeyi minnet tarikiyle zikretmekte bir mânâ bulunmazdı.

Bu âyet-i kerîmede الْعِدَّةَ kelimesi, belirli olarak zikir kılınmış ise de Ramazan ayına izafeti ifâde eden عِدَّةُ الشَّهْرِ gibi tâbirle zikir kılınmamıştır. Bu söz, insan sözü olmuş olsaydı zahmete katlanmazdık. Fakat muᶜcizliğine inanılan Kur'ân-ı Kerîm'in sözü olduğundan dolayı buna bir çıkış yolu arayıp bulmak elbette lâzımdır.

Buna hareket noktası olabilecek bir beyanı, أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ âyet-i kerîmesinin tefsirinde göstermiştik. Biri mücmel, diğeri gayet açık iki hitabın getirilişine bir sebep ararken o noktayı isbat kılınmış bir hakikat suretiyle göstermiştik. كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ... [157] ve أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [158] hitapları umum insanlara yeryüzünün her yerine ait olabilecek genel mefhumlu bir hitaptır. فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ [159] hitabı ise geceleri ve

(154) El-Bakara/185: "Sayıyı tamamlamanızı, size yolu göstermesi karşılığı
(155) Es-Saff/8: "... Söndürmek isterler."
O'nu yüceltmenizi, O'na şükretmenizi ister."
(156) اليسر kolaylık demektir.
(157) El-Bakara/183: "... Size oruç farz kılındı."
(158 ve 161) El-Bakara/184: "Sayılı günler..."
(159) El-Bakara/185: "Sizden bu ayı idrâk eden oruç tutsun."

gündüzleri mutedil olup ayları muntazam olan yerlere nisbetle inmiş hususi bir hitaptır. Umumî teklifte Ramazan özelliği muteber değildir demiştik. Buna göredir ki وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ . . . [160] cümlesinde الْعِدَّةَ , Ramazana izafetsiz zikr kılınmıştır. الْعِدَّةَ أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [161] hitabı gibi yeryüzünün her yerine nisbetle genel kavramı ifade etmek için olsa gerektir ki [162] ... وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ tâbiri seçilmiştir.

"Yer"in yuvarlaklığı, kesin bir hakikattir. Yerin mutedil bölgesinde geceler, gündüzler, haftalar ve aylar mutedil ve muntazam ise de, iki tarafta soğuk bölgelerde yerin yuvarlaklığına göre geceleri gündüzler ve aylar muntazam değildir. Öyle yerlerde Ramazanı muayyen şekilde itibar etmek, elbette mümkün değildir.

Buna göre Kur'ân-ı Kerîm, oruç âyet-i kerîmelerini tertip ederken hem evvel hem de son günlerin sayısını mücmel, yani toplu ve kısa surette zikr kılıp ortada da muayyen şekilde Ramazanı zikr etmiştir.

En ince ve en önemli mânâları, en açık tâbirle ve en güzel tertiple ifade ettiğinden dolayı biz Kur'ân-ı Kerîm'e **"mucizdir, kelâm-ı İlâhîdir"** diye inanırız. Bir İslâm hukukçusunun kalemiyle ve lisaniyle beyan kılınamayan mânâları, iki üç cümlede ve olabilecek bütün ihtimallerin hiçbirinden gafletsiz olarak beyan edebilirse elbette öyle kelâm mu[c]ciz olur, Allah'ın kelâmı olur.

KIYAS MESELESİ

Oruç âyet-i kerîmelerinin maksadımızla ilgili olan tefsiri, burada tamam olmuştur. İddiamız, inşaallah, tamamiyle isbat kılınmıştır. Yahut nerede ise isbat kılınacaktır. İddiamı İslâm hukukçuları karşısında daha esaslı bir şekilde isbat etmek himmetiyle bundan sonra bu risâlede kıyas meselelerini de beyan etmeye karar verdim. Kıyas meselelerini beyan etmekten de birkaç fayda umarım.

1) Oruç meselesi gibi mühim ve büyük dinî bir meselede fikrimi mütalâa edecek olan zevat-ı kirâmın kalplerinde kanaat, ruh-

(160 ve 162) El-Bakara/185: "Sayıyı tamamlayın."
(161) 158 notta geçti.
(162) 160. notta geçti.

larında güven hâsıl olacaktır; zira fıkıh meselelerini halletmek için gerekli usûl fıkhın kaide-i külliyelerini mümkün mertebe bildiğim sağlanmış gibi görünür.

2) Gafletle töhmetlenmiş olabilmek âfetinden kurtulmuş olurum.

3) İslâm hukuku kitaplarında söylenip kalmış çok şüpheler, inşaallah, ortadan kaldırılır.

4) Yönetilecek itirazların ve kötülemelerin yolları kapanmış olur.

5) Kütüphaneleri, kitaplığım kadar zengin olmayan öğrenci kardeşlerime ve saygı değer imam efendilere, usûl fıkh kitaplarında, şeriatın dört rüknünden biri olmak sıfatiyle tafsil kılınan kıyas meselesinde, karar alabilen son sözü, hazırlanmış ve bir yerde toplanmış olarak ta^ccil etmiş olurum.

Kıyasın hüccetliği, delil olarak kullanabilmesi, İslâm kitaplarında çok geniş meydanlar açmıştır. Bu gayet büyük ehemmiyet kazanmış ilmî bir konudur. Hüccetliğinin aleyhine veya lehine yönetilmiş kuvvetli delillerin o geniş meydanda hem dehşetli, hem de güzel münazalarının temaşa edilmesi, arzulanan faydalı ve ilmî bir manzaradır. Her tarafın arz edebildiği kuvvetli hüccetleri işittikten ve gördükten sonra hakikati, isabeti bulmuş tarafı, adalet tarikiyle iltizam etmek, hakikati arayan fikir ehlinin kutsal vazifesidir.

6) Tafsilâtiyle beyan kılınmış olan kıyas, iddiamı isbat hususunda benim için kuvvetli bir delil olur.

Bu faydaları, özellikle, birinci faydayı ümit kılıp şurada kıyas meselelerini ilmî üslûpla beyan etmeyi münasip gördüm.

KIYAS MESELELERİ, DELİLİN VE BURHANIN EHEMMİYETLERİ

Usûl Fıkh meselelerinde tafsilâtiyle ve mantık kitaplarında icmâlle, kısaca açıklanan kıyas, delilin bir rüknüdür ve burhanın bir nev[c]idir.

Delil nedir, burhan ne mânâ taşır?

Müelliflerin çoğunluğu delili ve burhanı tarif ederlerken münazarada, tartışmada kendilerinin hasımlarına üstünlük yönlerini

gözde tutup, "burhan ve delil, iddiayı, matlup bir hükmü hakkiyetleri kabul kılınmış diğer hükümlerin yardımiyle isbat eden mukaddimelerdir, önermelerdir" demişlerdir.

Evet, delilin ve burhanın en mühim fazileti, hasmın gözünde iddiayı isbat ciheti ise o vakit bu tarif, güzel tarif sayılır. Fakat ilim ehli nazarında burhanın ehemmyeti, "hakikati kabul ettirmek" de değil, bilâkis hakikati aramakta ve onu bulmaktadır. Yani burhanda ve delilde en mühim cihet, isbat ciheti değil, malûm olmayan yeni bir hakikati keşfetmekte, yahut "faraziye" namiyle tahminî, zannî olmak sıfatıyle kabul kılınıp gelmiş olan bir hakikate kesinlilik rengi verebilmektedir. Öyleyse burhanda en mühim cihet, isbat ciheti olmayıp bilâkis meçhûllerin birini keşf ciheti, hakikatlerin birine erişmek ve irşad ciheti olur. Burhan en evvel hakikate insanı irşad eder. Sonra da bulunan o hakikati diğerlere de kabul kıldırmak gayesiyle isbat eder. Burhanda bulunan ehemmiyet cihetleri hesap kılınırken isbat ciheti üçüncü ve dördüncü derecede kalır.

Burhanın en evvelki ehemmiyeti, hakikati keşfeden yollara insanın fikrini celbetmektir. Bu, ehemmiyetlerin birincisidir. O yollarda hareket eder iken insanın fikrine rehber olması, ikincisidir. Âkıbet, insanı hakikate eriştirmektir. Bu da üçüncüsüdür. Hakikati bulmuş olan insan isterse bunu ilân eder. İşte o vakit hakikati diğer kimselere kabul ettirmek için burhaniyle bulduğu o hakikati isbatlar. İsbatın ehemmiyeti ya gayet küçük, ya da çok büyüktür. Burhanın irşadiyle bulunmuş bir hakikatı gizleyen insan hakkında isbatın zerre kadar ehemmiyeti yoktur. Evet davet eden enbiya-i kiram, hem de ilimler neşreden hükema-i ᶜizam, erbab-ı maᶜarif ve taᶜlim ehli hakkında isbatın da büyük ehemmiyeti vardır. Lâkin bu, en son ehemmiyettir.

MANTIKTA GÖRÜLEN EN BÜYÜK KUSÛR

Büyük insan, muallim-i evvel, Aristotel mantık kanunlarını koyarken kendi zamanında şöhret kesbetmiş olan sufizm ilmine, kuvvet ve itibar kazanmış olan sufistlere mukabele edebilme gayesiyle vaz'etmiş olsa gerek ki mantık kanunlarında en mühim maslahat, **"hasmın şaşırtmacılıklarından sakınmak maslahatı"** gibi gösterilmiştir. Buna göre olsa gerektir ki mantık, عِلْمٌ بِقَوَانِينَ

تَعْصِمُ مُرَاعَاتُهَا الذِّهْنَ عَنِ الْخَطَأِ فِي الْفِكْرِ [1] tarifiyle tanıtılıp mantıktan hâsıl olan fayda, **"hatadan korunmak"** ifadesinde gösterilmiştir. Yani mantığın olumlu bir faydası yoktur. Belki yoldan şaşmamak ve yanlış fikirlere sapmamak gibi yalnız selbî, olumsuz faydası vardır.

İlkel insanın fikri ve aklı, duygulariyle aynı derece idi. O vakit fikir, gözden ve kulaktan fazla uzağa gidemezdi. Fikirde hareket bulunmuş ise yalnız duygular dairesinde, havassın peşinden gitmekle olurdu. Son zamanlarda insanın fikrinde kendi başına müstakil hareket başlamıştır. Hissiyat dairesinden dış hareket ederken havas gibi rehber yokluğu hasebiyle fikir bir defa isabet etmiş ise bin defa hata ede gelmiştir. Bulma ve çıkarma zevklerini tatmış olan insanın fikrinde hareket ziyadeleşmiş, karanlık yollarda hareket ziyadeleştikçe de yoldan şaşmak, hata yapmak âfetleri de o nisbette artmıştır. Bunun etkisiyle insan en evvel **"hatadan korunmak"** çarelerini düşünmüştür; zira o vakit insanın en büyük ihtiyacı, hatadan korunmak ciheti olmuştur. Bu büyük ihtiyacı karşılamak gayesiyle vaz kılınmış olan mantık kanunlarında bile en mühim maksat olmak sıfatiyle **"hatadan korunma"** faydası gösterilmiştir.

Elbette **"yanlışlıktan korunma"** devrinde vaz kılınmış **"mantık"**ın ehemmiyeti de yalnız korunma çerçevesinde kalır.

Korunma devirleri geldi, geçti. **Şimdi ise aramak ve bulmak devirleri hulûl etti.** "Koruyan mantıkların" ehemmiyeti kalmadı. **Şimdi keşfeden ve hidâyet eden, yol gösteren mantık lâzımdır.**

İslâm feylesofu, büyük insan, aᶜmâ Ebu'l-ᶜAlâ Hazretleri اللزوميات da der ki:

إِذَا قُرِنَ الظَّنُّ الْمُصِيبُ مِنَ الْفَتَى ... بِتَجْرِبَةٍ جَاءَا بِعِلْمِ غُيُوبِ

وَإِنَّ جُيُوبَ السَّرْدِ مِنْ سُبُلِ الرَّدَى ... إِذَا لَمْ يَكُنْ مِنْ تَحْتِ نُصْحِ جُيُوبِ [2]

Yani, insanın doğru işleyen akliyle, devam eden tecrübesi birleşse bu durum bütün meçhûlleri bulur ve kaybolan şeyleri keşfeder. Gönlünde mahfuz mukaddimeler, önermeler hak değilse o vakit mantık kanunları, helâk yolları olur.

---

(1) Mantık bilgisi, kurallar ilmi demektir. Bunların uygulanmasına riayet etmek, zihni, düşüncede yanlışlıktan korur.

(2) اللزوميات "Delikanlının isabetli zannı tecrübesiyle birleştirilirse bu birleşme neticesinde meçhûl bilgi öğrenilir / Nasihatlar altında yararlı yırtmaçlar olmazsa, zırhın göğüsteki açık yırtmaçları, ölüm yolları olur."

Âlem-i vücudun sonsuz kazain-i ilâhiyesinden meçhûlleri aramak ve bulmak için Ebu'l-ᶜAlâ Hazretlerinin felsefesine göre doğru bakan akıl ve devam eden tecrübe kâfidir. Hakikat, insan eliyle yazılmış kitaplarda değil, bilâkis Allah kudretiyle ve hikmetiyle yaratılmış tabiat hazinelerinde bulunur. Hakikat insan fikriyle yalnız korunma kastiyle tedvin kılınmış mantık kanunlarının yardımıyle değil bilâkis Allah tarafından ihsan kılınmış doğru gören akıl, hem ictihat peşinde sürdürülen tecrübe bereketiyle bulunur. İnsanı hakikate eriştiren vasıta, mantık kanunları değil akliyle tecrübesidir.

Kur'ân-ı Kerîm, burhanda en önemli olmak sıfatiyle hatadan korunmak yahut iddiayı isbat etmek cihetlerine riayet etmeyip yalnız beyan ve hidâyet cihetlerini itibar etmiştir.

Beyan, yani insanın fikrine meçhûl olan bir hakikati keşfettirmek, hidâyet yani insanın fikrini meçhûl bir hakikate eriştirmektir. Bu iki ifade, burhanın en önemli cihetine işarettir.

Lâkin bizim İslâm hukukçuları, nedendir bilmiyorum, hatadan korunmak için yazılmış olan mantık kanunlarını taklit şevliyle midir, yoksa iltizam kılınmış mezhep meselelerini diğer mezhep ehillerine isbat etmek sebebiyle midir, usûl fıkh kitaplarında beyan kılınan delillere yalnız **"isbat" fazileti verip** beyan ve hidâyet faziletlerini tümüyle ihmal etmişlerdir. Özellikle kıyas rüknünde kıyas meselelerini beyan ederken yalnız münazara, ilmî tartışma usûllerini ve hasımlara üstün gelme gayelerini dikkate almışlardır. Bunun tesiriyle "kıyas rüknü" usûl fıkh olmaktan çıkıp usûl münazara, nerede ise usûl cidâl, tartışma usûlü olmuştur.

Delilde hem lûgat bakımından, hem de hakikat bakımından eriştirme ve irşad mânâları, burhanda ise kesinlilik ve hakkiyet sıfatları vardır. Esasen delil de, burhan da hakikî kullanılışlarında insanı hakikate iletmek için kullanılır. Buna göre delil ve burhan böylece tarif kılınabilir.

Burhanda İslâm hukukçulariyle mantıkçıların ihtilâfları ve burhanın hakikati:

Delil ve burhan, insanın fikrine hakikati keşfeden veyahut insanın fikrini hakikate sevkeden mânâ, vasıtadır.

Bu tarif, usûlcüler ve mantıkçılar nazarında muteber delillerin her birisini hasredemiyorsa da ulûm ve maarif nazarında, özellikle, şerîat-ı İslâmiye nazarında muteber olan delillerin herbirini elbette hasreder; zira ulûmde, İslâmiyet'te yalnız hakkıyeti malûm olan de-

liller, hakikatı kabul kılınabilen neticeler muteber olur. Ulûmde, İslâmiyet'te muteber olan maksadın özelliğine göre tarif, özel kılınmıştır. Tariften hariç deliller, yahut delil adı verilmiş olan şeyler, itibardan da hariçtir.

Burhan, bu özel tanıtmaya göre, insanı hakikate sevk eden veya eriştiren delil demek olur. Biz bundan sonra delili ve burhanı bu mânâda kullanacağız.

Burhanda, yalnız ıstılah ihtilâfiyle mi veyahut bir mânâ hasebiyle mi, usûlcülerle mantıkçılar arasında düşünce ayrılığı görülmüştür? Bu bana şu saate kadar açıkça malûm değildir.

Burhan, mantıkçılar nazarında, iki veya daha ziyade mukaddimelerden, önermelerden oluşur. Fakat usûlcüler nazarında burhan ya müfred olur veyahut yalnız bir mukaddimeden ibaret olur. Mantıkçıların ıstılahı, öğrencilerin herbirine elbette malûmdur. Burada usûlcülerin görüşünü örnekleriyle gösterelim:

1) Yaratıcının varlığı, bir hakikattir ve bu hakikatin burhanı, gözümüze görünen şu **"âlem"dir.**

2) Yaratıcının birliği de bir hakikattir. Burhanı, yerlerde ve göklerde görünen **"intizam"**dır.

Mantıkçılar örfünde orta hadd, orta terim adı verilen vasıta, usûlcüler görüşünde burhan olur. Eğer burhanı kaziye suretiyle arz edecek olursak kübra[3] yani büyük mukaddime[4] adı verilmiş olan "Mukaddime-i hâkime", usûlcüler görüşünde burhan olur.

Bu ihtilâf her ne kadar ıstılah ihtilâfına iade edilebilse de usûlcülerin ıstılahı fikrin normal olarak cereyanına, âdi beyanlarda serd kılınan burhanların şekillerine daha ziyade uygundur; zira tabiî surette cari olan fikirler, hiçbir vakit mantığın sun'î kalıplarına sıkıştırılmıyor. Tabiî halde serdedilen, arzedilen burhanlar, mantıkta beyan kılınmış olan resmî şekillerde arz kılınmıyor.

Kur'an'da zikr kılınan burhanların beyanı:

Kur'ân-ı Kerîm'de tilâvet kılınan kesin burhanlar, en açık ve en faydalı nazm üzerinde gelmişlerse de hiçbiri **"Eşkal-i Mantıkiyye"**[5] rengiyle gelmemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de en büyük, en kesin,

(3 ve 4) Kübrâ, büyük mukaddime yani mantık ilminde büyük önermedir.
(5) Eşkâl mantıkıyye, mantık suretleri demektir.

tamam ve hiçbir hazf kılınmış mukaddimesi olmayan burhanlar, ekseriyetle bir mukaddimeden ibaret olur. Buna deliller şunlardır:

1) قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَابْتَغَوْا إِلَىٰ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا [6]

2) لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا [7]

Bu iki burhan, akl-ı selimin nazarında kesindir. Zevk-i selimin anlayışına göre tamamdır. Atılmış veya gizlenmiş bir mukaddimesi yoktur. Matlubun sübûtu için istisnaî mukaddimenin takdirine de ihtiyaç yoktur. Öyle takdirlere arabçanın tahammülü yoktur. Arab zevki, öyle takdirlerden nefret eder. Delâlet usûlü, o takdirleri kaldırır. Takdir kılınacak olur ise bu burhanların nazmı, belâgat şerefinden tüm olarak mahrum olur ve nazımda **cezâlet, tokluk, sertlik** kalmaz. Bu nazım lisanı, bu defa mu'ciz kelâm söyleyenin yani Allah'ın sözü olmaktan çıkıp beyhûde söylemekten kaçınmayan insanın sözü olur.

Bu iki burhanın her biri, mantık ıstılahiyle, tâbir caizse, birer mukaddimedir ve mantıkî kıyasın kübralarıdır, büyük önermeleridir.

İkinci âyet-i kerîmede âlemin intizamı ve devamı, Allah'ın yalnızlığına, tek oluşuna burhan kılınmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm, **"İlâh çok olsaydı yer ve gök bozulurdu"** demiş, fakat **"yer ve gök bulunmaz idi"** dememiştir. Bulunmama ile fasit olma, bozulma hususları aralarında elbette gayet büyük fark vardır. Kur'ân-ı Kerîm, ilâhların çokluğu durumuna sonradan bulunmayışın lâzım geldiğini, gerektiğini beyan etmiştir. Bu burhan birkaç âyette tekrarlanmış ise de, hiçbir yerde, önceden bulunmamışlığı lâzım etmemiş, gerektirmemiştir. Yani ilâhların teaddüdüne, çokluğuna, yerin ve göklerin re'sen yok olmaları daha ziyade lâzım iken **"çok olsaydı âlem bulunmazdı"** dememiştir.

Bunun elbette bir sebeb-i hikmeti vardır. Kur'ân-ı Kerîm'in kesin burhanlarını zanların en alt derecelerine indirmiş olan kelâmcılar, gözü ve kulağı olan insanların her birine zahir olan **"nokta"**lardan gaflet etmemiş olsalardı gururları belki biraz değişmiş olurdu.

---

(6) El-İsra'/42: "Ey Muhammed de ki: Eğer dedikleri gibi onunla (Allah'la) beraber başka tanrılar da bulunsaydı o takdirde hepsi Arş'ın sahibi olmaya yol ararlardı."

(7) El-Enbiya'/22: "Eğer o ikisinde (yerle gökte) Tanrı'dan başka tanrılar olsaydı ikisi de bozulurdu.

İslâm âleminde en taşkın taife, kendilerinin safsatalarına ve vehimlerine kesinlik sıfatı verip Kur'ân-ı Kerîm'in en kesin ve en kuvvetli delillerini, zevahir umumiye ve edille-i lâfziyye diyerek zanlardan saymış ve itibardan tamamen düşürmüş olan kelâmcılar taifesidir.

" سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ • وَإِنْ يَرَوْا
كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا ، وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ، وَإِنْ
يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا • ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا
عَنْهَا غَافِلِينَ " 8

âyet-i kerîmesi, sanki ehl-i kelâm hakkında indirilmiştir. "Sîn" harfi, istikbâli, geleceği göstermek içindir. Bu hususu bir nice teyit etmeye yarar. Hak ile değil felsefî görüşleriyle tekebbürleri, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini lâfzî deliller diye vasıflandırarak ihmalleri, Kur'ân-ı Kerîm'de beyan kılınmış burhanlardan, rüşt yollarından yüz çevirenlere ve felsefe namiyle zahir olan "gayy"[9] yollarına girmeleri, işte bu dört vasıf, kelâm ehlinin mağrurlarına bu âyet-i kerîmeyi harfiyyen uygular.

3) وَلَوْ عَلِمَ اللّٰهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ
لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ [10] âyet-i kerîmesinde birer cümleden ibaret olan iki burhan zikredilmiştir. Evvelki cümle وَلَوْ عَلِمَ اللّٰهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ [11] cümlesidir. Mânâsı "anlayışı gerektiren cüz'î hayır, onların tabiatlarında bulunmuş olsaydı Allah onlara anlatırdı". İhtidâ yokluğu, burada muktazanın, gerekenin yokluğu ile beyan kılınmıştır.

---

(8) El-A'râf/145: "Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden yüz çevirteceğim. Onlar, her âyeti görseler yine de inanmazlar. Doğru yolu görseler, onu yol edinmezler. Fakat azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler. Bu, onların mu'cizelerimizi yalan saymaları ve o mu'cizelerden habersiz görünmelerinden ileri gelir."

(9) الغي dalâlet demektir.

(10) El-Enfâl/23: "Allah onlara saadet gibi bir iyiliğin yazılmış olduğunu görseydi bunu onlara işittirirdi. Fakat helâke mahkûm olduklarını işittirmiş olsa bile dönerek onlar yine de yüz çevirirlerdi."

(11) El-Enfâl/23: "Allah onlara saâdet gibi bir iyiliğin yazılmış olduğunu görseydi bunu onlara işittirirdi."

İkinci cümle ise وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ .[12] cümlesidir. Mânâsı "anlatacak olsa da, hemen dönerlerdi". İhtidâ yokluğu, burada mâniin bulunmasıyle talil kılınmış, açıklanmıştır. Yani kibirleri, hakikati kabul etmekten ihtidâlarına mâni olmuştur.

Bu iki cümleden ibaret iki burhanın her biri, kendi başına tamamdır. Biri muktezanın yokluğu ile diğeri ise mâniin varlığıyle istidlâl ve beyan kılınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de tilâvet kılınan burhanlar, genellikle, sadedir, yani mukaddimelerden, önermelerden oluşmuş olmaz.

Burhanın esası ve aksamı:

Evet, Kur'ân-ı Kerîm'de müteaddit âyet-i kerîmelerde serd kılınan burhanlar bulunur. Meselâ "ᶜAmme" sûresinin başlangıcında أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا[13] âyet-i kerîmesinden وَجَنَّاتٍ أَلْفَافًا[14] âyet-i kerîmesine kadar onbir âyet-i kerîmede, bir tek burhan beyan kılınmıştır. Fakat bununla beraber burhanın mürekkepliği gerekmez; zira o, onbir âyet-i kerîmede insanın bütün ihtiyaçlarına, bütün maslahatlarına tabiatın her cihetten uygunluğu beyan kılınıp her cihetten uygun tabiatın vücudü, yaratıcının vücudüne burhan kılınmıştır. **"Âlem-i vücutta mevcut olan itinayı ve intizamı gör de yaratıcıyı bil!"** demek olur. Tabiatta mevcut itina kesin bir hakikattir ve bu, yaratıcının mevcudiyetine burhan olmak sıfatiyle gösterilmiştir.

Buna göre olsa gerektir ki usûlcüler, beyanda mürekkepliği şart koşmamışlardır. Burhan, ya "hadd-i evsat"dan[15] veyahut mukaddime-i hâkime demek olan "Kübra"dan, büyük önermeden ibaret olup herhalde sade olur.

Mantıkçılar gözüyle usûlcüler bakışını muhakeme ettikten sonra kıyas meselelerine intikal için şimdi burada burhanın nevilerini biraz açıklayalım.

---

(12) El-Enfâl/23: "Fakat helâke mahkûm olduklarını işittirmiş olsa bile onlar, yine de yüz çevirirlerdi."

(13) ᶜAmme/6: "Biz yeryüzünü, beşikler gibi kılmadık mı?"

(14) ᶜAmme/16: "... ve ağaçları sarmaş dolaş bahçeler gibi yetiştirmek için..."

(15) Hadd-i ewsat, mantıkta orta terimdir.

İnsan düşünür. Fikir, insanın en büyük özelliğidir. Fakat fikir, zihinde toplanmış ve birikmiş bilgileri bilmek ve hatırlamak değildir. Belki o malûmlardan neticeler çıkarmaktır.

Riyazî bir meseleyi çözerken verilmiş bilgi sayesinde biz mechûlü buluruz. Fikir de böyledir. Zihnimizde mevcut hazır malûmat sayesinde malûm olmayan bir neticeye varırız. ᶜAlem-i vücutta bulunan şeylerin her biri, yekdiğerine bağlanmıştır. Vücut zincirlenmesinde, kendi başlarına kalmış bir halka bulunmaz. İnsanın aklında asıl olan malûmat, irtibat meselesinde, ᶜalem-i vücutta bulunan mevcûdat gibidir. Malûmatın biri, diğerine bağlıdır. Biri hâsıl ise diğerini tahsil etmek mümkün olur. Malûmatın kendi ara irtibatları özelliğine burhandan neticelere intikal kanunu tesis kılınmıştır.

Mantık ve usûl fıkh kitaplarında tafsilâtıyla beyan kılınan burhan, dört nevidir:

1) Burhan-ı indirâc,
2) Burhan-ı telâzüm,
3) Burhan-ı teᶜânud ve
4) Burhan-ı tenâsub'dur.

Bu ilmî terimlerin açıklanması da şöyledir:

1) İndirâc, istikra[16] ve tecrübe gibi yolların biri ile hükmü matlub olan bir ferdin haklılığı malûm olan hakikat altına girmesidir. Yahut diğer bir ifade ile tâbir edersek, hükmü matlub olan bir ferdin o hükmü müstelzim olan vasatın altına girmesi demektir. Meselâ: **"Her maden, harareti nakleder"** külliyesi[17], istikra ve tecrübe yoluyle sabit olmuş tabiî bir hakikattir. Gözümüzün önünde bulunan bir cismin madenliği bize malûm olup bu külliye altına girişi malûm olsa bizde **"şu cisim, harareti nakleder"** hükmü hâsıl olur.

"Her müskir, sarhoşluk veren şey haramdır" külliyesi, Şâriᶜ Hakîm'in beyanıyle sabit olmuş dinî bir hakikattir. Bu sözde bulunan şu şarabın müskirliği bize malûm olur ise bizde "bu şarap haramdır" hükmü hâsıl olur.

---

(16) İstikra', bir konuyu son tafsilâtına kadar araştırıp onun başka bir şeklinin bulunmadığı kanaatine varmaktır.
(17) Külliyesi, genel kuralı demektir.
(18) Eşkâl-i erbaᶜa, dört şekil mânâsınadır.
(19) Hadd-i ekber, büyük terim demektir.
(20) Lâinsan, insan değil demektir.

Yukarıdaki iki örnekte neticenin husûlü, indirâc yoluyledir. Hükmü matlub olan fert, küllî hakikat altına yani o hakikatin konusu olan vasatın altına girdi de netice hâsıl oldu.

Mantık kitaplarında beyan kılınan ünlü **"Eşkâl-i erbaa"**[18], indirâc tarikiyle netice verir. Hükmü matlub olan fert, hadd-i evsat altına girer. Hadd-i evsat, kendi sınıfında hadd-i ekber[19] altına girip o ferdin girmesine de vasıta olur. Buna göre mukaddimelerde icap ve külliyet şart kılınmıştır.

2) Burhan-ı telâzüm, iki arada tahakkuku kesin olarak malûm olan telâzüm sayesinde sübûtu veya olumsuzluğu isbat etmek veya keşfetmek demektir.

Yukarıda delil olarak getirilmiş olan âyet-i kerîmelerde görüldüğü gibi **"müteaddit ilâhlar olsa idi yer, gök fasid olurdu, bozulurdu"** burhanı, burhan-ı telâzümdür. Teaddüdle fesad arasında kesinlikle telâzüm vardır. Bu durumda fesadın yokluğu, teaddüdün yokluğuna elbette burhan olabilir.

3) Burhan-ı te^cânud: İnsanın hem ^cadî, hem de ilmî fikirlerinin her biri, malûm açık delillere ve kanunlara dayanır. Mantıkta fikir kanunu olmak üzere kabul kılınmış üç, dört delil vardır.

O kanunların birisi de ayniyet kanunudur ki bu her şey, kendisinin tıpkısı demektir. İnsan, her vakit insandır. Zeyd her zaman Zeyd'dir. İnsan hiçbir vakit "lâ insan", yani "insan değil" demek değildir. Hiçbir anlamı kendisinden sıyırıp almak mümkün değildir. Çocuklara değil, bu hakikat hattâ hayvanlara da malûmdur. Bu âlemde hareketsiz, sabit bir durumda kalmak yok ise de bu kanun kesin ve haktır. O kanunların ikincisi, tenâkuz kuralıdır. İnsan ve "lâ insan"[20] gibi iki ters şey, aklık ve karalık gibi iki zıt anlam, hiçbir vakit hiçbir yerde birleşemezler. İnsan elbette insandır. "Lâ insanlık" hiçbir surette insanda bulunamaz. O kanunların birisi de vasıtanın yokluğu kanunudur. İki nakîz, düpedüz terslik arasında vasıta yoktur. İctimaları mümkün olmayan böyle iki nakîzin ikisinin de ortadan kalkmaları da mümkün değildir.

Bu üç kanunun hey'et-i umumiyesi üzerine "burhan-ı ta^cânud" tesis kılınmıştır. İki nakîzin biri bir yerde görülürse diğeri elbette ortadan kalkmış olur. Biri kalkmış olursa diğeri elbette bulunur. Mantık kitaplarında beyan kılınmış olan istisnaî kıyas, ya telâzüm veya ta^cânud tarikiyle netice verir.

4) Dördüncüsü, burhan-ı tenâsub ve teşâbuhtür.

Mantık kıyasiyle İslâm hukuku kıyası arasında fark ve burhan, mantık kitaplarında meşhur yanlış olmak üzere "temsîl" adiyle, usûl fıkh kitaplarında da kıyas ismiyle anılır. Lâkin mantığın temsiliyle usûl fıkhda muteber olan kıyas arasında büyük fark vardır.

Temsîl, arada mevcut benzerliği görüp hükümde birliklerine karar vermektir. İki şey bize malûm olan birkaç vasıfta biri diğerine benzer ise birisinin hükmü diğerinde bulunablir. Meselâ iki adam akılda, imânda, renkte ve kıyafette biri diğerine benzerse ahlâkta birliklerine hükmetmek mümkündür. Vasıflarda iştirak, keyfiyet ve kemmiyet cihetiyle ne kadar ziyade olursa hükümde iştirakleri de o kadar esaslılık kesbeder; zira vasıflarla hükmün iki şeyden birisinde bir araya gelmeleri, hem de o iki şeyin bize malûm vasıflarda iştirakleri, tesadüf tarikiyle olmasa gerektir. Bilâkis vasıflarla hüküm arasında bir irtibat, bağlantı vardır. Hem o iki şeyin vasıflarda iştirakleri de bir kabileye, bir cinse intisabın izi olsa gerektir. Böyle zannî bir mülâhazaya binaen teşâbüh kanunu, delil olabilir.

Teşâbüh kanunu, riyazî meselelerde kesin neticeleri verebilirse de diğer meselelerin hiçbirisinde itimat edilecek neticeleri ifade edememektedir. Öyle ise de çok cihetlerde bunun insan için büyük faydaları vardır. Teşâbüh kanunu ilmî tecrübelerin çoğuna bir prensip olagelmiştir. Hava hallerinde, savaş işlerinde, ticaret yollarında ve siyasî olaylarda tecrübe görmüş bir adam, her hususta kendisine münasip bir hüküm verebilir. Önceden olup bitmiş hallerin birine benzer bir durum bugün vâki olursa tecrübe görmüş adam teşâbüh kanunundan istifade kılıp bu halin sebepleri ve neticeleri hakkında vereceği hükümde ekseriya isabet eder. İnsanda "feraset" tâbir kılınan akıl etkinliği var ise teşâbüh kanunu, o insanın elinde bilgi hazinesi olur.

Lâkin ilim ehli, ilmî meselelerde ve şerîat-i İslâmiye önderleri İslâm hukuku meselelerinde teşâbüh kanununa o kadar önem vermemişlerdir. İlmî meselelerde, İslâm hukuku meselelerinde oybirliği ile muteber olan kıyas, eserde veya illette ya da sebepte iştirak mânâsında olan kıyastır.

İslâm hukukunda muteber olan kıyasın hakikati, bölümleri ve örnekleri:

Eserde birlik, illet birliğine ve illetle sebepte birlik ise eserlerin neticelerinin birliğine elbette delâlet eder. Eserden müessiri-

ne ve müessirden de eserine intikal etmek, normal ve ilmî fikirlerin her birinde kanun-u esasidir. Tabip, benzer hastalıklara müşterek bir sebep arar. Müverrih tarihî vakaları, mütekarib, birbirine yakın olsalar bir sebeple tevcih eder. Cisimlerin düşmesi, ayın yer, gezegenlerin de güneş tarafından çekimi, tabiat âlimleri gözünde bir sebebin eseri olarak telâkki edilir. İslâm hukukçusu, illette müşterek şeyleri hükümde birleştirir. Tesirin ve illiyetin kesinliğine ve zannîliğine göre illette iştirak mânâsiyle kıyas, kesin olur ve zannî olur. İllette veya eserde iştirak mânâsiyle kıyas, hakikatte eşkal-i erbaadan birine belki özellikle birinci şeklin birinci nev^cine ait olup delâleti kesin ve apaçık olur. Buna göre sayın İslâm hukukçuları, kıyası şeriatın yapısında muteber usûl derecesine çıkarıp hesapsız hükümlere kıyası esas saymışlardır.

Kıyas, arananı, hükümde önceden bilinen bir şeye ilhak etmek, katmak demektir. İlhak ise ya müşterek bir illetin delâletiyle, ya da iki arada farkın yokluğu ile olur. Kıyası tarif ederken kullanılan ilhak tâbiri, ifadesi, şöhret bulduğundan dolayı seçilmiş olan "ta^cdiye", "izhar" ve "isbat" tâbirlerinden daha da doğrudur; zira ta^cdiye doğru mânâda kullanılmışsa hükmün esasta bâki kalmayacağına delâlet eder. Fakat izhar, isbat ve ibâne gibi tâbirlerin hiçbirisi, fer^ciyeti ifade etmemektedir; zira isbat ve ibâne, delillerin herbirinde bulunur.

İlhak, iki yolla olur demiştik. Biri, iki arada veya asıl ile fer^cin aralarında fark yokluğu ile tahakkuk eder. Bu kısım, kıyasın en kuvvetlisidir; zira fark yokluğu sabit olursa o vakit hükmün sübûtu asliyet cihetiyle olur. Buna göre imamların imamı Ebu Hanîfe (R.A.) Hazretleri, bu kısmı hudutta, kefâretlerde bile itibar etmiştir.

Kıyasın bu kısmına birkaç örnek verelim:

1) Bedevî bir arap, Ramazan gündüzünde yatağında kendi hanımiyle yatmış. Şâri^c Kerîm, buna kefâret gerektirmiştir. Bir adam Ramazan gündüzünde başkasının yatağına el uzatırsa kefâretin burada evleviyetle, öncelikle vâcip olması zaruridir; zira iki arada fark yoktur. Helâl hareket kefâreti gerektirmiş ise haram davranış elbette onu icap ettirecektir. Bedevîlik ve helâllık gibi hususiyetler, tahfif faydasına hizmet etmezlerse teşdit yönüne hiçbir zaman sebep olamazlar.

2) Şâri^c Kerîm, [21] مَنْ أَعْتَقَ شِرْكًا فِى عَبْدٍ قُوِّمَ عَلَيْهِ الْبَاقِى demiştir. Yani bir kimse kölesinden kendi hissesini azad ederse kö-

lenin diğer hissesine de kefildir ve böylece köle, tamamen azad kılınmış olur.

Biz emeyi de[22] tereddütsüz olarak bu hükme ilhak edebiliriz, katarız; zira azad etme meselelerinde Şâri^c Kerîm, emelik ve kadınlık hususiyetlerini hiçbir vakit nazar-ı itibara almaz. Şâri^cin bu tasviyesi bize kesin bir surette malûmdur. Bilâkis kadınlara böyle meselelerde daha ziyade merhamet kaidesiyle amel eder. Bu örnekte ise fer^c, asıla eşittir. Eğer hükümlerin birinde erkekler ile kadınlar arasında Şâri^c Kerîm'in gözünde fark görülürse o surette kıyas câiz olmaz.

Buna örnek: Şâri^c Kerîm, hududun uygulanmasını emeler, câriyeler hakkında yarıya indirmiştir. Bir eme kendi arzusu ile fahişelik yaparsa فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى
[23] الْمُحْصَنَاتِ âyet-i kerîmesinin ifadesine göre hür kadınlar hakkında gerekli haddin emelere yalnız yarısı uygulanır.

Hududu, cezayı yarıya indirmede ilim ehlinin görüşlerini iptal:

Haddi yarıya indirmek meselesinde er kulları, emelere, câriyelere kıyas etmek câiz değildir; zira emeler esirlikleri nedeniyle, çoğunlukla terbiyeden yoksun kalırlar, hukukları ve itibarları yoktur. Terbiyesizlik ve hukuksuzluk iktizasıyla emelerin ruhlarında his ve şeref kalmaz, diğerlerin gözlerinde saygıdan nasipleri bulunmaz. Tamahkârların tamahı ve hainlerin saldırıları karşısında emelerin şerefi ve ismeti açık halde her cihetten himayesiz kalır. Buna göre emelerin ırzı ve hürmeti ayak altına alınmış olup mağlûbiyetleri kolay olur. Bu zayıflık ve mağlûbiyet, emelerin kendilerinin kusurlariyle ve kolaylık göstermeleriyle gelmiş değildir. Bilâkis sosyal durumda itibar kılınagelmiş nizamların ve âdetlerin nahoş neticeleri olmak sıfatiyle vücut bulmuştur. Bu sebeple Şâri^c Kerîm, bu zayıflığı ve bu mağlûbiyeti nazar-ı itibara alıp emelerin cezalarını yarıya indirmiştir.

Terbiye görmemiş olmak ve hukukun bulunmaması dolayısıyle tabiatlerinde kökleşmiş zayıflık nedeniyle emelerden kendi arzularıy-

---

(21) Hadîs: El-Buhârî, ^cİtk/3: "Bir kimse ortak bulunduğu bir köleyi, kendi hissesine düşen payından azâd ederse ona diğer payı da azâd etmek düşer."

(22) Eme, cariye, dişi kul demektir.

(23) En-Nisa'/24: "Eğer cariyeler zina edecek olurlarsa onlara hür kadınlara edilen azabın yarısı uygulanır."

le bir edebî suç çıkarsa Şâri hududu yarıya indirir. Amma bu zorla olur ise emeden had, tamamiyle sâkıt olur. En-Nûr sûresinde

24 وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَإِنَّ اللّٰهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ

âyet-i kerîmesi, ikrah kılınmış dişi kölelerden hududu iskat etmiş, hem de isbatın ve cezanın yarıya indirilmesi sebeplerine işaret etmiştir. İskat, dişi köleler üzerinde kolaylıkla etkisini yapan zor kullanma eseridir. Cezanın yarıya indirilmesi, dişi kölelerin tabiatlarında yerleşmiş zayıflık ve mağlûbiyet eseridir. Buna göre cezanın yarıya indirilmesi meselesinde erkek kölelerin dişi kölelere ilhak edilmeleri câiz değildir; zira erkek kölenin suçu, bir yenilgi eseri değildir. Bilâkis erkek köleden sâdır olan suçun fesadı ve kabahatı, daha büyüktür. Kölelik, o suçun cezalarını hafifletemez. Ederse teşdit edebilir, ağırlaştırır.

Sayın İslâm hukukçuları hudut cezasını yarıya indirme meselesinde erkek köleleri kadın kölelere ilhak etmişlerse de âyet-i kerîmelerin mânâlarını mülâhaza ettikten sonra ben kendi fikrimi daha uygun buldum. İslâm hukukçularının oy birliklerine karşı gelmek biraz sert çıkış olsa da En-Nûr âyet-i kerîmesine tefsir yazmış kalemlerin hayretlerini, aczlerini ve yazışlarını görmek bana yol açtı. Arabçası, mânâsı ve İslâm hukuku ahkâmı cihetiyle hâlâ hal kılınamamış bir âyetin tefsirlerde vücûdu, beni geniş fikir meydanına itti. Tefsirlerin hiçbirisinde bulunamayan güzel bir faydayı burada öğrencilere hediye sıfatıyla yazdım.

وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ âyetinin tefsîrinde müfessirlerin görüşlerini iptal:

Kur'ân-ı Kerîm, وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا [25] demiştir. Yâni "Cariyelerinizi, pâkliği seçerlerken fahişelik sevdasına zorlamayınız".

Kur'ân-ı Kerîm bundan sonra onları zorlayan efendilerin cezalarını ve zorlanmış zavallı cariyelerin durumlarını beyan yolunda demiştir ki: وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَإِنَّ اللّٰهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ [26] Bu âyet-i kerîme cariyelerin kendilerini kinâye tarikiyle

---

(24, 26 ve 37) En-Nûr/33: "Kim onları buna zorlarsa bilsin ki Allah, hiç şüphesiz onu değil, zorlanan kadınları bağışlar ve onlara merhamet eder."

(25) En-Nûr/33: "Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhûşa zorlamayınız."

(26) 24. notta geçti.

iki defa zamirlerde zikir kılıp, Rabb-i Kerîm huzurunda hallerini mağfiret, rahmet ve müjdeleriyle beyan etmiştir. Onları zorlayan efendileri, açıkça, [27]... وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ şart cümlesiyle zikir kılıp cezalarını beyan dairesine giremiyecek kadar büyüklüğüne işaret için olsa gerek ki cezalarını kaldırmıştır.

Lisanı belâgatlı ve duyguları yüksek olan insan, dehşetli hallerden birini beyan edecek olursa kalbine hücum eden etkenler gerekçesiyle dili tutulur gibi bir hal hâsıl olur da lisanı sanki bağlanır. İşte o vakit vücûdunda görülen infialler, o hallerin dehşetlerini en güzel surette tercüme eder. Mütekellimin haliyle dili beyanda iştirak ederse gönülleri büyüleyen beyan o vakit hâsıl olur. Bazı defalar öyle olur ki lisanın ifadeden âciz olduğu mânâları sükût kolaylıkla beyan eder. Beyan ve Maâni kitaplarında delilleriyle kabul kılınmış "el-hazfu li't-tehvîl"[28] kuralı, işte bundan alınmıştır.

Semavî kitaplar, genellikle Kur'ân-ı Kerîm, bilhassa insanların kendi dilleri ve kendi örfleriyle indirilmiştir. İnsan, maksatlarını bazan lisaniyle, bazan haliyle, bazan da sükûtiyle ifâde eder. Bu beyan üslûplarının her biri, Kur'ân-ı Kerîm'de gelmiştir.

وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا... [29] âyet-i kerîmesi gibi sükût üslûbiyle beyan, Kur'ân-ı Kerîm'de çok bulunur. Kur'ân-ı Kerîm'de dehşeti büyük ve kapsamı geniş cevapların çoğu, zikir kılınmamıştır.

Bu âyet-i kerîmenin yaklaşık surette tercümesi ve tefsiri şöyledir: "Eğer bir kitap, Kur'an dağları yerlerinden oynatacak, ya yerin bütün hazinelerini çıkaracak, ya da ölüleri söyletecek kadar kuvveti haiz olursa..."

Bu cümleyi işiten insanların fikirlerine geniş meydan bırakmak için olsa gerektir ki burada cevap zikir kılınmamıştır. Âyet-i kerîmeyi tilâvet eden insanların her biri, kendisinin fikrine, kuvvetine göre münasip bir cevabı mülâhaza eder.

---

(27) En-Nûr/33: "O kadınları zorlayanlar..."

(28) El-hazf li't-tehvîl, şiddetli mübalâğa ve gözde büyütmek için kelimeyi atmak demektir.

(29) Ra'd/33: "Eğer bir kitapla dağlar yürütülmüş veya yeryüzü parçalanmış yahut ölüler konuşturulmuş olursa işte o kitap, bu Kur'an'dır. Bütün işler, Allah'ın kudretindedir."

Tefsir ehlinin çoğu, cevap kılmak üzere لما آمنوا به و لأصرّوا..
على العناد [30] mânâsına gelen cümleleri takdir etmişlerdir. Lâkin bu mânâ, her ne kadar doğruysa da و لو أنّ قرآناً ... [31] âyet-i kerîmesinin nazmına dikkatle bakarsak mânâ, buraya uygun değildir; zira Kur'an bu âyet-i kerîmede lâm tarifsiz olarak, özel isim olmadan, munsarif ve tenvinli olarak zikr kılınmıştır. Eğer و لو أنّ القرآن ... ifâdesiyle zikir kılınmış olsaydı tefsir ehlinin o takdirleri doğru olabilirdi.

O takdirleri, takdir bakımından doğru olur. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in diğer âyet-i kerîmelerden malûm olmuş örfüne uygun olmaz; zira Nebiy Muhterem, düşmanlarının inkârda devam edeceklerini beyan yolunda inmiş olan و لو أنّنا نزّلنا إليهم الملائكة و كلّمهم الموتى و حشرنا عليهم كلّ شيء قبلا ما كانوا ليؤمنوا ... [32] و لو فتحنا عليهم باباً من السماء فظلّوا فيه يعرجون لقالوا إنّما سكّرت أبصارنا... [33] gibi âyet-i kerîmelerin hiçbirisinde cevap atılmamıştır. Kur'ân-ı Kerîm, o cevabın zikrini gûya iltizam kılmıştır. O cevabı hazf etme iddiası, buna muhaliftir. Bunun üzerine, o takdirde bu âyet-i kerîme, bir yeni mânâyı ifade etmiş olmaz ve Kur'ân'ın şanını ta^czim mânâsına delâlet etmek şerefinden de bu âyet-i kerîme mahrum olmuş olur.

Eğer cevap takdir etmek tekellüfü bir ihtiyaç ise لكان هذا القرآن... [34] gibi bir cevap takdir etmek daha iyi olur. Bu mânâda bir cevap takdir kılınırsa âyet-i kerîmenin mânâsı şöyle olur: "Talim-i ilâhî olmak sıfatiyle gökten inen kitapta dağları yerlerinden oynatmak, ya yerin bütün hazinelerini çıkartmak veya ölüleri söyletmek gibi mu^ccizelerin bulunması lâzım olsaydı bu Kur'ân-ı Kerîm'de o mu^ccizelerin her biri elbette bulunurdu." Yani talim-i ilâhî olmak sıfatiyle inmiş olan Kur'an'da öyle mu^ccizelerin vücûdu

(30) "Ona imân etmezler ve inatla israr ederlerdi."
(31) Ra^cd/33: "Eğer bir kitap..."
(32) El-En^cam/111: "Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölüler onlarla konuşsaydı ve her şeyi karşılarına toplasaydık yine de inanmazlardı."
(33) El-Hicr/14-15: "Onlara gökten bir kapı açmış olsaydık ve oradan çıkmağa koyulsalardı gözlerimize perde çekildi derlerdi."
(34) "... Bu Kur'an olurdu..."

lâzım değildir. Risâletin burhanı, harikalar değil bilâkis güzel şeriatı, her bir hakikatı beyan eden Kur'ân-ı Kerîm'in kendisidir.

Âyetin mânâsı böyle olur, veyahut "öyle büyük bir kuvveti haiz bir kitap olabilse o kitap bu Kur'ân-ı Kerîm olurdu". Bu mânâ, Kur'ân'ın şânını ta'zim cihetiyle, daha münasiptir.

Burada bu âyet-i kerîmeyi tefsiriyle beraber hazfin, yahut daha doğru bir tâbirle sükûtün şahidi olmak sıfatiyle naklettim. Benim fikrime göre [35] وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ âyet-i kerîmesi de bu baptandır; zira âyet-i kerîmede dört mütekabilin zikr kılınması lâzım idi: 1) Zor kullanan efendiler, 2) Bunların cezaları, 3) Zorlanan cariyeler ve 4) Onların durumları. Âyet-i kerîmede yalnız ikisi, yalnız birincisiyle dördüncüsü zikr kılınıp ikisi yani efendilerin cezaları ve cariyelerin kendileri, belâgat arabiyede muteber olan "ihtibâk"[35a] usûliyle hazf kılınmıştır; zira zikir kılınmış ikiye, hazf kılınmış da ikiye delâlet eder. Zorlayan efendiler ve zorlanan cariyelere bililtizam delâlet eder; amma mağfiret azaba ve rahmet de gazaba bilmukabele delâlet eder.

Biz, normal dilimizle ifâde edersek âyetin terkibi şunun gibi bir şey olurdu: وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَاِنَّ اللّٰهَ مُعَذِّبُهُمْ غَاضِبٌ عَلَيْهِمْ وَمَنْ تُكْرَهْ مِنْهُنَّ فَاِنَّ اللّٰهَ لَهُنَّ غَفُورٌ بِهِنَّ رَحِيمٌ [36]

Tehvîl maksadiyle birinci cümlenin cevabı ve **tehvîn** müjdesiyle ikinci cümlenin şartı atılmış olup ihtibak usûliyle وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَاِنَّ اللّٰهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ [37] belâgatli cümlesi tahsil kılınmıştır. İhtisar sonunda ve haber cümlesinde ait zamiri[38] bulundurmak zarureti için olsa gerek ki مِنْ بَعْدِهِ ile iktifa kılınmayıp مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ [39] terkibi seçilmiştir; zira mef'ulüne izafet edilen mastar, herhalde zamir faili müştemil olur.

---

(35) En-Nûr/33: "O kadınları zorlayan..."

(35a) İhtibâk, mânâda kıvrak ve dikkatli bir usûlle cümle kurmak demektir.

(36) "Kim o kadınları zorlarsa Allah onları gerçekten ta'zîb eder ve onlara gazablanır. O kadınlardan zorlanmış olanlara mağfiret eder, onlara merhamet eder."

(37) En-Nûr/33: 24. notta geçti.

(38) 'Aid, cümlede mercii, dönüş yeri olan bir zamir demektir.

(39 ve 40) En-Nûr/33: "Zorlanmış olmaları sonucunda..."

Cevap, cariyelerin hallerine mahsus olmak cihetiyle olsa gerektir ki [40] مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ terkibi seçilip مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِمْ terkibi kullanılmamıştır; zira maksut bizzat olan hükmün sahibidir ve illetinin zikr kılınması daha da güzeldir.

Âyet-i kerîmedeki بعد sözünün veçhi malûmdur; zira zor kullanılmadan bâki olan kötülük, mağfiret ve merhamet altına dahil değildir. مِنْ kelimesi, mazlum kadın köleler hakkında merhametin taaddüdüne ve kesretine delâlet için ziyade kılınmış olsa gerektir; zira başlangıcı olan şeylerin her birisinde kesret ve taaddüt bulunur.

إِنَّ nin haberi olan غَفُورٌ رَحِيمٌ da tekit lâm'ının yokluğu, إِنَّ ile haberinin sanki iki ayrı cümleden alınmış gibi görünmesi cihetiyle olsa gerektir; çünkü فَإِنَّ اللَّهَ gûya birinci cümleden غَفُورٌ رَحِيمٌ da sanki son cümleden seçilmiş olup فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ cümlesi, terkip kılınmış gibidir.

Ben bu âyet-i kerîmeyi bu suretle tahlilde, tefsir ehlinin görüşlerine ve âdetlerine uydum. Kur'ân-ı Kerîm'in nazm mucizinde hazf ve takdir gibi tekellüflerin imkânı veya vücûdu cihetiyle değil bilâkis kendi tefsirimi tefsir ehli nazarında kendilerinin usûlleriyle teyit etmek kasdiyle bunu yaptım. Bizim tefsirimize göre âyet-i kerîmenin mânâsında da, nazmında da hiçbir işkâl, çelişki yoktur. Nazımda işkâl yoktur; zira haber cümlesinde mübtedaya ait zamir vardır. Mânâda da işkâl yoktur; çünkü mağfiret ve merhamet, zor kullanan efendilerin nasibi değil bilâkis zorlanan kadın kölelerin hakkıdır.

Bütün himmetlerini Kur'ân-ı Kerîm'in irabına hasretmiş olan Keşşaf, Kadî ve Razî gibi müfessirler, âyet-i kerîmede hem mânâ bakımından hem de nazm bakımından çelişki görüp kendilerine mahsus takdir hileleriyle âyet-i kerîmeyi düzeltmişlerdir. Mânâ bakımından çelişkiyi لَهُنَّ takdiriyle kaldırıp nazımda mevcut kusuru, وَلَهُمْ ziyadesiyle tamamladıktan sonra إِنْ تَابُوا kaydiyle âyet-i kerîmeyi mezhebe tatbik etmişlerdir. Bununla sanki "iş" onlarca gül gibi tamamlanmış ve artık hiçbir çelişki kalmamıştır. Zulüm eden efendilere mağfiret etmekte de zarar yokmuş... Lâkin yalnız bir çelişki varmış, o da mazlum, miskin kadın kölelere mağ-

firet etmek ve o biçarelere merhamet vaad etmek bir hayli zor imiş! Fakat, beis yok, zarar yok; zira kelâm ehlinin keselerinde bir değil birkaç cevap hazırdır. Şâri[c] Hakîm, zalime mağfiret eder ise de miskin, biçare mazlumu mesul tutabilir. Mazlumiyet hali, sorumlu tutulmaya karşı değildir zihniyetindedirler.

Büyük ve küçük tefsirlerde bulunan beyanların icmâli de, tafsili de bundan ibarettir.

Tefsir ehlinin böyle müsamahalarına biz her cihetle taaccüp ederiz. Dakikalık mülâhaza sonunda butlanı malûm olabilecek sözleri, en muteber tefsirlerimizde görmek, bizi elbette müteessir kılar.

Zor kullanmayı menetmek için inmiş olan âyet-i kerîmede hitap ulûhiyette "zor kullanan adamları Allah bağışlar, onlara merhamet eder" sözünün bulunması, hiçbir suretle mümkün olamaz.

Âyet-i kerîmenin takdiri غَفُورٌ لَهُمْ olur ise وَلَا تُكْرِهُوا âyet-i kerîmesi, tamamiyle ehemmiyetten düşer. إِنْ تَابُوا gibi kayıtları takdir etmek, zalimlerin zulümlerine yol açmak ve onlara hile öğretmekten başka hiçbir fayda vermez. Kur'ân-ı Kerîm'in büyük şanı ve kudsiyeti, bunların her birisinden elbette temizdir. Hitap ulûhiyette vücûdu zorunlu belâgat ve azamet, bunları şüphesiz reddeder. لَهُمْ takdir ettikten sonra da düzeltilememiş olan kelâmı bir daha düzeltmek için إِنْ تَابُوا gibi bir cümleyi de takdire ihtiyaç görülürse mu[c]ciz olan Kur'ân-ı Kerîm'in lisaniyle, meşhur Bakl'ın dili arasında ne kadar fark kalır?!

Zorlama, bağışlamanın tersidir. İki arada şart cümlesini doğrultacak kadar münasebet yoktur. وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَإِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ لَهُ [41] cümlesi, şart olmak suretiyle belâgatı haiz olmak hattâ âdi kelâm olmak şerefinden bile yoksundur.

Biz yukarıda kendi tefsirimizi, kendi görüşümüzü ve kendi fikrimizi yazdık. Sonra da tefsir ehlinin sözlerini açık surette yerdik. Âyet-i kerîmenin nazm mu[c]cizinin, insan eliyle düzeltilmesi zilletine ihtiyaçdan yüksekliği açıktır. Benim için en büyük fayda da budur. Kadın kölelerden hududun, cezanın sukutuna zor kullanmanın illiyyeti belli oldu. Benim iddiam da bu idi. Hududun sukutu, zor kul-

(41) "O kadınları zorlayan erkeğe Allah mağfiret eder!"

lanma tesiriyle ise hududu yarıya indirmek, zayıflık ve yenilgi eseri olur. Buna göre hududu yarıya indirmek konusunda erkek kölelerin durumunu kadın kölelere katmak veya kıyas etmek caiz olamaz.

Kıyasın rükünleri, şartları ve isbat kılınacak meseleleri:

Farkın ilgası mânâsiyle kıyası beyan kılıp örnekleriyle açıkladıktan sonra illette iştirak hasebiyle olan kıyası beyan edelim. İllette iştirak mânâsiyle yapılan "kıyas"ın dört rüknü vardır:

1) **Hükmü malûm olan fert, asıl**

2) **Hükmü matlup olan fert, feri**^c

3) **Hükmün kendisi ve**

4) Hükmün illeti, vasf-ı câmi^cdir.

Müctehidin elinde kıyasın bu dört rüknü bulunduktan sonra isbat kılınacak altı mesele daha kalır ki onlar da şunlardır:

1) **Asılda hükmün sübûtu; zira aslın kendisinde hüküm sabit değilse feri^cde, feri^c olmak cihetiyle, o hükmün sübûtu elbette mümkün olamaz.**

2) Asılda sabit olan hükmün illetlerinden biriyle malûliyeti; çünkü aslın hükmü muallel *değil* ise vasf-ı cami^cde *iştirak hasebiyle* hükümde iştirak lâzım olmaz.

3) Vasf-ı cami^ci ve illeti tâyin; zira hükmün illeti muayyen değil ise illette iştirak düşünülemez.

4) İlletliliği isbat kılınmış illetin feri^cde vücûdu; zira feri^cde illet mevcut değil ise hükmün vücûdu lâzım gelmez.

5) Asılda muarızın yokluğu; zira muarız bulunur ise vasf-ı cami^cin illetliliği sabit olamaz.

6) **Feri^cde mani^cin yokluğu; zira hükmü meneden bir mani feri^cde bulunursa kıyas kendi başına bâtıl olur. İllette iştirak fayda veremez.**

Dört rükün elde bulunduktan sonra altı mesele de isbat kılınırsa kıyas tamam olur. Vasf-ı cami^cin asılda illetliği kesin olur. Feri^cde bulunması da muhakkak olursa o surette kıyas kesindir. Lâkin dört rüknü bulmak ve bunların bulunmasından sonra o altı meseleyi de isbatlamak, o kadar kolay iş değildir.

Usûl Fıkh kitaplarında kıyasın tamam olması için birçok şartlar beyan kılınmıştır:

1) Aslın hükmünün makul olması birinci şarttır. Bu onun insan aklıyle idrâk kılınabilen cümleden olması demektir. Eğer ibâdet

hükümleri gibi insanın akliyle idrâk kılınamaz cümleden ise öyle hükümlerde kıyasın nüfuzu bulunmaz.

2) Aslın hükmünün ferʿi olması şartı: Yani asıl hükümlerden ve inanç meselelerinden olmaması; zira itikat ve imân meselelerini isbat hususunda nusûsun beyanı ve aklın şehadeti kâfi gelip kıyasa ihtiyaç görülmez. Fakat mubah olan ahkâm asliyede hiçbir ferdin hususiyeti yoktur. Bir ferdi asıl kılıp diğer birini ferʿi kılmak, burada tahakküm gibi bir şey olur.

3) Aslın hükmünün, özel olmaması şartı: Zira bir nassın veya bir delilin delâletiyle hüküm kendisinin mahalline mahsus olursa diğer fertleri ilhak etmek, katmak elbette yasaklanmış olur.

4) Aslın hükmünün mensuh olmaması şartı: Zira kuvvetiyle itibardan ve amelden düşmüş bir hükmü, kıyaslamakta bir fayda yoktur.

5) Aslın ferʿden sonra olmaması şartı: Bu, abdest alma hükümlerini, teyemmüm hükümlerine kıyaslama bibi olur. Abdest, Mekke'de nübüvvetin ilk yıllarında, fakat teyemmüm ise hicretten sonra Medine'de meşru olmuştur; zira sonra gelen bir delilden taksime gitmek, budaklanma yapmak, mümkün değildir.

6) Kıyas sebebiyle bir nassın hükmünün değiştirilmemesi şartı: Örnek olarak kefâret kisvesinde, şekliyle temlîk, şüphesiz şarttır. Buna kıyasla kefâret yemeğinde temlîki şart kılmak, caiz değildir; zira bu kıyas فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ ... [42] âyet-i kerîmesinden anlaşılan hükmü değiştirmiş olur; çünkü itʿam, temlîk ile olduğu gibi ziyafetle de olur.

7) Aslın delilinin, ferʿi şâmil olmaması şartı: Zira o takdirde kıyasa ihtiyaç kalmaz. Hüküm, ferʿ olmak cihetiyle değil bilâkis asıl olmak cihetiyle sabit olmuş olur.

8) Ferʿin hükmünün nass ile sabit olmaması şartı: Zira ferʿi olumsuzlukla mansûs, kayıtlı olur ise kıyas bozulur. Olumlulukla mansûs olur ise kıyas yitirilir.

9) Ferʿin, aslın tıpkısı olmaması şartı: Buna göre hatayı, unutmaya kıyaslamak caiz değildir. Tekrîm tarikiyle sabit olan hükümlerde haramı helâla kıyas kılmak münasip olmaz; zira helâlin müstehak kerameti ve haramın da istihkakı, adaletin ve hikmetin ikti-

---

(42) El-Maide/92: "Yeminin kefâreti, on düşkünü doyurmaktır."

zasına muhaliftir. Örnek: Satınalma, elde bulundurma cihetiyle mülkiyeti mucip olur ise bundan gaspın da icabı lâzım gelmez. İllette iştirak, burada fayda vermez.

10) Ferᶜin hükmü aslın hükmüne eşit olması şartı: Eğer geçişli kılınacak hüküm feriᶜde değişik olacaksa kıyas muteber değildir. Örnek: Müslümanın ziharına[43] Yahudinin ziharını kıyas kılmak gibi ki müslümanın ziharında haramlık, kefâretle son bulur. Fakat yahudinin ziharında kadını haram olur ise haramlığın ebedîliği lâzım gelir; zira haramlığı sona erdirici olan kefâret, yahudiden muteber değildir.

11) İlletin hükümden sonra olmamak: Örnek: İstikzar, pis saymak illetiyle köpeğin salyası gibi feriᶜ de necistir demek, doğru olmaz; zira istikzarın, pisliğin sübûtu, necâsetin sübûtuna tabidir.

12) Kıyas sayesinde isbat kılınacak hükmün, genel ihtiyaçlara ve zaruri maslahatlara muhalif olmaması şartı: Zira genel ihtiyaç, kıyastan herhalde kuvvetlidir. Çelişme vâki olursa tabiî ki kıyas, itibardan düşer. Mağlûbiyet tarikiyle, yahut fesat töhmetiyle, **"sahih olsaydı, hiçbir vakit genel ihtiyaca muhalefet etmez idi!"** töhmeti, herhalde isabet eder. Örnek: Daman-ı derk meselesinde kıyasın hükmüyle genel ihtiyaç talebi çelişir: Satıcı paraları eline aldıktan sonra alıcıya **"bu malımın kusuru çıkarsa paralarına kefilim"** derse buna **"daman-ı derk"** denilir. Böyle bir kefâlet, İslâm hukukçularının kıyaslarında caiz değildir. İslâm hukukçuları, bunu yok olan ve vâcip olmamış borçlara kıyas ederler. Yok olan borçlarda henüz vâcip olmamış olmak illetiyle kefâret caiz değilse daman-ı derk de caiz olmaz. Lâkin genel ihtiyaç, bu kefâletin cevazını talep eder. İnsanların ticarî muamelelerini, vukuu mümkün olan zararlardan ve mümkün hıyanetlerden korumak zaruretiyle daman-ı derk elbette caiz olur. Buna göre kıyas, burada itibardan düşer, çelişme meydanında mağlûbiyetine göre, yahut fesadının zuhuruna göre düşer; zira doğru olsa idi genel ihtiyaçlara muhalefet etmezdi.

Çelişme suretlerinde kusur, herhalde bizim fikrimizde olur. Kıyasta hata methalleri ve hataya saldırmak için açık yollar çok ve kapılar geniştir. Özellikle aslın illetlerini tâyin ve feriᶜde o illetleri tahkik hizmeti, kolay hizmet değildir.

Müctehit, feriᶜin farklarında gaflet etmemek şartıyla illeti tâyin meselesinde isabet eder ise hata methallerinin çoğu, kapanmış olur.

---

(43) Zihâr, bir kocanın karısını, müebbeden mahremi olan bir kadının bakmak câiz olmayan bir uzvuna benzetmesi demektir.

Kıyasta muteber illetin hakikati ve ilim ehlinin ihtilâfı:

Kıyasın kendisini, rükünlerini, isbat kılınacak meselelerini ve şartlarını açıkladık. Şimdi de rükünlerin en mühimmi olan illeti beyan edelim.

Her yaratılmışın bir yaratıcısı olduğu gibi, her hükmün de bir sebebi veya bir illeti vardır. Kelâm kitaplarında ve tartışma eserlerinde bu mesele hakkında her ne kadar nakil kılınmış ise de ben bu hakikati, herhalde, kesin bir delil gibi telâkki ederim.

Her hükmün elbette bir illeti vardır. İllet: 1) O hükmün yalnız alâmeti mi, yahut 2) Tesiri bulunmayan fakat zahirde iktiranı mevcut olan âdi sebebi mi, yoksa 3) Bizzat kendisi tesir eden hakiki sebebi mi? Semeresi, neticesi olmayan bu ihtilâfları muhakemeden ve birini diğerine tercih etmekten çekiniriz. Bilgileri geniş ve faziletleri büyük olan ilim ehlinin bu ihtilâfları, ifâde, söz ihtilâfına ait olsa idi biz elbette ümitli olurduk; zira maksat, anlaşılmamak, hata etmek ve hakikati yitirmek değildir.

Bize kesin olarak malûmdur ki tabiatta ve yaradılışta abes bir şey yoktur. Hâkim-i Mutlak tarafından indirilmiş olan şeriatte de abes yoktur. Her hükmü iktiza eden bir sebep vardır. Her hükmün kendisine terettüb eden bir faydası, bir hikmeti elbette bulunur. Hükmün meşruiyeti için bir maslahat zaruridir. Ve hükmün memnuiyeti, yasaklığı için de bir mefsedet, bozukluk zorunludur. Hükümlerde meşruiyeti talep eden bir hüsün yani güzellik ve memnuiyeti icabettiren bir kubuh yani bir çirkinlik zatîdir. Şâri[c] Hakîm'in hükümleri katî surette buna uyar. Eserin kendisinin müessirine tabi olması gibi, her hüküm de kendisinin sebebine ve maslahatına bağlıdır. Buna göre bizim görüşümüzde her hükmün illeti, o hükmün müessiridir. Hakiki sebebidir. Ateşin yakıcılıktaki sebebiyeti gibi, iskâr da, insanı sarhoş yapmak da, sarhoşluk verici hususiyet de haramlığın, necaset de, pislik de yemenin haramlığının sebebidir.

İslâm şeriatında keyfî ve havaî olarak vaz[c] kılınmış bir hüküm yoktur. Her hükmün bir illeti, bir maslahatı vardır. Örnek: Anababa bir kardeş, mirasta baba bir olan kardeşten mertebece üstün tutulur. Bu iki vârisin birisinde iki karabet, yani babalık ve analık yakınlığı vardır. Diğerinde ise yalnız bir karabet, yani babalık karabeti bulunur. İki karabetin birleşmesi, bu örnekte üstün tutulmanın sebebi olmuştur. Aile efradında bulunan hissiyatın derecesine muvafakat maslahatı da burada vardır; zira insanı kendi arzusuna bırakacak olursak şüphe yok ki o, ana-baba bir kardeşlerini daima ön plâna alır.

Biz her hükümde böyle bir sebebin ve böyle bir maslahatın bulunduğunu iddia edebiliriz. Sebep, bizim görüşümüzde, hakiki sebeptir. Cemiyet hayatına kanun olur sıfatiyle tedvîn kılınan İslâm şeriatında biz, felsefî incelikleri ve kelâm vehimlerini itibar etmek tekellüflerinden şeriata saygı namına kaçınırız. Hükmün illeti, hükmün hem alâmetidir, hem de müessiridir ve hakikî sebebidir. Bunu bizim dilimiz, örfümüz ve inancımız tahammül eder. Tesiri yalnız Allah'ın kendisine hasretmek inancı, hiçbir surette buna karşı değildir. Fakat diğer hakikatleri inkâr etmek şartıyle biz de kelâmcılar gibi bu inanca sıkı sıkıya bağlanabiliriz.

Hükmü icabettiren illet: 1) Ya hakikî vasıf, ya da 2) Örfî vasıf olur. Vasf-ı hakikî, şarabın haram kılınmasında sarhoşluk, ruhsatın meşruiyetinde meşakkat ve miras hukukunda karabet gibi olur.

Örfî vasıf, velâyet baplarında ve nikâh hususlarında itibar kılınan şeref gibidir; zira şeref, her mekânda ve zamanda haysiyet kabilinden olan hükümleri iktiza eder. İllette alâmetlik cihetiyle zahir olmak ve mazbut olmak şarttır. İlliyet cihetiyle elbette bir hikmeti, bir maslahatı ihtiva etmek zaruridir; zira illette illiyet, Şâri'in vasfına nisbetle değil bilâkis insanın imtisaline, kabullenmesine nisbetledir. İnsanı imtisale, kabullenmeye davet edebilen bir maslahat, illette bulunmaz ise hüküm, abes olmuş olur.

Bu beyandan sonra hükmün illeti, şöylece tarif edilebilir: Hükmün illeti, maslahata, menfaate şümullü bulunmak cihetiyle hükmün meşruiyetine sebep olan zahir, açık, mahdut ve mazbut bir vasıftır, bir mânâdır.

İllette illiyetin isbat yolları:

İllette illiyet makbul olursa iş tamamdır. Fakat orada illiyet makbul değil ise yahut malûm değil ise illiyeti isbat için birkaç yol vardır:

1) Biri, akıl yoludur. Bazı hükümlerin illeti, aklın delâletiyle bilinir. Misali şöyledir: Şeriat, küçüklerin mallarını velilerin velâyetine teslim etmiştir. Küçüklerin mallarına velâyetin sübûtu, bir hükümdür. Elbette bir illeti de vardır. Lâkin burada illeti aramak için o kadar zahmete ihtiyaç yoktur. İllet, gençlik ve çocukluktur. Maslahatı, menfaatı, mal korumak, mal arttırmak ve küçüklerin zimmetlerini mal mesuliyeti ağırlıklarından, şefkat tarikiyle, azâd etmektir.

2) Hükmü vaz'eden Şâri'in kendisinin beyan yoludur. Şâri'in beyanı ya sarih, ya da tenbih ve irşat tarikiyle olur. Sarih beyan

44 ... فَإِنَّهُ رِجْسٌ gibi olur. Bu âyet-i kerîmede haramlığın illeti, nassla açıklanmıştır. 45 إِنَّمَا جُعِلَ الْاِسْتِئْذَانُ لِأَجْلِ النَّظَرِ gibi.

Bu hadis, Allah'ın dilinden: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا» 46 âyet-i kerîmesinde emir kılınmış istîzanın, izin istemenin illetlerine beyan yolunda sadır olmuştur. Yani girmeden önce izin istemek, âdette gizlenen hallere göz atmamak, ev içine bakmamak içindir. Kapının kanatları yol kapamak ve yol bağlamak gayesiyle takılmış ise evin duvarları da evin içini örtmek için örülmüştür. Örtünmek, büyük bir ihtiyac-ı zaruriye olmak sıfatiyle insanların tabiatlarında kökleşmiş bir zarurettir. Örtünmek, bütün insanların ihtiyarî rağbeti ve iradesi olmak mânâsiyle değerli bir kanundur. Buna göre izin alınmadan evin içine göz atmak, kesinlikle yasaktır. Şâri^c Kebîr Nebiy Kerîm, إِنَّمَا جُعِلَ الْاِسْتِئْذَانُ لِأَجْلِ النَّظَرِ 47 diyen hadîsiyle bu kanunu ifade kılıp âyet-i kerîmede itibar kılınmış olan illeti de gayet güzel surette beyan etmiştir.

Evde, örtünme mânâsı vardır. Bu mânâ itibariyle Şâri^ci Kebîr Hazretleri, إِنَّمَا جعل الْاِسْتِئْذَانُ لِأَجْلِ النَّظَرِ 48 buyurmuşlardır. Buna ilâveten hanede dokunmazlık ve meskenlik mânâsı da vardır. Bu mânâ itibariyle olsa gerektir ki Kur'ân-ı Kerîm, فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ 49 buyurmuştur. Yani "meskûn hanede hiçbir kimse bulunmasa da, izin verilmedikçe, o haneye girmeyiniz". Bu, örtünme cihetiyle değil bilâkis meskûnlükten naşi dokunmazlık ve saygı cihetiyledir.

Eğer hane meskûn değilse o vakit istîzan terbiyesi düşer. Bunu beyan için Kur'ân-ı Kerîm « لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ

---

(44) El-En^cam/145: "O, pistir."

(45, 47, 48 ve 51) Hadîs: El-Buharî/İsti'zân/11, Muslim/Edeb/41, Tirmizî/İsti'zân/17, HM/5, 330 ve 335: "İzin istemek, bakışı yasaklamak içindir."

(46) En-Nûr/27: "Ey îmân edenler, evlerinizden başka evlere izin almadan, sahiplerine selâm vermeden girmeyiniz."

(47 ve 48) 45. notta geçti.

(49) En-Nûr/28: "Eğer evde kimseyi bulmazsanız yine de size izin verilmedikçe içeriye girmeyiniz."

مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ"[50] demiştir. Yani meskûn olmayan hanelere, biraz istirahat etmek ve gölgelenmek gibi faydaları bulunur ise girebilirsiniz.

Evlere girmek gibi en normal durumlarda inmiş olan bu üç âyet-i kerîme üzerinde insan biraz düşünürse hükümlerin illetlerine Şâri^c Hakîm'in itinâsının, izin alma, izin isteme emrinin itibarı hakkında kanaat veyahut yakîn kesbeder. Meskûn hanelerde ehillerinin bulunup bulunmama suretlerinin her birinde Şâri^c Hakîm, istîzanı, izin istemeyi şart kılmıştır. Bu, birinde örtünme illetiyle, diğerinde ise saygı ve dokunmazlık mânâsıyledir. Hane meskûn değil ise örtünme ve dokunmazlık illetlerinin yokluğu cihetiyle istîzan terbiyesi düşmüştür.

İstîzan âyet-i kerîmelerini beyan ve ta^clîl yolunda Şâri^c Kebîr ve Nebiy Muhterem Hazretlerinin إنّما جعل ٱلاِسْتِيذَانُ لِأَجْلِ ٱلنَّظَرِ[51] sözleri, İslâm şeriatinde büyük burhan olmak sıfatiyle kıyasın muteberliğine ne kadar kesin ve ne kadar açık bir burhandır. İstîzan âyet-i kerîmesinde zikir kılınmış olan girişin özelliği ta^clil hasebiyle genellik rengi alıp hane içine göz atmak ve hane hallerini tecessüs etmek gibi işlerin her biri, nehy hükmü altına almıştır.

Âyet-i kerîmelerde Resûl Kerîm'in bu kadar açık bir ta^clîli bulunurken kıyasın hüccetliğinde İslâm hukukçularının nihayetsiz ihtilâfları ve çekişmeleri, elbette yerinde değildir.

Hükmün sübûtu, nazmın hususiyetine değil Şâri^cin kastına tabidir. Şâri^cin kastı bazan nazmın umumiyle, çoğu defa da mânânın umumiyle sabit olur. Kur'ân-ı Kerîm'i okuyan her bir insana malûmdur ki [52]لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا.. âyet-i kerîmesinde girmenin de, evlerin de özelliği maksut değildir. İlletin umumuyla âyet-i kerîmede umum, genellik vardır. Böyle kıyas hükümleri, ifadede nassın kendisi gibidir. Belki bazan kıyasın ifâdesi, nassın ifadesinden de kuvvetlidir.

---

(50) En-Nûr/29: "İçinde size emtialar bulunan boş evlere girmenizde bir sakınca yoktur."

(51) 45. notta geçti.

(52) En-Nûr/29: "... Evlere girmeyiniz."

Ta'lîlin açık metniyle üçüncü delili şöyledir: İftar özürlerini beyan eden وَمَنْ كَانَ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ [53] âyeti sonunda zikr kılınmış olan يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [54] âyet-i kerîmesidir. Bu âyet-i kerîme, iftar hususunda inmiş olan ruhsatın illetlerini umumiyetle beyan etme sırasında gelip illet umumiyetiyle ruhsatın umumiyetine yol göstermiştir. Yani ruhsat yalnız sefer ile hastalık özürlerine mahsur değildir. Bilâkis Allah size her hususta kolaylığı irade eder, ağırlığı sizden kaldırır.

Âyet-i kerîmenin mânâsı kesinlikle budur. Yoksa seyahat gibi hallerde oruç tutma meşakkatlerini kaldıran İslâm dini, meşakkati ve sefer meşakkatleri gibi, ya daha ağır hallerde oruç tutma zahmetlerini kaldırmaz ise o vakit « يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ » [55] âyet-i kerîmesi, ifâde sıhhatından çıkardı.

Mukaddes İslâm şeriati, insanın ruhî ihtiyacı itibariyle bir hükmü meşru kılar ise kendisine daha büyük ihtiyaç görülen suretlerde o hükmü, elbette meşru kılacaktır. Yoksa mukaddes dinin hükümlerinde intizam ve tertiplilik bulunmamak lâzım gelirdi. Küçük bir meşakkat özürüyle oruç bozmayı helâl kılan şeriat, büyük meşakkat saatlerinde iftarı haram kılarsa o şeriatte gayet büyük münasebetsizlik zahir olurdu.

Sarih beyanı, üç misalde gösterdik. Şimdi de işaret yolu ile beyanın birkaç misalini kaydedelim. İma tarikiyle beyanda illetin illiyeti, ibare delâletiyle değil, bilâkis bir karîne sayesinde sabit olur. لَا يَقْضِي الْقَاضِي وَهُوَ غَضْبَانُ [56] gibi.

Burada kazadan nehy yani hüküm çıkarmaktan yasaklamak, gazab vasfiyle beraber zikir kılınmıştır. Bu beraberlik karînesi, gazabın illetliğine delâlet eder. Eğer illiyet bulunmasaydı hal cümlesinin hükmü kaldırılırdı. Lâkin gazabın illiyeti, kendisinin hususiyetiyle değil bilâkis insanın gönlüne ıstırap ve fikrine bozukluk vermek cihetiyledir. Buna göre insanın gönlüne ıstırap veren hallerin her biri, gazap gibi illet olur.

---

(53) El-Bakara/185: "Hasta veya yolculukta olan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutsun."

(54 ve 55) El-Bakara/185: "Allah, size kolaylık ister, zorluk istemez."

(56) "Hâkim, sinirli iken hüküm çıkarmaz."

لَا يَرِثُ الْقَاتِلُ[57] gibi. Her vârisin mirastan nasibi bulunurken katil, mirastan mahrum edilmiştir. Mahrumiyetin illeti her ne kadar söylenmemiş gibiyse de isnad karînesiyle katlin illetliği beyan kılınmış gibidir.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ[58] gibi. İnsanların her birine oruç farz kılınmışken oruçtan zarar gören veya güçlük çeken insanlar hakkında iftar, oruç tutmamak meşru kılınmıştır. Zarar görmek ve zorlanmak bu ruhsatın illeti olmasaydı âyet-i kerîmede sıla[59] bâtıl olurdu. Bu karînenin delâletiyle sılada illiyetin sübûtu lâzımdır.

Vasıfta illiyeti isbat eden iki yolu beyan ettik. Biri aklın delâleti, diğeri de Şâri'in beyanı idi.

3) Münasebet yolu da illiyeti isbat eden yolların biridir. Yani illiyeti isbat kılınacak vasıf ile hüküm arasında nazar, akılca makbul olacak bir münasebeti göstermek yoluyla illetliği isbat yoludur.

İki arada münasebet varlığının mânâsı:

Hükmü o illet üzerinde tertip etmekte maslahatı tahsil etmek ve fesadı kaldırmak gibi makul bir faydanın vücûdudur. Şöyle ki o hükmü aklın muhakemesine arzedecek olursak akıl, istihsan[59a] yoluyle cemiyette o hükmün meşruiyetine terettüp eden maksadın ve maslahatın ehemmiyeti cihetiyle o hükmü kabul eder. Böyle bir münasebeti isbat edebilirsek o zaman vasfın illiyeti isbatlanmış olur.

1) Maksat, akdlerin meşruiyeti gibi, hükmün meşruiyetine bazan kesin surette terettüp eder. Örnek: Mülk, mutlak tasarruf ve her bir ihtiyacı karşılama gibi maksatlar, satışın meşruiyetine terettüp eder.

2) Can koruma menfaati gibi bu bazan kesin olarak değil, bilâkis ekser surette zımnî olarak terettüp eder. Kısasın[60] meşruiyetine terettüp eder; zira kısasın meşruiyeti öldürme cinayetlerini

(57) Hadis: Abu Davûd/Diyyât/18, Darimî/Faraid/41: "Kaatil, miras almaz."

(58) El-Bakara/184: "Zor zahmet, son gücüyle, oruç tutmaya kudretleri yetenlere fidye vermek düşer."

(59) "Sıla, arabçada isim mevsûlden sonra ve onun mânâsını ".....ğı" şeklinde bütünleyici mahiyette gelen cümledir."

(59a) Açık kıyas karşılığı olan her delilin adı, istihsandır. فتح الغفار c. 3, s. 30.

(60) Kısâs, İslâm hukukunda kaatili maktul karşılığında, veya yaralanmış ve kesilmiş olan bir uzuv mukabilinde yaralayıcının veya kesenin ona tam benzeyen uzvunu yaralamak veya kesmek demektir.

kesin olarak küllî surette kaldırmıyor ise de zannî, yani ekseri surette muhakkak **kaldırır.**

3) Şarabın haramlığına terettüp edebilecek menfaatler gibi ki bazan ekseriyet, zanniyet tarikiyle de değil, bilâkis ummak ve temenni tarikiyle terettüp eder. İnsanın vücûdunu ve mallarını korumak hem de muhtemel mazarratların yollarını bağlamak maksadiyle sarhoşluk veren şeylerin her biri, haram kılınmıştır. Fakat bu maksatlar küllî ve ekseri surette buna terettüp etmiyorsa da, hiç olmazsa eşitlik yoluyle elbette terettüp eder.

4) Bazan maksadın terettübü nadir olur. İslâm hukukunda böyle bir hükmün vücûdu bize malûm değildir. Lâkin faraziye, hipotez hazinelerinden buna bir örnek bulabiliriz. Farzedelim ki nikâh, yalnız neslin korunması gayesiyle meşru olmuştur. O takdirde ihtiyar veya doğurmayan kadınla nikâhlanmak, buna güzel bir örnek teşkil eder; zira nikâh, elbette caizdir, fakat maksadın terettübü, alelâde, nadirdir.

İslâm hukukçuları talîli bu dört suretin **her biriyle caiz görmüşlerdir.**

5) Hükmün meşruiyetine sebep olan maksat, bazan kesin olarak bulunmaz. İslâm hukukunda böyle bir hükmün bulunması elbette mümkün değildir. Bunu da İslâm hukukçularının faraziyeleri hazinelerinden alalım. Farzedelim ki nikâh, yalnız neslin korunması maksadiyle meşru kılınmıştır. Nikâhları sonunda biri henüz diğerini görmemiş olan karı-kocada, aynı eşlere mensup olan bir çocuğun bulunması, âdet hükmünde elbette mümkün değildir. İşte bu surette eşlerin birisi çocuğuna neseb dâva ederse bu dâva dinlenir mi ve çocuğa miras sabit olur mu?

Bu suretteki nikâh, oybirliğiyle doğrudur. Fakat maksat olan cinsî temas yapılmamıştır. Buna göre nesebin sübûtu meselesinde bizim İslâm hukukçuları ihtilâfa düşmüşlerdir. Hanefî mezhebinin büyükleri, akdin kendisini maksat menzilesine indirip nesebi isbat etmişlerdir. Bilvesile onlarca neseb sabittir. **Nesebi iddia edilen çocuk, babasından miras alır** demişlerdir.

Lâkin diğer ilim ehli, maksadın kesinlikle tahakkuk etmediğine göre nesebi isbat etmezler; zira neseb, akdin eseri değil bilâkis yapılan cinsî temasın ürünüdür. Normal cinsî temasın bulunmadığı yerde nesebin sübûtu meselesi düşünülemez.

Bu meseleyi "Kavaid-i Fıkhiyye" eserimizin 126. kaidesinin şerhinde, 85. sayfada beyan etmiştik. Hükmün meşruiyetine sebep olan

"münasip"leri de "Kavaid-i Fıkhiyye"de (193-194.) kaideleri yazarken (146-214.) sahifelerde beyan etmiştik. Tafsilâtın özeti şöyledir: Cemiyette biraz ehemmiyeti olan her bir maslahat ve her bir *ittifak hükmün* meşruiyetine illet olabilir. Böyle maslahatların her biri, şeriat nazarında muteberdir. Şeriat nazarında muteber olan bir maslahatı İslâm hukukçusu bulabilirse ta^clil doğru olur, kıyas da o surette doğru olup hüküm, isbat kılınmış olur.

Mücerred hikmetle ta^clil meselesi:

Usûl Fıkh kitaplarında maslahatla ta^clilin caiz olup olmadığı meselesi üzerinde ihtilâf vardır. Dört mezhep hukukçularının çoğu, yalnız maslahatla ta^clili yeterli görmemişler, maslahatın ayarı olabilecek vasıfla ta^clili şart koşmuşlardır. O hukukçular, iftarın cevazını, meşakkati kaldırmak maslahatiyle ta^clil etmeyi caiz görmezler. Bilâkis onu, meşakkatin mahalli, yeri olan sefer vasfiyle ta^clil ederler; zira kendilerince meşakkatin varlığı veya yokluğu gizli ve mechûl imiş ve özür olabilen meşakkatin miktarı da malûm değilmiş. *Fakat hükmün* alâmet illeti olacak şeyin de açık ve mazbut olması şarttır. Buna göre vücûdu malûm olmayan miktarı da sınırlı olmayan maslahatla ta^clil etmek, o hukukçuların nazarında caiz değildir.

Biz cumhûrun bu güzel sözlerini doğru buluyoruz. Hükmün meşruiyetine illet olacak maslahatın da elbette açık ve sınırlı olması lâzımdır. Lâkin malûmluk ve sınırlılık için, hastalık ve seyahat gibi bir iki ferde inhisar zarureti olmasa gerektir. Seferin illiyeti, yalnız meşakkat ihtimali olmak hasebiyle olursa meşakkatin kendisi ve fiiliyeti elbette tercihle illet olur. Sefer vasfı, illetlik hususunda meşakkatin fer^cidir. Eğer feri^cde illiyet bulunursa asılda illiyetin bulunması elbette zorunlu olur. Meşakkatin mahalline ve ihtimaline ehemmiyet veren şeriat, meşakkatin kendisine ve fiiliyetine daha ziyade ehemmiyet verir. **Şeriatin en köklü esası, halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olması vazifesidir.** Böyle iken seferin hususiyetine ehemmiyet verip diğer bütün ihtiyaçları kaldırmak, İslâm hukuku hakkında hiçbir surette tecviz kılınamaz. **Seferde bulunan küçük meşakkatleri, yahut hiçbir meşakkati olmayan sefere de itibar eden İslâm hukuku daha büyük meşakkatleri, ruhsat hususlarında elbette itibar eder.**

Bizim nazarımızda bu hakikat, büyük bir delildir. İslâmiyetin ulviyeti, kudsiyeti ve iltizamı yalnız bu delil üzerine tesis edilebilir.

Kıyasın hüccetliğinde, delilliğinde ilim ehlinin ihtilâfı:

Kıyası, onun rükünlerini, şartlarını, isbat kılınacak meselelerini ve illiyetine dair tafsilâtı beyan ettikten sonra şimdi de kıyasın hüccetliği hakkında İslâm hukukçularının görüşlerini ve her tarafın delillerini gösterelim.

Ahkâm şeriyede kıyasın hüccet olarak kabul kılınıp kılınmaması hususunda İslâm hukukçuları, iki büyük gruba ayrılmışlardır.

1) İslâm âleminde adları saygı ile anılan ve aralarında çok büyük zevat bulunan bir fırka, ahkâm şer^ciyede kıyası delil şer^cî olmak hükmünden düşürmüştür.

2) Eshab-ı Kiram'dan, büyük tabiînlerden, İslâmiyetin büyük rükünleri İslâm hukukçularından ve ilim ehlinin ekseriyetinden teşekkül etmiş olan cumhûr, hem delil aklî hem de delil şer^cî olabilmek hususiyetlerini kıyasın ilmî iktidarına teslim etmişlerdir.

Bize göre karşılıklı bu iki taraftan her biri, çok noktalarda isabet etmiştir; çünkü her birinin elinde kendisinin lehine iyi deliller bulunmaktadır.

İsabet noktalarını seçmek, hem de maksadımızı isbat ederken onların bize fayda verebilecek hak sözlerinden istifade etmek ümidiyle her bir tarafın delillerini burada arz edelim.

Kıyasın hüccetliğini kabullenmeyen tarafın delilleri:

Kıyası, "Delil Şer^cî"lik şerefinden mahrum kılmış birinci mezhebin delilleri şunlardır:

1) Kıyas delil olur ise yalnız ihtiyaç saatlerinde işlenen "zaruret delili" olabilir. Lâkin kıyasın delilliğine hiçbir vakit zaruret ve ihtiyaç yoktur. Usûlde zaruret yoktur; zira Kur'ân-ı Kerîm ve Sünen-i Nebeviye yeterlidir. Furu^cda zaruret yoktur; çünkü herhalde "beraet asliye"[61] kaidesiyle amel mümkündür. Kıyas, beraet asliyeye uygun olursa yeni bir hüküm ifâde etmiş olmaz. Buna ters düşerse mağlûbiyet gerekçesiyle sakıt olur; zira beraet kesindir.

2) Hüküm, Şâri^cin mukaddes hakkıdır. إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ [62]
O mukaddes hakta tasarruf etmek elbette caiz olmaz. Kendi diliyle beyana muktedir olan Şâri^c Hakîm gafil değilken bir şeyde sükût etmeyi seçmiş ise o şeyde icab veya tahrîm gibi bir hüküm beyan

(61) Beraet asliyye, esasından temiz ve saf hüküm demektir.
(62) El-En^câm/57 ve Yûsuf/40 ve 67: "Hüküm, Allah'tan başkasının değildir."

etmek, Şâri'in mukaddes hakkına saldırı olur, hem de Şâri' Hakîm'i gaflete nisbet eder gibi bir hareket olur.

3) Kıyasın butlanına delâlet eden müteaddit hadîsler, hadîs kitaplarında vardır.

" عَنِ ٱلنَّبِيِّ قَالَ : ذَرُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ ، فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ وَ ٱخْتِلَافِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ فَإِذَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ شَيْءٍ فَاجْتَنِبُوهُ ، فَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِأَمْرٍ فَأْتُوا مِنْهُ مَا ٱسْتَطَعْتُمْ " — مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ [63]

Bu hadîsin ifâdesine göre Şâri' Kerîm emretmiş ise edâ etmek, nehyetmiş ise ondan sakınmak, sükût etmiş ise araştırmamak ve teftiş etmemek, karıştırmamak gerektir. Şâri' Hakîm, techil yolu ile değil bilâkis af isbat yolu ile ذَرُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ sözüyle teftişi terk ettirmiştir.

İmam Tirmizî ve İmam İbn Mâce Hazretleri, Selman Farisî (r.a.) Hz.'lerinden:

" إِنَّ ٱلنَّبِيَّ قَالَ : ٱلْحَلَالُ مَا أَحَلَّ ٱللَّهُ فِي كِتَابِهِ ، وَ ٱلْحَرَامُ مَا حَرَّمَ ٱللَّهُ فِي كِتَابِهِ . وَ مَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ مِمَّا عَفَا لَكُمْ " [64]

hadîsini rivâyet etmişlerdir. İmam Bizar ve İmam Hakim Hz.'leri, Ebu'd-Derdâ (r.a.) Hz.'lerinden:

" مَا أَحَلَّ ٱللَّهُ فِي كِتَابِهِ فَهُوَ حَلَالٌ . وَ مَا حَرَّمَ فَهُوَ حَرَامٌ . وَ مَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ عَفْوٌ . فَٱقْبَلُوا مِنَ ٱللَّهِ عَافِيَتَهُ . فَإِنَّ ٱللَّهَ لَمْ يَكُنْ لِيَنْسَى شَيْئًا . وَ تَلَا : وَ مَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا " [65] hadîsini rivâyet etmişlerdir.

(63) El-Buharî/İ'tisam/2, Muslim/Hacc/411 ve Fadail/131, Tirmizî/İlim/17, En-Nesâî/Hacc/1, İbn Mâce/Mukaddime/1: "Peygamber'den rivâyet edilmiştir: Bıraktıklarım hakkında siz bana soru yönetmeyiniz. Sizden öncekiler, soru çokluğundan ve Peygamberleri üzerinde ihtilâfa düşmelerinden dolayı perişan olmuşlardır. Bir hususu size yasaklarsam ondan kaçınınız, emredersem onu kudretiniz dahilinde yapınız."

(64) Hadîs: Et-Tirmizî/Libâs/6, İbn Mâce/Et'ime/60: "Helâl, Allah'ın Kur'an'da helâl kıldığı, haram da kitabında haram kıldığıdır. Üzerinde sükût ettiği ise size af kıldığı cümledendir."

(65) Hadîs: "Allah'ın kitabında helâl kıldığı helâldır. Haram kıldığı da haramdır. Üzerinde sükût ettiği ise afdır. Allah'dan affını kabul ediniz;

İmam Dar Kutnî Hz.'leri hadis merfu olmak sıfatiyle, yani doğrudan doğruya Hz. Muhammed (s.a.s.)'den gelen, dinlenen hadis sıfatiyle, sahâbi Ebû Sa^c^lebe Hz.'lerinden:

" إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ فَرَائِضَ فَلَا تُضَيِّعُوهَا • وَحَدَّ حُدُوداً فَلَا تَعْتَدُوهَا • وَ
سَكَتَ عَنْ أَشْيَاءَ رَحْمَةً لَكُمْ مِنْ غَيْرِ نِسْيَانٍ • فَلَا تَبْحَثُوا عَنْهَا " 66

hadîsini rivayet etmiştir.

En doğru olan bu hadîslerin gayet açık delâletlerine göre şeriat dilinde sükût kılınmış şeylerin hiçbirisinde vücûb ve haram gibi hükümleri kıyas sayesinde beyan etmek caiz değildir; çünkü Şâri[c] Hakîm sükût etmiş ise unutup veya gaflet kılıp değil, bilâkis af yolu ile yani edasında veya terkinde sakınca yokluğunu bildirme tarikiyle sükût etmiştir. Şâri[c] Hakîm kullarına merhamet tarikiyle ve kolaylık cihetiyle insanları vücûptan ve haramdan muaf tutmuşken kıyas usûlleriyle insanlara zahmet vermek ve ağırlık yüklemek tabiatıyla reddedilir.

4) Hadis ve Sünnet imamları, Şâri[c] Kebîr (a.s.) Hz.'lerinden

" إِنَّ مِنْ أَعْظَمِ الْمُسْلِمِينَ جُرْماً مَنْ سَأَلَ عَنْ شَيْءٍ لَمْ يُحَرَّمْ فَحُرِّمَ
عَلَى النَّاسِ مِنْ أَجْلِ مَسْأَلَتِهِ " 67 hadîsini oy birliğiyle rivayet etmişlerdir.

Şâri[c] Hakîm'in sükût ettiği suretlerde, kendisinin Şâri[c]'den sualiyle haram kılma hükmünün nüzûlüne sebep olan insan, en büyük suçu işlemiş olarak telâkki edilirse insanın Şâri[c] Hakîm'e müracaat etmeden olur olmaz kıyasla kendi başına ya îcâb ya da haram kılma fermanları çıkarması, elbette büyük bir suç olur.

5) Kur'ân-ı Kerîm'de kıyasın butlanına delâlet eden müteaddit âyet-i kerîmeler inmiştir. Şöyle ki: " وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ

---

zira Allah, bir şeyi unutmaz." diye rivâyet etmiş ve "Senin Allah'ın unutucu değildir." (Meryem/64) âyetini okumuştur.

(66) Hadîs: "Allah, sizi farzlarla yükümlü kılmıştır. Onları zayi etmeyiniz. O, size sınır çizmiştir. Onları aşmayınız. Unutmadan size merhamet için bazı şeyler hakkında sükût etmiştir. Onları araştırmayınız."

(67) Hadîs: El-Buharî/İ^c^tisam/3, Müslim/Fadail/132 ve 133, HM/1, 176 ve 179: "Müslümanların en büyük günahkârlarından, haram olmayan şeyleri sorup soruşturan kimsedir. Onu insanlara kendi meselesinden dolayı haram kılandır."

68 « فَحُكْمُهُ إِلَى اللّٰهِ Yani bir hususta ihtilâf ederseniz hüküm vermek Allâh'ın hakkıdır. « فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ

69 » إِلَى اللّٰهِ وَ إِلَى ٱلرَّسُولِ Bir hususta anlaşamazsanız Allâh'ın kitabına ve Resûl'ün Sünnetine müracaat ediniz. Yani kendi hevesinizle, kendi kıyasınızla hüküm çıkarmayınız demektir.

« وَ أَنِ ٱحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ » 71 ve « لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللّٰهُ » 70
Yani hükmedersen kendi fikrinle değil, bilâkis Allah'tan inmiş, yahut Allah'ın sana bildirmiş olduğu hükmüyle hükmet.

« قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَ إِنِ ٱهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي

72 » إِلَيَّ رَبِّي Yani isabet ve ihtidâ, yalnız vahy-i Rabbaniyle olur.

Toplu olarak beyan kılınmış bu beş delilde kuvvet ve haklık eseri, elbette vardır. Buna göre olsa gerek ki Muhyiddin b. ᶜArabî Hz.'leri Futûhat Mekkiye'nin müteaddit sahifelerinde kıyası eleştiren sözler yazmış ve örnek olarak Futûhat'ın 3. cildinde, 375. sayfasında demiştir ki:

« ٱلْقِيَاسُ مِمَّنْ لَيْسَ بِنَبِيٍّ حكم عَلَى اللّٰهِ فِي دِينِ اللّٰهِ بِمَا لَا يَعْلَمُ
فَإِنَّهُ طَرْدُ عِلَّةٍ • وَ مَا يُدْرِيكَ؟ لَعَلَّ اللّٰهَ لَا يُرِيدُ طَرْدَ تِلْكَ ٱلْعِلَّةِ •
وَ لَوْ أَرَادَهَا لَأَبَانَ عَنْهَا عَلَى لِسَانِ ٱلنَّبِيِّ وَ أَمَرَ بِطَرْدِهَا • هٰذَا إِنْ كَانَتْ

(68) Eş-Şûra/10: "Ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyde hüküm vermek, Allah'a aittir."

(69) En-Nisa/58: "Eğer bir şey üzerinde çekişirseniz onun hallini Allah'a ve Peygambere bırakınız."

(70) En-Nisa'/104: "İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği gibi hükmedesin diye..."

(71) El-Maide/52: "O halde Allah'ın indirdiği şeyle aralarında hükmet."

(72) Sebe'/50: "Ey Muhammed, de ki: Ben sapıtırsam sapıtmakla ancak kendime etmiş olurum. Eğer doğru yola gidersem bu Rabbimin bana vahyetmesiyledir."

العِلَّةُ مِمَّا نَصَّ ٱلشَّارِعُ عَلَيْهَا فِي قَضِيَّةٍ • فَمَا ظَنُّكَ بِالْعِلَّةِ يَسْتَخْرِجُهَا
ٱلْفَقِيهُ بِفِقْهِهِ وَ نَظَرِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَذْكُرَهَا ٱلشَّرْعُ بِنَصٍّ مُعَيَّنٍ فِيهَا ،
ثُمَّ بَعْدَ ٱسْتِنْبَاطِهِ إِيَّاهَا يَطْرُدُهَا • فَهَذَا تَحَكُّمٌ بِشَرْعٍ لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ •
وَ قَدْ عَلِمْنَا أَنَّ ٱلنَّبِيَّ كَانَ يُحِبُّ ٱلتَّخْفِيفَ فِي ٱلتَّكْلِيفِ عَنْ هَذِهِ
ٱلْأُمَّةِ ، وَ كَانَ يَقُولُ : أُتْرُكُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ ، وَ كَانَ يَكْرَهُ ٱلسُّؤَالَ
فِي ٱلدِّينِ خَوْفاً مِنْ زِيَادَةِ ٱلْحُكْمِ • فَكُلُّ مَا سَكَتَ عَنْهُ وَ لَمْ يُطْلِعْ عَلَى
حُكْمٍ مُعَيَّنٍ فِيهِ جَعَلَ عَاقِبَةَ ٱلْأَمْرِ فِيهِ ٱلْحُكْمَ بِحُكْمِ ٱلْأَصْلِ •

73

Aynı eserin 3. cildinde ve 258. sayfasında da demiştir ki:

« ٱلْقِيَاسُ مِنْ فُضُولِ هَذِهِ ٱلْأُمَّةِ • وَ كَانَ ٱلنَّبِيُّ يُحِبُّ ٱلتَّقْلِيلَ
عَلَى أُمَّتِهِ مِنَ ٱلتَّكْلِيفِ • وَ بِالْقِيَاسِ كَثُرَ بِلَا شَكٍّ • فَشَغَلُوا نُفُوسَهُمْ
بِمَا كَرِهَهُ ٱلنَّبِيُّ »[74]

---

(73) Futûhat Mekkiyye, c. 3, s. 375: "Peygamber olmayan kimsenin sözüne kıyaslamak, bilmediğiyle Allah'ın dininde Allah'a hükmetmek mesabesinde bir şeydir; zira kıyas, illetin genelleştirilmesi demektir. Ne bilirsin? Belki Allah o illeti genelleştirmek istememiştir. İstemiş olsaydı Peygamberinin dilinden bu hususu açıklar ve genelleştirilmesini emrederdi. Bu, Allah'ın bir konuda illet üzerinde nassla durmaması halindedir. Şeriatin bu illet üzerinde muayyen bir nass irad etmemiş olduğu halde fakihin fıkıh anlayışı ile kendi aklına dayanarak çıkardığı illete ve istinbatından sonra da onu genelleştirmeye kalkmasına ne dersin?

Bu, Allah'ın izin vermediği bir şekilde şeriate tahakküm etmek demektir.

Biliyoruz ki Peygamber, bu ümmetin yükümlülüğünü kolaylaştırmayı seviyordu. Temas etmediğim konuları kurcalamayınız. Beni bırakınız diyordu. Ziyade hüküm çıkar korkusuyle dinde soruların çok sorulmasından çekinirdi. Bütün sükût ettiklerinde ve orada kesin hükmü beyan etmediklerinde konunun âkıbetini asıl hükmün hükmü gibi kılmış demektir."

(74) Futûhat Mekkiyye, c. 3, s. 258: "Kıyas, bu ümmetin lüksündendir. Peygamber, ümmetine yüklenecek yükümlülüğü azaltmayı severdi. Kıyasla, kuşkusuz bu yükümlülük, çoğalmıştır. Müslümanlar nefislerini Peygamberin sevmediği şeylerle meşgul etmişlerdir."

Mezkûr eserin 3. cildinde 517. sayfasında da şöyle der:

"قِيَاسُ ٱلْغَائِبِ عَلَى ٱلشَّاهِدِ أَوْ طَرْدُ ٱلدَّلَالَةِ شَاهِداً أَوْ غَائِباً فِي غَايَةِ ٱلْغَلَطِ • فَإِنَّ ٱلْحُكْمَ عَلَى ٱلْمَحْكُومِ عَلَيْهِ بِأَمْرٍ مَّا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَعْلَمَ ذَاتُ ٱلْمَحْكُومِ عَلَيْهِ وَحَقِيقَتُهُ جَهْلٌ عَظِيمٌ مِنَ ٱلْحَاكِمِ عَلَيْهِ بِذَٰلِكَ"[75]

Kıyasın hüccetliğini reddeden tarafın isabetli noktaları:

Kıyası inkâr eden ilim ehlinin sözlerinde, bizim kanaatimize göre, gayet büyük bir isabet yönü vardır. Kıyas, Allah'ın kullarına zahmeti, ağırlığı, darlığı ve teklifi artırmak hususlarında hiçbir surette makbul olamaz.

Yukarıda nakil kılınmış delillere dikkatle bakılacak olursa bu hakikati, gayet iyi surette isbat ederler. Eğer yalnız bu hakikati isbat için sevk kılınacak olsalar o delillerin hiçbirisine hiçbir cihetten itiraz mümkün olmaz. Şâri^cin nususuna, şeriatin ruhuna ve esasına her yönden uygun olan bu hakikati, yukarıda nakl kılınmış delillerin özetlerinin bize hâsıl olan güzel semereleri olmaları sıfatıyle hıfzederiz. Gelecekte bize ümit ve büyük fayda verir.

Kıyası delil sayan ilim ehlinin burhanları:

1) Allah'ın birliği, O'nun varlığı, Nübüvvetin haklığı ve Mahşerin geleceği gibi en büyük meselelere burhan olmak sıfatiyle kıyas, Kur'ân-ı Kerîm'de yüzlerce âyet-i kerîmelerde gelmiştir. Din rükünlerinin en büyüklerinde kesin burhan olmak üzere kıyası kabul etmiş olan Şâri^c Hakîm, furu^cda özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de ve Peygamber'in Sünnetinde hükmü bulunmayan veya görülmez bir olayda makul ve maksut illet-i cami^ca hasebiyle hükmü genişletme hususunda gelen kıyası elbette yasaklamaz. Yani asılda kesinlilik ifâde eden kıyası, feri^cde zannîliği ifâde edebilmek şerefinden mahrum etmek hem mümkün değildir, hem de münasip değildir. Yalnız bu delil, bizim maksadımızı isbata yeterlidir.

2) Şeriat, aklın yardımıyla kabul kılınmıştır. Şeriatin insan hayatı üzerinde velâyeti ve riyaseti, aklın delâletiyle veyahut aklın

---

(75) Aynı eserin 3. cildinde ve 517. sayfasında: "... Bilinmeyeni bilinene göre kıyaslamak ya da bilinen veya bilinmeyen delâletin genelleşmesini kıyaslamak, büyük bir hatâdır. Mahkûm aleyh üzerinde bir hususta hükmün konusunu ve hakikatini bilmeksizin hüküm çıkarmak, hükmü veren tarafından yapılan büyük biligsizlik demektir."

mütevelliliğiyle hâsıl olabilmiştir. Aklın fermaniyle velâyet kesbetmiş olan şeriat, aklı azlederse o vakit şeriatin ehemmiyeti kalmaz. Binaenaleyh aklın beyanı olmak sıfatiyle kıyas, İslâm dinî nazarında elbette muteberdir.

3) Mukaddes İslâm dini hükümlerine ve Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerine bakarsak görürüz ki İslâm dini, hükümde birbirine benzeyenleri bir araya toplar, nazîri[76] herhalde nazîrine katar. Şâri' Hakîm, âyet-i kerîmelerde ve hadîslerde ahkâmın illetlerini, bazan müstakil cümlelerle, bazan da ta'lil mânâsında istimal kılınan kelimelerle beyan eder.

Kur'ân-ı Kerîm'de illetleriyle beyan kılınmış hükümler, çoğu defa kader hükümleri ve tarih olayları, bazan da dinî hükümler olur. Kader hükümlerinde illetler yaratılışta ve tabiatta bulunan hikmetleri insanlara beyan etmek kasdiyle, fakat tarih olayları illetleri ise insan hayatında vâki olan hallere itibar gözüyle nazar ettirmek kasdiyle zikr kılınır. Ahkâm şer'iye illetleri, hükmü genelleştirmek için yani illetine göre hükmü diğer yerlere uygulamak için zikir kılınır. Hakîm, bir ihtiyaç iktizasıyle bir yerde bir hükmü meşru eder ise o ihtiyacın misli veya ziyadesi bulunan diğer bir yerde o hükmü elbette meşru kılar. Fesadın bulunması hasebiyle bir yerde haram vâki olur ise misli veya ziyadesi bulunan diğer bir yerde, haramlık elbette vâki olur.

Misilleri hükümde eşit yapmak ve nazîri nazîrine ilhak etmek, katmak aklın indinde bir hakikat fıtriyedir. Hakkın nazîri, hak olur ve bâtılın nazîri de bâtıl olur. Helâlin nazîri helâl, haramın nazîri ise haram olur. İnsanın bütün hayatı ve bütün hareketi, küçük veya büyük her bir fikri, onun tabiî şuuruna bağlıdır.

Şâri' Hakîm, insanın şu tabiî şuurunu nazar-ı itibara alıp hükümlerin ekserini illetleriyle beraber beyan etmiştir. Şâri'in beyanında i'caz belâgatı, insanın fikrinde ictihat ve seçme zevki bununla hâsıl olmuştur.

4) "وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ ۚ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ" [77]

(76) Nazîr, tıpatıp bir benzer demektir.

(77 ve 79) En-Nisa'/82: "Kendilerine güven veya korku hususunda bir haber geldiğinde onu yayarlar. Halbuki o haberi Peygambere veya kendilerinden buyruk sahibi olanlara götürselerdi onlardan sonuç çıkarmaya kaadir olanlar, onu bilirlerdi."

Bu, Kur'ân-ı Kerîm'de

« أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ ٱلْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ ٱللَّهِ

لَوَجَدُوا فِيهِ ٱخْتِلَافاً كَثِيراً »78 âyet-i kerîmesinin sonunda getirilmiştir. Sözün zahirini, görünüşünü işitip mânâsı üzerinde düşünmeden, anlamadan ve haber yayan adamların hareketlerini kötüleme yolunda, hem de istinbat eden ilim ehlini övme yolunda inmiştir.

İstinbat, kelâmın yalnız görünüşüyle kanaat getirmeyip kelâmdan anlaşılan hükmün illetlerini aramak, neticelerini çıkarmak ve konuşanın maksadını kelâmın nazmına ve mânâsına uygun bir surette bulmak demektir.

Kur'ân-ı Kerîm, semâ-i ulûhiyetten inmiş olan

« وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى ٱلرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي ٱلْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ ٱلَّذِينَ

يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ »79 âyet-i kerîmesinde ilim ehlinin hüküm çıkarmalarını Resûl Kerîm'in bir beyanıyle bir derecede olmak şerefine kadar kaldırmıştır.

Şâri[c] Kebîr Resûl Kerîm'in hal hayatlarında ilim ehlinin hüküm çıkarmaları Şâri[c]in kendi beyan derecesinde olur ise, yani Nebiy Muhterem hazır iken semâi ulûhiyyetten vahy ilâhî gelip durur iken ilim ehlinin hüküm çıkarmaları o kadar büyük kuvveti haiz olmuş ise, illetleriyle beyan kılınmış hükümleri teşmil hususunda ilim ehlinin hüküm çıkarmaları, öncelikle muteber kılınır.

5)

« إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ ٱلْكِتَابَ بِٱلْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ ٱلنَّاسِ بِمَا أَرَاكَ

ٱللَّهُ »80

---

(78) En-Nisa'/81: "Kur'ân'ı durup düşünmüyorlar mı? Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi onda çok aykırılıklar bulurlardı."

(79) En-Nisa'/82: "O haberi, Peygambere veya kendilerinden buyruk sahibi olanlara götürselerdi onlardan sonuç çıkarmaya kaadir olanlar, onu bilirlerdi."

(80 ve 83) En-Nisa'/104: "Ey Muhammed, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği gibi hükmedersin diye kitabı gerçekten biz sana hak olarak indirdik."

âyet-i kerîmesinin başlangıcında أَنْزَلْنَا ve sonunda أَرَاكَ اللّٰهُ ibarelerinin seçilmesinde, elbette bir mânâ ve bir sebep vardır. Hem de لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِهِ gibi veciz bir cümle bedelinde بِمَا أَرَاكَ اللّٰهُ .. gibi uzun bir nazmı seçmekte, elbette daha ehemmiyetli bir faydanın bulunması gerekir. Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın mu'ciz kelâmı olması cihettiyle bunun bu noktasında da Kur'ân-ı Kerîm'in mânâlarına ehemmiyet vermek lüzumu hâsıl olduğu gibi, nazımlarına da ehemmiyet vermek gerektir. Ben Kur'ân-ı Kerîm'in mu'ciz nazımlarında bulunan hususiyetlere ehemmiyet veririm. Bulabilirsem o hususiyetlerin her birine tevcihler ararım. Kur'ân-ı Kerîm, إِنْزَالُ mastarını, tekellüm نَا sına isnâd etmişken إِرَاءَةٌ yi neden ism-i Celâleye isnâd etmiştir?

Kur'ân-ı Kerîm normal bir kelâm olsaydı isnâdda ihtilâf, ittifakî surette hâsıl olmuş olur, yahut sanat kasdiyle yapılmış demek mümkün olurdu. Lâkin İslâmiyetin inancına göre Kur'ân-ı Kerîm, semâi ulûhiyetten inmiş bir kitab-ı semavîdir. Ve nazmı, Hakîm-i Mutlak olan Allah'ın inayet-i ilâhiyesiyle tanzim kılınmış mu'ciz nazımdır. Buna göre ittifakî olması, mümkün değildir. Ve ebedî hünerlerden sayılan sanat oyunu olması da ulûhiyet kelâmına münasip değildir.

Bu defa isnâdda ihtilâfın vecihlerini beyan etmekten sükût kılıp إِنْزَالُ ve إِرَاءَةٌ tâbirlerinin makbul olabilecek vecihlerini beyan edelim. Böylece kıyasın hüccetliği faydasında bu da beşinci delilim olmuş olur.

Kur'ân-ı Kerîm, Ruhu'l-Kudus[81] vasıtasiyle Resûl Kerîm'in büyük kalbine nâzil olmuştur. Nüzûl, nazm-ı mu'cizin hususiyetidir. Kitabın semâi ulûhiyetten nüzûlünde Ruhu'l-Emîn'in[82] aracılığı cihetiyle olsa gerek ki "إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ"[83] tâbiri seçilmiştir.

Dinin talimatı iki yolla olur:

Resûl Kerîm Şâri' Kebîr Hazretlerinin halk arasında hükmü, Kur'ân-ı Kerîm'in inmiş nazmiyle değil, bilâkis anlaşılır mânâlariyle olur. Mânâları anlamakta ve bilmekte Cebrail'in aracılığı yoktur.

(81 ve 82) Cebrail demektir.
(83) En-Nisa'/104: "Gerçekten biz kitabı sana hak olarak indirdik."

Allah'ın iradesini ve ilmi ihâtasına dahil mânâları, yalnız Allah إراءة eder, yani gösterir. Buna göre olsa gerek ki لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللهُ ifadesi seçilmiştir.

إنزال indirme, Kur'ân-ı Kerîm örfünde Nebiylere mahsustur. Melek, yalnız Nebiylere iner, fakat إراءة ise Kur'ân-ı Kerîm'de her bir insan hakkında gelmiştir. نُزُول Kur'ân'ın inişi, Resûl Kerîm'in hal hayatına mahsur idi. Amma Allâh'ın maksudu olan mânâlar, إراءة elbette tâ kıyâmete kadar bâkidir. Ve Kur'ân-ı Kerîm'in mucizliği, bunu iktiza eder. Kur'ân-ı Kerîm'in büyüklüğü ve genişliği işte buna tevakkuf eder, buna dayanır.

Bu mülâhazalarda cüz'î hakkiyet eseri var ise ilim ehlinin hüküm çıkarmaları ve kiyasları بِمَا أَرَاكَ اللهُ[84] âyet-i kerîmesinin umumiyeti dairesine elbette girer. Bu mülâhaza sayesinde " وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي "[85] âyet-i kerîmesinin mânâsı da bu âyetin ilim ehlinin hüküm çıkarmalarını ihâta ettiği görülür; zira Kur'ân-ı Kerîm örfünde vahy, Nebiylere mahsus değildir.

6) İslâm dini, insanın hayatına ait talimatı iki yolla ifâde eder. Biri tahdit ve tâyin yolu, diğeri de tahditsiz, sınırsız beyan yoludur.

İslâm dini, ibâdetleri hem de bir hal üzre kalması matlup olan şeyleri talim için tahdit yolunu tutar. O şeylerin rükünlerini, şartlarını ve edeplerini tamamiyle tâyin eder. İbâdetler ve İslâmiyetin sünneti olmak üzere nakil kılınagelen âdetler, bunların her biri bu yolla beyan kılınmıştır. İslâm ehlinin lisanlarını birleştirme şiʿariyle tezyin eden yüzlerini namazlarda bir kıbleye çevirten İslâmiyet, her yerde ve her asırda bulunan müslümanlara bir renk ve bir ruh vermek tedbiriyle olsa gerektir. Milliyet, din muhafazasına ait âyinleri, tahdit yoluyla göstermiştir.

كَلِمَةُ اللهِ Allah'ın sözünü yüceltme maksadına hizmet eden, yani devlette adaleti sağlamak maksatlarına, cemiyette emniyet ve

(84) En-Nisa'/104: "Allah'ın sana gösterdiği gibi..."

(85) Sebe'/50: "Eğer ben doğru yolda yürüdüysem Rabbimin bana vahyi sayesindedir."

intizam hususlarına, hane tedbirine, aile münasebetlerine ve ahlâk terbiyesine hizmet eden şeyleri beyanda ve ta^clilde İslâm dini, tahditsiz mutlak beyan yolunu tutmuştur. İslâmiyet böyle şeylerde aklın delâletiyle, sağlam tabiatın zevkiyle ve basiretin rehberliğiyle yetinmiştir. Zira insanların kendi menfaatları üzerinde titremeleri ve ona rağbetleri hasebiyle, hem de zarardan ve fesattan tabiatiyle nefret etmeleri itibariyle, sahih akıl ve selim kalp öyle şeylerde kolay surette doğru yolu bulur. O şeylerin yani devlette adaletin, cemiyette intizamın, hanelerde tedbirin, ailede güzel münasebetin, ahlâk terbiyesinin iyiliği, güzelliği ve zarureti, aklın kendisine, tabiî şuûr iktizasıyle ve yardımıyle malûm olabilir.

İnsaniyet, başlangıçta bir çocuktu. Tabiatın beşiğindeki ve onun koynundaki mevcudiyeti ve aklı, Nebiyler sayesinde terbiye kılınırdı. Babalar çocuklarını terbiye ederlerdi. Nebiyler, o vakit insanlara her hali tafsilâtıyla beyan ederlerdi. Aklın kusuruna göre insan, o vakit buna muhtaçtı. Bir insan yaş cihetiyle on, onbeş yılda bülûğa erer. Fakat insaniyet, akıl cihetiyle senelerde değil bilâkis asırlarda, devirlerde sinn-i rüştüne erişmiştir[85a]. Her kavimde her yerde, her vakitte gönderilmiş olan hesapsız Nebiyler vardır. Terbiyesinde hesabı yalnız Allah Hazretlerine malûm olan asırlar süresince terbiye kılınagelen insan aklının baliğ olmak şerefine eriştiği saatlerde en son muallim olmak sıfatiyle Nebiy-i İslâm Muhammed Aleyhisselâm gönderilmiştir.

Hâtemu'n-Nebiyyîn'in mânâsı:

Çocukluk devrinden geçerek bülûğa erişmek şerefine nail olan insanlık aklının bundan sonra vasîlerin vesayetine ve velîlerin terbiyesine muhtaç olmayacağını müjdeleme ve ilân yolunda kitap ve hizmetin en büyük muallimi olan Şâri^c Kebîr Nebiy-i İslâm Muhammed Aleyhisselâm Hazretleri, kendisinin en son nebiyliğini Medine'de ilk yıllarda « وَلٰكِنْ رَسُولَ اللّٰهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ »[86] âyet-i kerîmesiyle ilân etmiştir. خَاتَم , İmam ^cAsım'ın kıraeti gibi üstünle veya diğer İmamların kıraetleri gibi esre ile okunursa da her iki surette aynı mânâyı ifade eder.

İnsan için semâi ulûhiyetten ve Arş-ı izzetten inmiş olan müjdelerin en büyüğü, şu ilâhî müjdedir: Aklın ehliyeti, velâyeti, vasîler

(85a) 40. sayfada, 3 dipnotta açıklananlar, bu hususun apaçık teyididir.
(86) El-Ahzâb/40: "Fakat Muhammed, Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur."

himayesinde hukuksuzluktan ve velîler terbiyesinde şâkirtlikten, öğrencilikten kurtuluşu, خَاتَمُ النَّبِيِّينَ mührüyle tasdik kılındı.

İslâmiyet'te nübüvvetin hitamı, aklın bülûğa, rüşte, velâyete, ehliyete ve seçebilme şereflerine erişmesi demektir.

Bu itibarla Kur'ân-ı Kerîm tüm insanlara hitabederken Büyük Hakîm'in gözleri açık, akılları kâmil ve reşîd insanlara vasîleri üslûbunda hitabeder. Adalet, ıslah, iyilik, ihsan ve af gibi gayet küllî ifâdelerle insanları hayra sevkeder. Zulüm, fesad, saldırı ve hıyanet gibi umumî kavramlar dairesine dahil olan işlerden el çektirir, sözlerden nefret ettirir, ufak tafsilâttan ve cüz'iyattan sükût eder.

Hem emirde, hem de nehiyle Kur'ân-ı Kerîm'in umumî hitaplarla yetinmesi, insanın terbiye kılınmış aklına ve tecrübe görmüş arzusuna Şâri^c Hakîm'in güveni cihetiyledir.

İnsanın kendi hayrına işleyen tabiatı ve ihtirası, hayrı şerden ve zararı faydadan ayırdeden zevk-i selîmi, menfaati ve fesadı temyiz edebilen basireti, her yönde en güzeli seçen rağbeti, Allah tarafınfından ihsan kılınmış bu güzel sıfatların her biri ihsanda vardır. Uzun yüzyıllar süresince bu sıfatlarla terbiye kılındıktan sonra insan, Şâri^c Kerîm Allah Rabbi'l-^{c}Alemîn Hazretlerinin itimatlarına mazhar olup elbette ehliyet kesbetmiş olur. İnsanın şerefi, haysiyeti ve Şâri^c Kerîm'in hikmeti bunu emreder. Aklın ve onun seçme kudretinin faaliyeti de bunu gerektirir.

Araştırmak ve bulmak, insanın akıl, irade ve seçme kudretini terbiyede daha ziyade etkiler. Her şeyi hazırlanmış olsaydı insan gevşek, tembel olurdu. Her şey gösterilmiş ve beyan kılınmış olsaydı aklın hükmü, ehemmiyeti kalmazdı ve insanın seçme kudretinde faaliyet bulunmazdı.

İnsan kendisinin hayatı için lâzım olan gıda, elbise ve mesken gibi ihtiyaçları nasıl arayıp bulursa medeniyeti için zorunlu olan hükümleri ve kanunları da öylece arar, bulur. Biri tabiat hazinelerinden, diğeri de tarih kalıntılarından, Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerinden ve ta^{c}lîm nebeviyeden aranır, bulunur. Evvelki ihtiyaçlarında faydayı zarardan nasıl ayırt ederse şu son ihtiyaçlarında da menfaati fesattan öylece ayırdeder.

Buna göre olsa gerek ki menfaatleri ve zararları beyan ederken Kur'ân-ı Kerîm tafsilâttan sükût edip adalet, ıslah, iyilik, ihsan ve af gibi şümullü ve geniş hitablarla insanları hayra irşad etmekle yetinmiştir.

Hakikat hal böyledir. İslâm dinine ve Kur'ân-ı Kerîm'e alışık olan İslâm hukukçusu bunu kesinlikle bilir. Böyle olursa Şâri^{c} Hakîm, ilim ehlinin hüküm çıkarmalarına ve kıyaslarına gayet büyük kuvvet vermiş olur. İctihatları için de en büyük ve geniş meydan bırakmış olur. Lâkin hüküm çıkarma ve kıyas, Şâri^{c} Hakîm'in yalnız ibarelerinden alınan hüküm çıkarma değil, bilâkis Hâlik'in hikmeti, nuru ve adaleti kalemiyle tarih sayfalarına tesbit edilmiş delillerden ve ibretlerden istifade kılınabilen kıyaslara da şâmildir. Eğer tarih şehadetiyle sabit olan hakikatlerden hüküm çıkarmak ve istifade etmek matlup olmasaydı Kur'ân-ı Kerîm'de o kadar büyük dikkatle anlatılmış olan kıssalar, abes, yersiz olurdu. Evvelki ümmetlerin iyiliklerine ve kötülüklerine, fesatları sonunda da helâklarına ilişkin âyet-i kerîmeleri, tâ kıyâmete kadar tilâvette bir mânânın bulunmaması lâzım gelirdi.

Kıyasın hüccetliğine delil olmak sıfatiyle serdedilen altı delil, burada tamamlanmıştır. Bu uzun beyanımızın özeti sıfatiyle burada Futûhat Mekkiye'den birkaç satır nakledelim.

İslâm dünyasının tartışmasız olarak en büyük şahsiyetlerinden sayılan Muhyiddin b. ^{c}Arabî Hazretleri Futûhat Mekkiye'de diyor ki:

« اَلْقِيَاسُ ٱلْجَلِيُّ مِثْلُ ٱلنَّظَرِ ٱلصَّحِيحِ ٱلْعَقْلِيِّ و نَحْنُ نُثْبِتُ مَا أَثْبَتْنَاهُ بِالنَّظَرِ ٱلْعَقْلِيِّ الَّذِي أُمِرْنَا بِهِ شَرْعاً فِي قَوْلِهِ : أَ وَ لَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ ٱلسَّمٰوَاتِ وَ ٱلْأَرْضِ ؟ أَ وَ لَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ ؟ وَ فِي ٱلْقُرْآنِ مِنْ هَذَا كَثِيرٌ . فَقَدِ ٱعْتَبَرَ ٱلشَّارِعُ حُكْمَ ٱلنَّظَرِ ٱلْعَقْلِيِّ فِي إِثْبَاتِ ٱلْوُجُودِ أَوَّلاً وَ هُوَ ٱلرُّكْنُ ٱلْأَعْظَمُ . ثُمَّ ٱعْتَبَرَهُ فِي تَوْحِيدِهِ وَ فِي أُلُوهِيَّتِهِ . فَكَلَّفَنَا ٱلنَّظَرَ فِي أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا ٱللَّهُ بِعُقُولِنَا . ثُمَّ نَظَرْنَا بِالدَّلِيلِ فِيمَا يَجِبُ لِهَذَا ٱلْإِلٰهِ مِنَ ٱلْأَحْكَامِ . ثُمَّ نَظَرْنَا بِالنَّظَرِ ٱلْعَقْلِيِّ الَّذِي أُمِرْنَا بِهِ فِي تَصْدِيقِ مَا جَاءَ بِهِ ٱلرَّسُولُ . وَ كُلُّ هَذِهِ أُصُولٌ لَوِ ٱنْهَدَّ رُكْنٌ مِنْهَا بَطَلَتِ ٱلشَّرَائِعُ وَ مُسْتَنَدُ ثُبُوتِهَا ٱلنَّظَرُ ٱلْعَقْلِيُّ . وَ ٱعْتَبَرَهُ ٱلشَّارِعُ وَ أَمَرَ بِهِ عِبَادَهُ . وَ ٱلْقِيَاسُ نَظَرٌ عَقْلِيٌّ . أَ تُرَى ٱلْحَقَّ يُبِيحُهُ فِي ٱلْأُمَّهَاتِ وَ ٱلْأَرْكَانِ ٱلْعَظِيمَةِ وَ يَحْجُرُهُ عَلَيْنَا فِي مَسْأَلَةٍ فَرْعِيَّةٍ مَا وَجَدْنَا لَهَا ذِكْراً فِي ٱلْكِتَابِ وَ لَا ٱلسُّنَّةِ وَ لَا ٱلْإِجْمَاعِ وَ نَحْنُ نَقْطَعُ أَنَّهُ لَا بُدَّ فِيهِ مِنْ حُكْمٍ إِلٰهِيٍّ مَشْرُوعٍ ؟!

وَ كُلُّ مَنْ خَطَّأَ مُثْبِتَ ٱلْقِيَاسِ أَصْلاً أَوْ خَطَّأَ مُجْتَهِداً فِي فَرْعٍ كَانَ

أَوْ أَصْلٍ فَإِنَّهُ عِنْدِي قَدْ أَسَاءَ ٱلْأَدَبَ عَلَى ٱلشَّارِعِ ، لِأَنَّ ٱلشَّارِعَ
أَثْبَتَ حُكْمَهُ . وَٱلشَّارِعُ لَا يُثْبِتُ ٱلْبَاطِلَ . وَلَا يَجُوزُ أَنْ يُدَانَ اللَّهُ
بِالرَّأْيِ وَهُوَ ٱلْقَوْلُ بِغَيْرِ حُجَّةٍ وَلَا بُرْهَانٍ لَا مِنْ كِتَابٍ وَلَا مِنْ سُنَّةٍ
وَلَا مِنْ إِجْمَاعٍ . وَنَحْنُ وَإِنْ كُنَّا لَا نَقُولُ بِالْقِيَاسِ فَلَا نُخَطِّئُ مُثْبِتَهُ
إِذَا كَانَتِ ٱلْعِلَّةُ ٱلْجَامِعَةُ مَعْقُولَةً جَلِيَّةً يَغْلِبُ عَلَى ٱلظَّنِّ أَنَّهَا مَقْصُودَةٌ
لِلشَّارِعِ . وَإِنَّمَا ٱمْتَنَعْنَا نَحْنُ مِنَ ٱلْأَخْذِ بِالْقِيَاسِ ، لِأَنَّهُ زِيَادَةٌ فِي
ٱلْحُكْمِ . وَفَهِمْنَا مِنَ ٱلشَّارِعِ أَنَّهُ يُرِيدُ ٱلتَّخْفِيفَ عَنْ هَذِهِ ٱلْأُمَّةِ
وَكَانَ يَقُولُ ٱتْرُكُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ ، وَكَانَ يَكْرَهُ ٱلْمَسَائِلَ خَوْفاً
أَنْ يَنْزِلَ عَلَيْهِمْ فِي ذَلِكَ حُكْمٌ . فَلَمَّا رَأَيْنَاهُ عَلَى هَذَا مَنَعْنَا ٱلْقِيَاسَ
فِي الدِّينِ فِيمَا يُنَافِي ٱلتَّخْفِيفَ وَيَزِيدُ ٱلتَّكْلِيفَ . فَإِنَّ حُكْمَ ٱلْأَصْلِ
أَنْ لَا تَكْلِيفَ . وَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ لَنَا مَا فِي ٱلْأَرْضِ جَمِيعاً . فَمَنِ
ٱدَّعَى ٱلتَّحْجِيرَ عَلَيْنَا فَعَلَيْهِ ٱلْبَيَانُ مِنْ كِتَابٍ أَوْ سُنَّةٍ أَوْ إِجْمَاعٍ"[87]

(87) Futûhat Mekkiyye: "Kıyas celî, aklî doğru görüş gibidir. Biz iddialarımızı şer'an Cenâb-ı Hakk'ın (Al-Acraf/184) "Göklerin ve yeryüzünün hükümranlığını, bakıp düşünmediler mi?", (Al-Acraf/183) "Arkadaşları olan Peygamberde bir deliliğin bulunmadığını düşünmediler mi?" —nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu kabil âyetler çoktur— diyen âyetlerle mükellef bulunduğumuz aklî görüşle isbat ederiz. Cenâb-ı Hak, ilk önce, aklî görüşle mevcudatın isbat edildiğini itibar etmiş ki bu da en büyük rükündür. Daha sonra birliğini ve ülûhiyyetini itibar etmiş ve akıllarımızla Allah'tan başka hiçbir ilâh bulunmadığını düşünmemizi teklif, emir buyurmuştur. Daha sonra Resûl Aleyhisselâm'ın getirdiğini aklî görüşle görerek tasdik etmekle memur bulunduğumuzu bildirmiştir. Bütün bunlar, asıldır. Şayet bunlardan bir rükün yıkılırsa şeriatler bozulur. Bunun isbat delili ise akıl görüşüdür. Cenâb-ı Hak bunları itibarla kullarını bununla yükümlü kılmıştır.

Kıyas da aklî görüşten ibarettir. Hakikî görüş, bize ana konularda ve büyük rükünlerde kıyası kullanmamıza izin verirken kitapta, sünnette ve icmacda bulunmayan, fakat aradığımız şey hakkında mutlaka bir ilâhî görüş olduğuna zahip olduğumuz ferci meselelerde mi onu bize yasaklayacak?

Doğru veya yanlış olarak fericde veya asılda bir müctehit sıfatıyle kıyası tesbit edeni yanıltan kimse, Cenâb-ı Hakk'a karşı çıkmış ve su-i edepte bulunmuş demektir; zira Cenâb-ı Hak, kıyasın hükmünü tesbit *etmiştir.* O, bâtıl bir şeyi tesbit etmez. Cenâb-ı Hakk'ın fikri, noksandır

Futûhat sahibinin bu sözlerine göre kıyas, kuşkusuz muteberdir. Dinin tevhîd, nübüvvet ve maᶜâd[88] gibi en büyük usûllerinde itibar kılınmış olan İslâm hukuku feriᶜlerinde öncelikle, lâkin insanlara darlık, ağırlık vermemek, hem de tekliflerini ziyade etmemek şartiyle elbette muteber olur; zira Şâriᶜ Kerîm Nebiy Muhterem Muhammed Aleyhisselâm Hazretleri, insanlara darlık ve ağırlık verecek şeylerden nefret ederdi.

" لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ ، حَرِيصٌ

عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ "[89] = Şâriᶜ Kerîm tarafından delil olmak sıfatiyle meşru olan kıyası, Şâriᶜin rağbeti hilâfına kullanmamak kaydiyle yalnız zorluğu yenmek, hayatı genişletmek ve makbullüğü beyan etmek gibi maksatlarda istimal caiz olur.

Şeyh Ekber Muhyiddin Hz.'leri "Divan Ekber"de şu beyitleri söylemiştir.

وَأَمَّا أُصُولُ الْحُكْمِ فَهِيَ ثَلَاثَةٌ ... كِتَابٌ وَإِجْمَاعٌ وَسُنَّةُ مُصْطَفَى

وَرَابِعُهَا مِنَّا قِيَاسٌ مُحَقَّقٌ ... وَفِيهِ خِلَافٌ بَيْنَهُمْ مَرَّ وَانْقَضَى[90]

Yani kıyasın hüccetliğinde ihtilâf vardı. Şimdi ise o ihtilâfın hükmü kalmadı. Her bir tarafın delillerini gösterdikten sonra Divan Ekber'in "İhtilâf vardı, artık bitti" sözüne ben de imza edebilirim.

---

demek de mümkün değildir. Böyle bir sözün ne Kur'an'da, ne sünnette, ne de icma'da yeri yoktur. Hüccetsiz ve burhansızdır. Biz her ne kadar kıyası ileri sürmesek de onu tesbit edeni, umum illetin makul ve açık olduğu zanniyle Allah bunu kasdetmiştir fikriyle, yanıltmayız. Ancak biz kıyasla iş görmekten çekiniriz; çünkü o, hükümde ziyâdeliktir. Peygamberden bu ümmete kolaylık istediğini öğrendik. Bundan dolayı o, sizi terkettiklerimde beni bırakınız diyordu. Belki hüküm iner diye bir şey hakkında kendisine soru sorulmasından korkardı. Onu böyle görünce teklifi artıran ve tahfîfe karşı kıyaslamayı dinde münasip görmedik; zira hüküm aslîde hiçbir zorluk yoktur. Gerçekten Allah yeryüzünde bize her şeyi yaratmıştır. Bizim fikrimizde donukluk olduğunu ileri sürene kitap, sünnet ve icmaᶜdan delil göstermek düşer."

(88) Allah'a dönüş demektir.

(89) Tewbe/129: "Ey insanlar, andolsun ki, size içinizden sıkıntıya uğramanız kendisine ağır gelen, size düşkün, inananlara karşı şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir."

(90) Ed-Dîwanu'l-Ekber: "Hükmün esaslarına gelince bunlar üçtür: Kur'an, icmaᶜ ve sünnettir / Dördüncüsü ise bizdendir, muhakkak kıyastır, fakat bilginler arasında geçip gitmiş muhalefet vardır."

Kıyasın hüccetliğini reddeden tarafta bulunan isabetsiz noktalar:

Kıyasın hüccetliği meselesinde her bir tarafın delillerini taassub âfetinden uzak ve temiz, gaflet ve hıyanet gibi hallerden de masun bir kalemle yazıp hakikati gösterdik. Vukuu mümkün hatalardan korunmak ümidiyle iki tarafın her birine terettüp eden hataları da beyan edersek başlanmış olan bu işi tamamlamış oluruz. Dolayısiyle kıyas meselelerinde öğrencilerde daha ziyade basiret hâsıl olmuş olur.

Kıyası inkâr eden tarafta bulunan hatalar şunlardır:

1) Şâri^c^in nususu, aklın şahadeti, tabiatın ve fıtretin delâletiyle sabit olan hakikati, yani ta^c^lili tanımamak, hem ahkâm-ı kaderiyede, hem de ahkâm şer^c^iyede itibarı zorunlu olarak malûm olan illetleri ve hikmetleri inkâra kalkmak, hiçbir surette doğru olamaz.

2) Vukuu mümkün olan olay ve durumların hükümlerini şer^c^î nusus çerçevesi içine sokmak hayaliyle nususun zâhirini, görünüşünü hem belâgatten, hem de ihtimal dairelerinden çıkacak kadar genişletmek tekellüflerine girişmek.

3) Delâleti, lâfzın dış görünüşüne hasr etmek. Kelâmda bulunabilen îmâ, işaret, iktiza ve örf gibi cihetlerin delâletlerini ihmal etmek.

4) Şer^c^î nusûsu, kendilerinin anlayışlarına uydurmak.

Bir hükmü anlarlarsa onu isbat ederler. Anlayamamışlarsa sükût sayesinde, yahut istishâb[91] kuralı ile o hükmü reddederler. Onlar, kendilerinin anlayışlarında sürekli olarak bulunan bir kusuru, Şâri^c^ Hakîm'in beyanına isnat etmiş olurlar. Anlamamak, delâlet etmemek değildir. Hesapsız öyle hükümler bulunur ki Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri kapsamına gayet açık surette girer. Fakat biz, o delâletten gaflet etmiş oluruz.

---

(91) İstishâb, İslâm hukukunda, yokluğu maznun olmayan bir emr-i muhakkakın bekası ile hükmetmektir. Bu demektir ki eskiden var olduğu kesinlikle bilinen ve halen devam edip etmediğinde şüphe edilen bir konuda eski durumun sürdüğüne karar vermektir. Bir şeyin bulunduğu üzere kalması asıldır. Meselâ, kaybolmuş birisi, kendi hakkında hayatta sayılır; çünkü kaybolmadan önce kaybolanın hayatı, yakînen bilinip aksi isbatlanmadıkça geçmiş zamanda var olan hayatının bekasıyle hükmolunur.

Mansûs olmayan fertlerde "beraet asliyye" kuraliyle hükmü reddetmek, bazan doğru olsa da çoğu defa yanlış olur; zira o fertleri "beraet asliye"den çıkaran nakilin yokluğu, bir delilin delâletiyle sabit olmuş bir şey değildir. Bilâkis bilmemekten ileri gelen bir dâva, bir önermedir.

Kıyasın hüccetliğini kabul eden tarafta bulunabilecek hatalar:

Kıyası isbat eden tarafta bulunabilecek hatalar da şunlardır:

1) Şâri'in nazarında illiyeti ve insan hayatında ehemmiyeti belli olmayan benzerleri ve vasıfları itibar etmek karşılığında, Şâri' nazarında muteber olmayan illetleri inkâr etmektir.

İslâmiyet namına yazılmış olan İslâm hukuku kitapları, bu ilk hata hasebiyle hesapsız ve sonsuz bozuk kıyaslar ve bâtıl hükümlerle doldurulmuştur.

2) Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmelerine, Şâri' Kerîm'in hadîslerine ehemmiyet vermemektir.

Buna göre, Şâri'in dilinde hükmü beyan kılınmış şeylerin hükümlerini isbat için İslâm hukukçuları bazan kıyas vesilesine baş vururlar. İslâm hukuku kitaplarında bulunan pek çok kıyasî hükümler hakkında ya lehte, ya da aleyhte nusûs şer'iye, şer'î metinler sabit olmuştur.

3) Kıyas ile nusûs şer'iyenin, şer'î metinlerin çelişkisine yol açmaktır.

İslâm hukukçuları nazarında kıyas hilâfına gelmiş şer'î metinler, beşerî metinler hilâfına hüküm çıkarılan kıyaslar kesretle bulunur. Bununla hem metinlerin, hem de kıyasın delillik ehemmiyetleri büyük sarsıntıya uğrar. Bizim kanaatimize göre iki arada bir çelişkinin bulunması mümkün değildir. Metinlerin her biri kıyas lehine olur. Çelişki gibi bir şey bulunur ise ya kıyasımızın bozukluğuna yahut bakışın kusuruna ait bir şey olur.

4) Biri diğerine ters düşen kıyaslarla ahkâm şer'iyenin intizamında bozukluk yapmak.

İnsan bizim İslâm hukuku kitaplarımızı mütalâa eder ise biri diğerine ters kıyasların tesiriyle İslâm hukuku kitaplarında intizamsızlık, akıntısızlık görür.

5) Şer'î nusûsta gayet büyük kusurun bulunduğuna inanmak.

Kıyası isbat eden İslâm hukukçularının kanaatlerine veyahut hareketlerine göre Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri ve Şâri[c] Kerîm'in hadîsleri vâki olabilecek olayların milyondan birine de vefa etmez gibi İslâm hukukçuları beyan kılınan meselelerin yalnız binden ve milyondan birine nusûs şer[c]iyeleri delil kılarlar.

İslâm hukuku kitaplarında beyan kılınan meselelerin nusûs şer[c]iyelerini beyan etmek, bizde âdet olmamıştır. Yahut modadan çıkmış bir haldir. Evet bizde "Büyük nusûstan küçük hususları" hüküm olarak çıkarmak usûliyle yazılmış birkaç kitap bulunur. O kitaplarda yüz veya yüz elli kadar âyet-i kerîme toplanmıştır. Fakat orada bütün himmet, mezhep feri[c]lerini teyit cihetine hasr kılınmıştır.

Ben de bilirim ki nusûs şer[c]iyye, yani Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri ve Şâri[c] Kerîm'in hadîsleri, insan hayatına vâki olabilecek olayların ve durumların her birini içine almamıştır. Fakat dört mezhebin veya on mezhebin İslâm Hukuku eserlerinde bulunabilecek meselelerin sayıca bin misli kadar, ehemmiyetçe daha ziyade meselenin hem açık, hem de cemiyet menfaatlerine daha ziyade uygun cevapları, bizim nusûs şer[c]iyemizde tamamiyle hazırlanmıştır. Benim görüşümde bu sözde bir aşırılık yoktur.

Evet, hüccet şer[c]iye olabilecek nusûs, elbette tamamiyle toplanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri mushaflarda ve Resûl Kerîm'in talim-i nebeviyeleri de büyük hadîs kitaplarında, müsnedlerde[91a] yerler ve gökler yaşadıkça saklı kalır, keyfiyette ebedîleştirilmiştir. Lâkin "Kütüb Sitte"[92] —üstad-ı muhterem Riza Efendi Hz.'lerinin[93] sözü ile ifâde edelim— **"İnsan elleri dokunmamış hazine"** olarak kalmıştır.

(91a) Cami[c]ler ve musnedler, büyük ana hadis kitapları demektir.

(92) Kütüb Sitte, Sahîhu'l-Buharî, Sahîh Muslim, Et-Tirmizî, İbn Mâce, Ebu Davûd ve En-Nesaî hadîs kitapları demektir.

(93) Bu üstad-ı muhterem, Rizaeddin Fahreddin'dir. 1858'de, İdil-Ural'da Samara vilâyetinde, Büğülme kazası Kiçuçatı köyünde doğmuş ve 1936'da Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. 1922-1936 yılları arasında İdil - Ural'ın büyük müftüsü sıfatıyle vazife başında bulunmuştur. Kendisi büyük âlim, müverrih ve muharrirdi. Bolşevikler, bu eserin müellifi Musa Carullah Bigi'ye de yaptıkları gibi ona, onun müslümanlar arasında nüfuzunu istismar etmek için hazırladıkları bir beyannameyi imzalatmak istemişlerdir. Ruslar merhumu 1931 yılında Moskova'ya çağırarak, **"Rusya'da dine ve hürriyetlere karşı bir baskı ve zulüm yok"** mahiyetinde hazırlanan bir beyannameyi imzalamasını teklif etmişlerdi. Merhum büyük müftü, kendisine sunulanı okuduktan sonra: **"Beni mazur görünüz. Buna imzamı atamayacağım. Bunlar hilâf-ı hakikattir. Atarsam yalan söy-**

Şer'î metinlerdeki genişlik ve metinlerin ihâtası:

Nusûs şer'iyemizi gayet geniş ve gayet büyük bir hazinedir diye vasıflandırdık ve bu sözümüzü taassuptan veya mahabbetten ileri gelmiş bir kanaat tesiriyle, yahut kuru bir lâf ve esası bulunmayan bir dâva olmak sıfatiyle söylemedik.

Hesapsız yüzyıllar süresince devam edegelmiş olan medeniyette kemâlin ve itkanın, en iyi surette yapmanın en büyük mahiri, kart müdebbir olan zamanın eliyle ıslah kılınagelip kemâlin büyük derecelerine erişebilmiş şeriatler ve kanunlar sonunda şeriat semaviye olmak sıfatiyle inmiş olan İslâmiyet, o şeriatlerin seçkinlerini ve en güzel cihetlerini toplamış olur. Varsa noksanlarını, elbette tamamlamıştır. Şeriat İslâmiye bütün şeriatleri neshetmiş, yani o şeriatlerin en güzel nüshası olmak şerefiyle zuhur etmiştir.

Hakikat böyledir. Ve işsizlik bilmeyen tabiat, bunu gerektirir. Medeniyetin sükûnet tanımayan ilerlemeleri de hemen hemen bunu emreder. Tarihin yalan söylemeyen adalet dili de, müdahale tarikiyle de olsa, bunu terennüm eder; dıştan etki yokluğu kesin olarak malûm olan harem duvarları[94] arasında terbiye kılınıp hilâfetin ilk günlerinde ve yıllarında yetişmiş İslâm hukukçuları —'alem-i İslâmiyetin en büyük hukukçuları— maddî ve tarihî burhan olmak kuvvetiyle bu hakikati te'kit, hem de te'yit eder.

Hakikat böyle olduktan sonra İslâm Şeri'ati, dört mezhebin veya on mezhebin İslâm hukuku kitaplarında hiçbir surette mahsur kalamaz.

Hadîslerden İslâm hukuku hükümleri çıkarılırken İslâm hukukçularının bütün himmetleri, senet ve rivayet hallerine yönetilmiş ve âyet-i kerîmelerden hüküm çıkarılırken de nazm-ı kerîm'in arabça yönüyle olan delâletine sarfedilmiştir. Arabça yönünde veya rivayet dairelerinde mahsur kalmış olan İslâm hukuku kitaplarında İslâm dini, elbette, çembere alınarak mahbus bırakılamaz.

Hüsn-ü zanla mezheplerin büyük imamlara mahsuriyetini dâva edebilecekler bulunur ise, ben de onlara karşı —yine hüsn-ü zanla— mukabele edebilirim. Yani İslâm şeri'atine ve hukukçularına daha

---

lemiş olurum. Dinimizde yalan söylemek yasak" diye imzadan imtina etmiştir. **Teklifte bulunanlar "öyle ise öldürüleceksin"** diye tehditte bulununca da bu **Türk evlâdı: "O halde buyurun, öldürün"** diye cevap vermekten çekinmemiştir. يول بلّي ياگ 1936, sayı 101, Berlin.

(94) Cami duvarları demektir.

ziyade hüsn-ü zan kılıp **"mümkün değil, mahsur olamaz, mahbus bırakılamaz"** diyen iddiamı, daha ziyade ileri götürebilirim.

Eğer hüküm çıkarmayı hattâ nazmın delâleti cihetine hasretsek bile benim sözüm, yani "mahsur olamamak" dâvası, yine sabit olabilir; zira nusûsun delâleti mütekellimin kasdına, iradesine ve nazm-ı mucizin ihtimaline tabi olur; muhatabın anlayışına kısıtlı kalamaz. Nusûs şeriyeden çıkarılan anlayış dereceleri birbirinden gayet farklıdır. Bir insan bir metinden bir mânâ, diğeri ise aynı metinden bin mânâ çıkarır. Bir adam bir mânâyı, diğer biri buna ters düşen diğer mânâyı anlar. Muhatabın anlayışı mütekellimin kasdına bazan uygun olur, bazan da ona ters düşer. Mütekellimin kavrayışı ile muhatabın kavrayışı farklı olur ise o vakit nazmın delâletiyle muhatabın anlayışı arasında gayet büyük fark hâsıl olur. İslâmî inanca göre Kur'ân-ı Kerîm, ezeliyeti, ebediyeti, külliyatı ve cüz'iyatı ilmiyle ihâta eden Hakîm'in kelâmıdır. Hadîsler de O Hakîm'in en büyük öğrencisi Resûl Kerîm'in sözüdür. Öyle ise nusûs şeriyemizin delâleti ve ifâdesi, İslâm hukuku kitaplarının gayet dar sayfalarında mahsur kalamaz.

Bu mülâhazamın doğruluğuna kanaat getirdim. Bu itibarla 5. numarada gösterilmiş beşinci hatayı, yahut kusuru İslâm hukukçularına isnat ettim. Sanki ahkâmın çoğunda nusûs şeriye bulunmuyormuş gibi her hususta kıyas yardımiyle hüküm çıkarma maharetine sığınan İslâm hukukçuları, bana kalırsa, sanki nusûs şeriyede gayet büyük kusurun bulunduğuna inanır gibi hareket etmişlerdir. Aksi takdirde nusûs şeriye varken kıyas gibi delillere başvurmazlardı.

Kıyasın hüccetliği konusunda fikirde ters düşen iki tarafın her birine terettüp eden sakıncalarını beşer, beşer saydık. Medeniyet âleminde hesapsız asırların marifeti ve meharetiyle islah kılınagelmiş ilk şeriatlerin en son gaye-i kemâliyesi ve en güzel nüshası olmak sıfatiyle şeriat-i islâmiyeye bakışımızın rengini açıkladık. İnşaallah doğru olan bu görüşümüzü esas kılıp İslâm hukukçularının tümüne tevcih kılınacak bir sözüm kaldı. Bu sözümü burada itiraz tarikiyle değil, Şâri Hakîm'in nazarında muteber olan edille-i şeriyeye dair fikrimi ve mülâhazamı arz etmek tarikiyle yazdım.

Ahkâm-ı şeriyeyi isbatta muteber olan asıl deliller, usûlcülerin beyanına göre Kitab-ı Kerîm, Sünnet-i Nebeviyye, İcma-i Ümmet ve Kıyastır. Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleri ve Resûlu Kerîm'in Sünen-i nebeviyeleri, Müctehitler nazarında oy birliğiyle delil olmak sıfatiyle muteberdir. Ehl-i ictihadın, yani hal kılınacak

meselede ehliyeti ve ihtisası malûm olan müctehitlerin oy birliğine varmaları, hem de kıyas celî[95], bu ikisi de, cumhûr nazarında muteberdir.

Sayın İslâm hukukçuları, asıl delilleri bu dört kısma hasredip kıyası da evvelki üç delilden birine ferî[c] olmak suretiyle dikkate almışlardır. Yani kıyasın hüccetliğine teşmil kılınacak hükmün önceki üç delilden biriyle sübûtu şart kılınmıştır. Tarihî olaylara, kader ilâhî hükümlerine kıyas, hem caiz değil, hem de muteber değildir, demişlerdir.

Delillerin inhisarı meselesinde İslâm hukukçularının hepsine itiraz:

Hukukçular, hükümlerin ve hukukun asıl delillerini ve kaynaklarını bu dört hususa hasrederler. İlim ehlinin tümü de bu sözü, mutlak bir hakikat olmak üzere kabul etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'in tamamına itimad edip, onun en büyük irşadıyle doğru yolu tutup, ben bu söze yani oy birliğiyle kabul kılınmış inhisar meselesine itiraz ederim.

Kur'ân-ı Kerîm, dinin en büyük rükünlerini isbat yolunda kevnî ve âdî normal hakikatleri esas burhan olmak sıfatiyle dikkate almıştır. Kur'ân-ı Kerîm, kendisinin kıssalarında tarihî hakikatleri ibret kılmak sıfatiyle akıl ehlinin itibarına arz etmiştir. Kur'ân-ı Kerîme şer'î hükümlerde kıyasın cevazına delil olabiliyorsa ahkâm-ı

« فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلاً وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَحْوِيلاً »[96] âyet-i kerîmesiyle insan hayatında tarihî hakikatlerin itibarını en te'kitli beyanla ifade etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'in bu kadar açık yol göstermesi varken hüküm çıkarma hususunda tarihî hakikatleri burhan olabilmek şerefinden mahrum etmek mümkün olur mu? Kur'ân-ı Kerîm'in burhanlarına

(95) Kıyas celî, İslâm hukukunda, asıldaki illetin ferî'de vücûdu açıkça görülen ve hemen zihne gelen kıyastır. Örnek olarak icare-i ademinin cevazı, mahsustur. Fakat 'akarların ve sairelerin icâr ve isticârının cevazı hakkında bir nass yoktur. Bunlar, icare-i ademiye kıyasla yapılmıştır. İllet, nassın ihtiyacıdır. Asıldaki bu illet, ferî'de yani menkulün ve gayrimenkulün icarında da görülür. Kıyas celînin karşılığı kıyas hafîdir. Sebebi gizli olup hemen zihne gelmeyen kıyastır.

(96) El-Fâtır/43: "Allah'ın yasasında aslâ bir değişme bulamazsın. Allah'ın yasasında bir tağyir de bulamazsın."

ve kıssalarına, hikâyelerine esas kılınmış hakikatleri ihmal edersek, onları nazarı itibare almaz isek, bu hareketimiz Kur'ân-ı Kerîm'in esaslarını yıkmak gibi olmaz mı?

Sünnet-i Nebeviyye, Rusûlu Kerîm'in sünneti olmak cihetiyle, hükümlerin delili ve kaynağı itibar edilmiş ise Sünnet-i İlâhiye, elbette tercihle delil olabilir. Bilâkis en ziyade muteber ve mutemet "hukuk kaynağı" olmak, sünnet-i ilâhiyenin şanı olur.

Şâriʿ Kerîm'in nusûs şerʿiyesi ile sabit olan şerʿi hükümleri kıyas caiz olursa Hâlik Hakîm'in hikmet-i ilâhiyesiyle cemiyette devam eden ahkâm kaderiyeye, yani tarihî olaylara kıyas etmek, elbette mümkün olur. Hikmet-i ilâhiye tedbiriyle cari olan sünnet-i ilâhiye tarihî hakikatler, şerʿi nusûsun ifadesiyle sabit olan ahkâm-ı şerʿiyeden hiçbir cihetle eksik değildir. İbret olur kasdıyle tarihî hakikatlerin Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmesi, kıyas ve itibar faydası içindir.

Usûlcüler, kıyasın hüccetliğine [97] فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ âyet-i kerîmesiyle istidlâl etmişlerdir. **Bu âyet-i kerîme,** Kur'ân-ı Kerîm'de ahkâm şerʿiye hakkında **değil bilâkis ahkâm-ı kaderiye yani tarihî olaylar hakkında gelmiştir.** Ahkâm kaderiyede kıyasın ve itibarın matlupluğuna âyet-i kerîme ibaresiyle, fakat şerʿî hükümlerde kıyasın cevazına işaretle delâlet eder. İbare delâleti, işaret delâletinden görüş birliğiyle daha da kuvvetlidir. Bu âyet-i kerîme şerʿî hükümlerde kıyasın cezasına delil olabiliyorsa ahkâm-ı kaderiyede o, kıyasın yalnız cevazî değil bilâkis tercihle vücûbî olarak sabit olduğunu gösterir.

Kur'ân-ı Kerîm, dinin en büyük rükünlerinde âdet hükmüyle kabul kılınmış hakikatleri burhan omak sıfatiyle itibar eder demiştik. Buna bir örnek gösterelim. Kur'ân-ı Kerîm, Er-Rûm sûresinin 28. âyet-i kerîmesinde, ulûhiyette ve malikiyette birlik gibi en büyük hakikati isbat yolunda şöyle diyor:

"ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ ، هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ
شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ ، تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ
كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ " [98]

(97) El-Haşr/2: "Ey akıl sahipleri, ibret alınız, ders alınız."

(98) Er-Rûm/28: "Allah, size kendinizden bir örnek vermiştir. Hürlerin yekdiğerlerinden korktukları gibi, tasarrufta sizinle eşit hakka sahip olan ve müstebitçe tasarruflarından korktuğunuz bizzat kendi mallarınızda köle ortaklarınız var mıdır? Âyetleri, delilleri işte böylece düşünen insanlara tafsilâtıyle açıklarız."

Mallarına kendileri gibi insan evlâdı kullarını ortak kılmamak, tabiat ve âdet iktizasıyle, insanların gözünde kabul kılınmış bir normal hakikattır. Hüküm-ü âdetle kabul kılınmış bu hakikate kıyas kılıp ulûhiyette ve malikiyette Allah'ın birliğine ve şerîki yokluğuna Kur'ân-ı Kerîm istidlâl etmiştir.

Bu mülâhazalarımda, inşaallah, haklık şerefi ve isabet eseri vardır. Buna göre İslâm hukukçularının usûl şer^ciyeyi dörde mahsur bırakmalarına iştirak etmiyorum. Bana göre nusûsun delâleti gibi tarihin şahadeti de muteberdir. Şâri^cin talebi gibi, aklın ve cemiyetin talepleri de muteberdir. Müctehit, şer^cî metinlerden Şâri^cin kasdını çıkarabiliyorsa tarihî eserlerden de yaratıcının kasdını çıkarması, doğru olur; zira tarihî olayların delâleti, nusûsun delâletinden herhalde daha açıktır. Nusûsun delâletlerinde hem ihtilâf, hem de fark bulunur. Fakat olayları herkes görür ve her adam anlar.

Kanaatimce Kur'ân-ı Kerîm, âlem-i vücûdun tercümesidir. Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmeleriyle istidlâl caiz veya matlup olursa âlem-i vüccûdun âyetleriyle de istidlâl matlup olur. Kur'ân-ı Kerîm, âlem-i vücûdun tercümesi olmak cihetiyle, o âyetlere bizi irşad eder.

Hakîm-i Mutlak kendisinin hikmetiyle âyet vücûdiyelere insanların gözleri önüne itibar için vaz^cetmiş ise kendisinin kelâmiyle o âyetlerden istifadeyi elbette yasaklamaz. Yoksa Şâri^c Hakîm kendi kendisini nakzetmiş olur ve kendisinin hikmetlerini kendi kelâmiyle iptal etmiş sayılır.

Buna göre cemiyet durumları ve tarihî olaylar, İslâm hukuku bilginlerinde usûl gibi telâkki kılınabilir. Ahkâm'ın usûl şer^ciyesi ve hukukun kaynakları: Kur'ân-ı Kerîm, Sunnet-i Nebeviyye, İcma^c-i Ümmet ve Kıyastan ibaret yalnız dört usûle münhasır olmaz, bilâkis cemiyet durumları ve tarihî olaylar da o dört usûl gibi usûl olmak üzere muteber olur.

Anlayışın böyle olması, yani dört usûle münhasır olmaması zorunludur. İslâmiyetin ebediyete kadar kalması, durmaz, tevakkuf etmez ve süratle ilerleyen medeniyette görülen durumların ve menfaatlerin her birine İslâmiyetin yeterliliği, buna tevakkuf eder. Biz eğer İslâm hukukçularının nazarlarında karar kılıp durursak İslâmiyetin yitirilmiş ehemmiyeti bulunmayacak ve vaad kılınmış zuhuru da gelecek değildir.

Bu sözleri, Kur'ân-ı Kerîm'in irşadı ve hidâyetiyle söyledim. Bunları imânımın iktizasıyle, İslâmiyete olan büyük sevgimin samimiyetiyle ve ona karşı beslediğim muhabbetimin, aşkımın icabiyle yazdım. Fikrimi ilim ehlinin muhakemesine, öğrenci kardeşlerimin istifadesine, kısaca arzederim.

لَوْ أَنَّ الَّذِي قُلْنَاهُ يُقَدَّرُ قَدْرُهُ   لَنُودِيَ بَيْنَ ٱلنَّاسِ يَا سَعْدُ يَا سَعْدُ
أَتَانِي بِهِ نَصُّ ٱلْكِتَابِ مُؤَيِّداً   كَلَامَ رَسُولٍ صَادِقٍ ، وَعْدُهُ ٱلْوَعْدُ
فَحَقِّقْ تَنَلْ ، إِنْ كُنْتَ بِالْحَقِّ حَقَّهُ   وَلَا تَعْتَمِدْ إِلَّا عَلَى مَنْ لَهُ ٱلْمَجْدُ
إِلَّا أَنَّ بَذْلَ ٱلْوُسْعِ فِي ٱلدِّينِ وَاجِبٌ   وَدَارِ الَّذِي مَا مِنْ صَدَاقَتِهِ بُدُّ
وَيَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَرَى ٱلنَّاسُ مَا أَرَى /
مِنَ ٱلنُّورِ فِي ٱلْقُرْآنِ وَٱلْعِلْمِ وَٱلْهُدَى؟
إِلَّا أَنَّنِي أَرْجُو مِنَ اللَّهِ أَنْ أَرَى
بِمَشْهَدِهِ إِلَّا عَلَيَّ عُبَيْداً مُؤَيَّداً[99]

Kıyasın hüccetliği meselesinde söylenecek sözlerim burada tamamlanmıştır. İslâmî bilgilere arzusu olan zevât ve tahsil yolunda faaliyeti ve sebatı olan öğrenciler, ümit ederim ki bu sözleri hakkiyle takdir ederler. Bu sözlerimin, farz edelim, bazılarınca ilmî değerleri görülmediği takdirde bile binbir hazineden milyon zahmetle toplanabilecek sözleri, dört-beş sahifede açık seçik ve doğru lisanla yazılmış olarak bulmak, öğrencilerin lehinedir. Onlar bunu umulur rağbetle mütalâa ederler ve okurlar sanırım.

Kıyas konusunda uzun açıklamamızın özeti:

Yukarıda beyan ve isbat kılınmış sözlerde bizim maksadımıza mukaddime olabilecek sözleri burada kısaca özetleyelim.

---

(99) Beyitlerin mercii bulunamadı. Musa Carullah'ın kendisine ait olması da ihtimal dahilindedir: "Söylediklerimizin ehemmiyeti takdir edilirse insanlar arasında ey Sad, ey Sad sesleriyle çağırılarda bulunulurdu / Sözlerimi, vaadi vaad olan Peygamber'in doğru sözünü te'yit eden Kur'ân'ın nassından aldım / Tedkikat yap, haklı olursan hak neticeye nail olursun, şerefi olandan başkasına güvenme / Ancak dinde geniş görüşlü olmak vâciptir ve dostluğu kaçınılmaz olanı idare et / Acaba insanlar benim Kur'an'da, ilimde ve hidâyette gördüğüm nuru görüyorlar mı? Ancak ben Allah'tan en yüksek makamında *te'yit edilmiş küçücük bir kul sıfatıyle görülmek* isterim."

1) *Kıyas, nusûs yani âyetler ve hadîsler gibi hüccettir, kuvvetli delildir.*

2) Ta^clil; ta^cmim gibidir. Yani illeti zikretmek, hükmü ta^cmim etmek gibidir. **"Bu şey, haramdır; zira necistir, pistir"** demek, **"her necis haramdır"** hükmünü vermek gibidir.

3) Kıyas, yalnız tahfif veya tevsi^c, genişletme maksatlarında muteber olur.

Allah kullarına ağırlık arttırmak ve zahmet vermek hakkında kıyas muteber olmayıp, hayat yollarını genişletmek ve darlığı kaldırmak ve matlup olan hükümleri beyan etmek gibi hususlarda muteber olur; zira Şâri^c Kerîm, teklifi, zorluk çıkarmayı mekrûh görürdü. Teklif yolunda olan sorulardan Kur'ân-ı Kerîm, insanları şiddetle nehyedip عَفَا اللّٰهُ عَنْهَا[100] âyet-i kerîmesiyle teşdit ve teklif kapılarını ebediyete kadar bağlamıştır (181-186) - 195.

4) Ta^clilde *mazanna*[101] *hususiyeti, muteber değildir.* Bilâkis hikmetin fiiliyeti muteberdir. Meselâ: Seyahatte teyemmüm meşru kılınmış ise seferin hususiyeti cihetiyle değil bilâkis su bulunmamak illetiyle meşru kılınmıştır. Ramazan gündüzünde misafirlere **iftar, oruç bozma ruhsat olmuş ise burada seyahatin hususiyetine bakılmamış; bilâkis seyahat esnasında oruçtan doğabilecek meşakkatleri önlemek hikmeti muteber olur.**

Bu mukaddimemizi her şüpheden selâmette kalabilecek surette (87-88, 104, 120-124, 147-148, 176-177, 180-181, 187) nci sayfalarda isbat etmiştik[102]. Artık iftar özürlerini delilleriyle birlikte açıklayalım.

İFTAR, ORUÇ BOZMA ÖZÜRLERİ

Oruç âyet-i kerîmelerini yukarıda 94-129. sayfalarda tafsilâtıyla açıkladığımız gibi iki ayrı hitabın gelişinin makul vecihlerini de beyan etmiştik. Soğuk bölgeler halkına oruç meselesi, 112-117. sayfalarda açıklandı ve takdim usûlleri iptal kılınıp o yerlerde yaşayan insanlara orucun farz olmadığı isbat kılındı.

(100) El-Mâide/104: "Allah, sorduğunuz şeyleri affetmiştir."

(101) Zanyeri demektir.

(102) Sayfalar, yeni baskı durumuna göre ayarlanmıştır.

Bize o beyanımızdan iftar özürleri hakkında üç âyet-i kerîme malûm oldu. Biri "وَ عَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ"[1] âyet-i kerîmesiydi. Bu âyet-i kerîmeyi 123-129. sayfalar arasında açıkladıydık. Tefsirlerde söylenmiş sözleri açık surette eleştirip لا takdirlerini, tahsis ihtimallerini ve nesh iddialarını kabul kılınabilen keyfiyette iptal ettik. Arab dili delâletiyle, nazm-ı kerîmin en açık ifâdesiyle anlaşılan şerʿî maksudu da güzel tarzda söyledik. Güzel tarzda dedim; zira haşiyecilerin hendesesiyle ve iʿlâlcilerin eliyle islâh kılınma derecesine inmeye muhtaç olacak kadar rekiklikten, düşüklükten nazm-ı muʿcizin selâmetliği, yüksekliği sabit oldu.

Bu âyet-i kerîmenin mantûkuna[2] göre takaat dahilinde oruç, yani kudret bulunup da ya ağırlık veya zarar veren oruç, fidye bedelinde zimmetten sakıt olur. Kazası hiçbir vakit lâzım gelmez. Oruç, kudretin bulunması cihetiyle farzdır. Lâkin ya ağırlık veya da zarar hâsıl olabilme hasebiyle, Şâriʿ Kerîm'in müsaadesine göre, tahfif kılınıp fidye meşru olmuştur.

Âyet-i kerîmenin mefhûmuna[3] göre tutulmasına güç yetmeyen oruç, yani edâsına kudret bulunmayan oruç, bedelsiz sâkıt olur; zira kudret yok iken teklif, mümkün değildir. Buna göre ne oruç, ne de fidyesi farz olmaz.

Âyet-i kerîmede hükmün yani tahfif hükmünün illeti de getirilmiştir; zira beliğ kelâmda zikir kılınan sıla, elbette abes olmaz. Sıla hükmün illeti olur. Oruç sebebiyle zorluğun ve ağırlığın gelmesi, orucun sübûtuna, oruç bedelinde de fidyenin meşruiyetine sebep olmuştur.

Bu âyet-i kerîmeden anlaşılan özür, hastalık ve seyahat özürlerinden muhakkak ki başkadır. Hastalık, insanın vücûdunda bulunan geçici bir durumdur. Sefer hem adî, hem de haricî ve ekseriya ihtiyarî bir iştir. Buna göre hastalık ve sefer gibi özürler, orucun sukutuna sebep olmayıp yalnız tehirine sebep kılınmıştır.

(1, 5 ve 6) El-Bakara/184: "Orucu büyük güçle tutabilenlere bir yoksulu doyurmak düşer."

(2) Mantûk, lâfzın beyan, açıklama sahasında delâlet eylediği şeydir.

(3) Mefhûm, lâfzın mantûk'un hilâfına söz dışında delâlet eylediği zımnî mânâdır. Mefhûm muhalefet ve mefhûm muvafakat olarak içten ikiye ayrılır. Mefhûm muhalefet, meskût bırakılan, cevapsız geçirilen şeyin hükmü, beyan olunan, mânâsı açıklanan şeyin hükmüne olumlu veya olumsuz ters düşer. Halbuki mefhûm muvafakat, meskût bırakılmış olan şeyin mantûka, yani söylenen şeye hükümde olumlu veya olumsuz olarak muvafık olması demektir.

Fidye bedelinde orucun sukutuna, düşmesine sebep olan özürler:

Hastalık gibi geçici ve sefer gibi ihtiyarî ve haricî olmayan hallerdir. Şâri[c] Kebîr (A.S.) Hazretleri o halleri birkaç misâlde beyan etmiştir:

1) Yaşlılık hasebiyle vücûtları zayıflamış olan erler ve kadınlar.

2) Oruç hasebiyle veya kendisine veya çocuklarına zarar gelecek yüklü kadınlar.

3) Bebek emziren anneler.

Bu üç örneği Şâri[c] Kerîm, kendi lisaniyle beyan etmiştir. Yüklü kadınlar ve bebek emziren anneler hakkında Şâri[c] Kerîm, muhtemel zararları da muhakkak zarar gibi özür saymıştır. Muhtemel zararları da itibar eden Şâri[c], kuşkusuz, muhakkak zararları hiçbir suretle ihmal etmez. Biz bu iddiamızı yalnız kıyas kuvvetiyle değil bilâkis metin delâleti usûliyle de, mahsur olmayan cüz'iyattan hüküm çıkarmak usûliyle de temin edebiliriz.

Ufak bir ağırlığın varlığından dolayı veyahut büyük bir meşakkatin bulunması ihtimaliyle mahsur olmayan cüz'iyatta Şâri[c] Hakîm, farzları, farzların rükünlerini ve şartlarını insanlardan iskat etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm[4] « وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ » gibi hem te'kitli, hem de müstagrak[4a] âyet-i kerîmelerde olan ufak zahmetleri kaldırmıştır.

Şâri[c] Hakîm'in maksadını gayet açık surette ifâde eden bu kadar geniş hidâyetlerinden faydalanmaz isek o vakit Şâri[c] Hakîm'in tafsilâtı da abes olurdu. Müctehitlerin dikkatli ictihatlarına da hiçbir ehemmiyetin verilmemesi lâzım gelirdi; zira ictihadın ehemmiyeti, Şâri[c]in maksadını beyan etmek cihetiyledir. Şâri[c]in hesapsız delillerle te'kitli ve gayet açık âyet-i kerîmelerle beyan kılınmış maksadı bize fayda veremez ise ictihat ehlinin kuvvetiyle, yahut onların binbir zahmetiyle çıkarılan gizli maksatların, elbette ehemmiyeti ve değeri kalmaz.

Buna göre « وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ »[5] âyet-i kerîmesinin şümûlü dairesine zahmet ve meşakkat veren durumların her biri, özür olmak sıfatiyle, kuşkusuz girer.

(4) El-Hacc/78: "Allah, dinde, size bir zorluk kılmamıştır."
(5 ve 6) 1. notta geçti.

1) Yaşlılık hasebiyle vücûtları zayıflamış, yıpranmış insanlar.

2) Kendilerine veya çocuklarına zarar gelebilecek yüklü kadınlar.

3) Bebeklerini emziren anneler.

4) Ağır ve meşakkatli hizmetlerde çalışıp yaşayan insanlar: Dipsiz kuyularda bin meşakkat içinde yer kazan biçareler, fabrikalarda, ağır sanayi müesseselerinde cehennem ateşi önlerinde yanan ameleler, bütün gün taş ve yük taşıyan işçiler, açık güneşte, uzun günlerde, kır işleriyle yavrularını terbiye eden fakirler, genellikle tâbir edelim oruçlarıyle halden ve güçten düşecek, bir dilim ekmekten kuru kalacak insanlar.

5) Ramazan günleri uzun zamana tesadüf ederse geceleri aydınlık ve gündüzleri uzun olan bölgelerde yaşayan insanlar, soğuk bölgelerde yaşayan insanlar, mekânın iktizasıyle oruç âyet-i kerîmelerine dahil değildir demiştik. Takdir, tahmin hilesiyle olan ameli de iptal etmiştik.

Ilımlı bölgelerin sonlarından itibaren tünleri aydınlık ve gündüzleri uzun olan veya gündüzleri ve geceleri bitişik devam eden insanlar, Ramazan uzun gündüzlere tesadüf ederse, وَعَلَى الَّذِينَ

[6] يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ ... âyet-i kerîmesi şümûlüne, elbette dahil lar. Yukarıda söylenmiş sözler, arz kılınmış mülâhazalar sayesinde bu sözümüz isabet şerefine nail olup katiyet derecesine gelmiş olsa gerektir.

Burada o sözlerimden birini tekrar edeyim:

Eğer " وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ " [7]

gibi muhkem[8] âyet-i kerîmeyi iptal etmemek, işten çıkarmamak lâzım gelirse yahut haftalar ve aylar süresince aşsız, susuz kalmanın farz olması matlup ise, o vakit bizim sözümüz, elbette kesinlikle sabit olur. Yoksa iki sakıncadan biri, ya haftalar ve aylar kadar bir müddet aşsız ve susuz kalmak farzlığı, ya da muhkem bir âyet-i kerîmenin iptali gerekecektir. Üç âyet-i kerîme-

(7) El-Bakara/187: "Tan yerinde beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt edilinceye kadar yeyin, için, sonra da orucu geceye kadar tamamlayın."

(8) Muhkem, Usûlu'l-Fıkhda Hazret-i Peygamber zamanında bir hususun mensûh ve tebdil olunması ihtimalinin tamamiyle ortadan kaldırılmış olan bir mânâya delâlet eden hukukî isimdir. فتح الغفار cilt 1, sayfa 113.

den ikincisi [9] فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ âyetidir. Bu âyet-i kerîmeyi tafsilâtıyle 94-98. sayfalarda beyan etmiştik. Hastalığın ve seyahatin hususiyetleri muteber değildir demiştim. 99. sayfada nakil kılınmış hadis Buhârî, hususiyetin yokluğuna kuvvetli bir delildir; zira Şâric Kebîr (A.S.), " ذَهَبَ الْمُفْطِرُونَ الْيَوْمَ بِالْأَجْرِ كُلِّهِ " [10] demiş ise seferde iftar cihetiyle değildi. Bilâkis " أَمَّا الَّذِينَ أَفْطَرُوا فَبَعَثُوا الرِّكَابَ وَامْتَهَنُوا وَعَالَجُوا " [11] âyetinde beyan kılınmış hizmet maslahatıyle idi.

İmam Ahmed'in Musned'i, Muslim'in Camici, Ebu Davud'un Sunen'i gibi hadis kitaplarında sahabî Ebu Sacîd Hz.'lerinden şu hadis rivâyet kılınmıştır:

سَافَرْنَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى مَكَّةَ وَنَحْنُ صِيَامٌ فَنَزَلْنَا مَنْزِلاً فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّكُمْ دَنَوْتُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَالْفِطْرُ أَقْوَى لَكُمْ ، فَكَانَتْ رُخْصَةً . فَمِنَّا مَنْ صَامَ وَمِنَّا مَنْ أَفْطَرَ . ثُمَّ نَزَلْنَا مَنْزِلاً آخَرَ فَقَالَ إِنَّكُمْ مُصَبِّحُو عَدُوِّكُمْ وَالْفِطْرُ أَقْوَى لَكُمْ ، فَأَفْطِرُوا ، فَكَانَتْ عَزِيمَةً فَأَفْطَرْنَا . [12]

Bu hadis, hususiyetin yokluğuna bir delildir.

---

(9) El-Bakara/184: "İçinizden hasta olanlar veya yolculukta bulunanlar, tutamadıkları günlerin sayısınca diğer günlerde tutarlar."

(10) Hadîs: Muslim/Siyam 101, c. 2: "Bugün oruçlarını açanlar, bütün ecirden mahrum kalmışlardır."

(11) Hadîs: "Oruçlarını açanlara gelince onlar, bineklerini salıverdiler. Bir şeylerle meşgul oldular, bir şeyler yaptılar."

(12) Hadîs: Muslim/Siyam/102: "Oruçlu olduğumuz halde Peygamber Efendimizle (S.A.) Mekke'ye seyahat ettik. Bir yere indik. Peygamber Efendimiz (S.A.), buyurdular ki: Siz düşmanlarınızın bulunduğu mevkiye yaklaştınız. Bu durum, orucu bozmanız için size daha kuvvetli bir sebeptir. Bu, bir ruhsattı. Bunun üzerine bazımız oruçlarına devam ettiler, bazımız da oruçlarını bozdular. Daha sonra başka bir menzileye eriştik. Peygamber Efendimiz, siz düşmanlarınızın önündesiniz. Orucu bozmak sizin için şimdi daha kuvvetli bir sebeptir dedi. Bu ise bir azimetti. Bunun üzerine oruçlarımızı bozduk."

Allah, iki hitabın hiçbirinde iftarı seferin kendisiyle ta'lil etmeyip bilâkis kendisine ihtiyaç duyulacak kuvveti hazırlamak mânâsiyle ta'lil etmiştir. Farz edelim ki bu hal, seferde değil de ikamet halinde vâki olmuş olsaydı iftar, elbette ya meşru olurdu ya da vâcip olurdu.

" وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا ٱسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ ... "[13] âyet-i kerîmesi de bunu teyit eder. Şâri' Kerîm, bu âyet-i kerîmeden anlaşılan mânâyı itibar kılıp iftarı vâcip kılmış olsa gerektir. Karşılaşma saatlerinde kendisine ihtiyaç duyulacak olan kuvveti hazırlamak zorunluğu, iftarın, oruç açmanın cevazına da vücûbuna da elbette sebep olabilir.

Şâri' Kerîm'in itibar etmiş olduğu, hem de âyet-i kerîmeden anlaşılmış olan mânâyı ihmal edip ehemmiyetleri olmayan hususiyetleri itibar etmek, İslâm hukukçuluğu olmasa gerektir.

Evet, sefer illettir, sebeptir. Fakat bu ta'lil, onun hususiyeti cihetiyle değil de seferde bulunabilecek muhtemel meşakkat mânâsıyledir.

Üçüncü âyet-i kerîme de يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَ لَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ[14] âyet-i kerîmesidir. İlk iki âyetten sonra bu âyet-i kerîme ... إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ ...[15] âyet-i kerîmesinde zikr kılınmış illet gibi iftar, orucu bozma ruhsatlarını ta'lil yolunda tamim tarikiyle inmiştir.

Eğer bu ta'lilden tamim maksut olmayıp ruhsat, hastalara ve yolculara munhasır olacak ise o vak يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَ لَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ[16] âyet-i kerîmesinde sıhhatin bulunmaması gerekirdi. Meşakkati, seferde bulunabilecek meşakkatlerden büyük suretlerde iftar meşru olmasaydı âyet-i kerîmede ne sıhhat kalırdı, ne de bağlantılı surette devamlılık bulunurdu.

---

(13) El-Enfâl/61: "Ey mü'minler, onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın."
(14, 16, 19 ve 20) El-Bakara/185: "Allah, size kolaylık ister zorluk istemez."
(15) El-En'âm/145: "Ey Muhammed, de ki: Bana vahyolunanda yemek yemek isteyen herhangi bir kimseye, leşin, ya akıtılmış kanın ya da domuz etinin —ki o pistir— bunlardan başkasının haram kılındığını görmüyorum."
(16) 14. notta geçti.

İftar özürlerini beyanda ehemmiyet vermek için olsa gerektir ki Kur'ân-ı Kerîm iftar özürlerini dört defa, biri diğerinden başka üç ayrı âyette zikretmiştir. Eğer İslâm hukukçularının görüşleri gibi, iftar yalnız yolculara ve hastalara özel bir tahfif olmuş olsaydı özürünün dört defa zikri, faydasız, hikmetsiz ve abes bir şey olurdu. Hem de ufak durumları üç-dört defa beyan edip en ehemmiyetli ihtiyaçlardan sükût etmek gibi gayet büyük bir kusurun Kur'ân-ı Kerîm'de bulunması lâzım gelirdi.

Kitabın başından buraya kadar arz edilegelmiş olan beyanlar sayesinde İslâmiyete ebediyet ve umumiyet verebilen ülviyeti ve kudsiyeti İslâmiyette bulundurmak emeliyle Kur'ân-ı Kerîm'in nazm-ı mu'cizini, İslâm hukuku kitaplarının ibareleri gibi dar ve anlaşılmaz metinler veyahut faydasız uzun şerhler kabilinden kılmamak farizasıyle, gönlümde karar kılmış kanaatime göre o dört defa zikr kılınmış özürler muhtemel özürlerin her birini elbette şümulü altına almıştır.

وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ[17] âyet-i kerîmesi, mânâsiyle umumî olup kazası vâcip olan özürleri ihâta etmiş, içine almıştır.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ[18] âyet-i kerîmesi, kazası vâcip olmayan fakat fidye karşılığında düşen oruç özürlerini mantûkuyle, fidyesi de vâcip olmayan oruç özürlerini de mefhûmuyle ihâta etmiştir.

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ[19] âyet-i kerîmesi, o özürlerin her birinde tahfifin esasına ve hikmetine irşad edip irade-i ilâhiyeyi tahkik etmek yollarına İslâm hukukçularını hidâyet etmiştir. Buna göre Allah'ın iradeyi kendisine isnâd kılan يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ[20] ifâdesi, وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ[21] cümlesiyle de te'kit kılınmıştır.

---

(17) El-Bakara/185: "İçinizden hasta olanlar veya yolculukta bulunanlar tutamadıkları günlerin sayısınca diğer günlerde tutarlar."

(18) "Oruç tutmaya güçleri zorla yetenlere fidye vermek düşer."

(19 ve 20) 14. notta geçti.

(21) El-Bakara/185: "Size zorluk istemez."

Buna göre olsa gerektir ki bundan sonra Kur'ân-ı Kerîm atıf tarikiyle başlayıp وَ لِتُكْمِلُوا ٱلْعِدَّةَ وَ لِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ • وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ 22 âyet-i kerîmesinde üç cümle zikretmiştir; zira ʿiddetin, sayının doldurulması, kazası vâcip olan özürlere nisbetle, fakat taʿzim ve şükür cümleleri bütün ihtiyaçlarımızı karşılayan ruhsatların meşruiyetlerine nisbetle olur.

Ruhsatın umumiyeti ve özürlerin inhisar dışı olması, artık sabit olmuş bir gerçektir.

اَللّٰهُ يَعْلَمُ أَنِّي مَا ذَكَرْتُ هُنَا إِلاَّ الَّذِي نَصَّهُ عَنْهُ بِقُرْآنِ
نَادَانِي ٱلْحَقُّ لَمَّا أَنْ عَلِمْتُ بِهِ خَيْرُ ٱلْمَوَازِينِ بِالْبُرْهَانِ مِيزَانِي
فَزِنْ بِهِ وَ هُوَ قُرْآنِي وَمَا نَطَقَتْ بِهِ ٱلتَّرَاجِمُ عَنِّي فَهُوَ تِبْيَانِي 23

Ben bütün sözlerimi burhan nuruyle, kalbimde karar kılmış yakîn kuvvetiyle yazdım. Ramazan orucu gibi önemi büyük bir meselede bu kitabımı okuyan zevat-i kiram hazretlerine, bu eserim, ümid ederim ilmî bir fayda verebilir. Esasen bütün ümidim de bundan ibarettir.

بِذَا خَصَصْتُ عَلَى عِلْمٍ وَ مَعْرِفَةٍ وَ لَمْ يَكُنْ فِيهِ لِي مِنْ قَبْلِ ذَا قَدَمُ
قَدْ يَلْحَقُ ٱلنَّاسَ فِي أَقْوَالِهِمْ نَدَمٌ وَ لَيْسَ عِنْدِي فِيمَا قُلْتُهُ نَدَمُ 24

İftar, oruç tutmama özürleri, benim görüşümde yalnız seyahat ve hastalık gibi durumlara munhasır değildir. Özür ruhsatı, genel mânâdadır. **"Ruhsatta ibâha[25], aslî değil izafîdir."** Biz bunu "Kavaid-i Fıkhiye"de, 185. kural altında, 118. sayfada beyan etmiştik. Oradaki 8 yol beyanımı, burayı tamamlayıcı mahiyette sayarım.

(22) El-Bakara/185: "Sayıyı tamamlamanızı, size yol göstermesi karşılığı O'nu ululamanızı ister. Ümit olunur ki O'na şükredersiniz."

(23) "Allah bilir ki, ben burada Kur'ân'ın nass ile bildirdiğinden başka hususu zikretmedim. / Hak ve hakikat beni çağırdı. Onu öğrendiğim zaman tartım, en hayırlı ölçüler burhanıyle oldu) Sen de o tartıyle ölç ki o tartı, benim Kur'ân'ımdır. Tercümanların benden naklettikleri, işte o, benim beyanımdır."

(24) "Bununla ilim ve irfana kendimi verdim. Bundan önce o hususta bir başlangıcım yoktu / İnsanlara bazan sözlerinde pişmanlık hâsıl olur. Söylediğimde pişmanlık yoktur."

(25) İbâha, bir şeyin işlenip işlenmemesinin serbest ve eşit olmasıdır. Memnuʿun tersidir.

İftar özürleri hakkındaki açıklamam da, böylece, burada tamamlanmış oldu. Bununla ilgisi olan birkaç İslâm hukuku müşkilâtını da bundan sonra beyan edelim.

ORUÇTA KEFÂRET MESELESİ

Kefâret konusunda 4 mezhebe itiraz:

SORU: Hiçbir özrü yok iken bir insan Ramazanda kasden orucunu açarsa ona kefâret vâcip olur mu, olmaz mı?

CEVABI: Cinsî buluşma sonucu doğan kefâret, 4 mezhebin görüş birliğiyle vâciptir. Fakat yeme ve içme neticelerinden doğan kefâret, İmam Mâlik ve İmam Ebu Hanîfe Hz.'lerinin ictihatlarına göre vâcip ise de, İmam Ahmed ve İmam Şâfiî Hz.'lerinin mezheplerine göre vâcip değildir.

Bu meselede ictihat ehlinin delillerini sıralayalım. İftar kefâreti hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de bir söz veya bir işaret yoktur. Evet, ictihat ehlinin hepsine delil olabilecek Sünnet-i Nebeviyye, görüş birliğiyle hadis kitaplarında rivâyet kılınmıştır ki o da şöyledir:

"عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى ٱلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: هَلَكْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: مَا أَهْلَكَكَ؟ قَالَ: وَاقَعْتُ عَلَى ٱمْرَأَتِي فِي رَمَضَانَ. قَالَ: هَلْ تَجِدُ مَا تَعْتِقُ رَقَبَةً؟ قَالَ: لَا. قَالَ: فَهَلْ تَسْتَطِيعُ أَنْ تَصُومَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ؟ قَالَ: لَا. قَالَ: فَهَلْ تَجِدُ مَا تُطْعِمُ سِتِّينَ مِسْكِينًا؟ قَالَ: لَا. ثُمَّ جَلَسَ. فَأَتَى ٱلنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَرْقٍ فِيهِ تَمْرٌ، فَقَالَ: تَصَدَّقْ بِهَذَا. فَقَالَ: أَعَلَى أَفْقَرَ مِنَّا؟ فَمَا بَيْنَ لَابَتَيْهَا أَهْلُ بَيْتٍ أَحْوَجُ إِلَيْهِ مِنَّا. فَضَحِكَ ٱلنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ أَنْيَابُهُ ثُمَّ قَالَ: إِذْهَبْ، فَأَطْعِمْهُ أَهْلَكَ"[1]

(1) Hadîs: El-Buhârî/Sawm 30, Hibe 20, Nefakât 13, Keffarât 2-4; Muslim/Siyam 81; HM/10 No. 154: "Ebu Hureyre'den rivâyet edilmiştir. O da rivâyetle demiştir ki: Nebiy (S.A.) Efendimiz'e bir adam gelerek, helâk oldum yâ Resûl'Allah demiştir. Peygamber Efendimiz de, seni helâk eden husus nedir? diye sorunca, Ramazanda hanımımla yattım demiş. Peygamber Efendimiz: Bir köle azâd edecek kadar bir şeyin var mı? diye sormuş. Adam buna, hayır demiş. Öyle ise aralıksız iki ay oruç tutabilir misin? demiş. Adam bunu da hayır diye cevaplandırmış. O halde altmış yoksulu doyurabilir misin? demiş. Ona da hayır demiş. Sonra da oturmuştur. Bunun üzerine Nebiy (A.S.) içinde hurma dolu bir zenbil getirmiş ve ona, bunu sadaka olarak ver demiştir. Adam: Benden daha

Bu hadîs-i şerîfi İmam Ahmed, İmam Buharî, İmam Muslim, İmam Ebû Davud, İmam Tirmizî, İmam Nesaî ve İmam İbn Mâce gibi ilim ehlinin her biri isnâdiyle rivâyet etmişlerdir. Kuşkusuz bu hadis, elbette sahihtir. Hadîsin ibareleri her ne kadar muhtelif ise de mânâları hep birdir. Hanımıyle Ramazan gündüzünde yatağında cinsî temasta bulunmak suretiyle orucunu bozmuş olan bir insanın zimmetinde doğan kefâretin vücûbuna delâlet eder. Kefâreti de, El-Mucâdele sûresinde[2] beyan kılınmış olan, zihâr kefâreti gibidir ki günahından kurtulmak için ya:

1) Bir köle insanı azad etmektir. Eğer fakirliği dolayısiyle buna kudreti yok ise

2) İki ay aralıksız oruç tutmaktır. Eğer zayıflığı cihetiyle buna da gücü yetmez ise

3) Altmış miskini, yoksulu doyurmaktır.

Bu hadîsin mahalli, söyleniş yeri, hanımıyle cinsî temasta bulunmak suretiyle yapılan oruç bozma olayıdır. Bu hususta kefâretin vücûbiyeti meselesinde dört mezhep mutabıktır.

Fakat yeme ve içme suretlerindeki oruç bozmada kefâreti icap ettiren iki mezhep, bu iki surette Şâric Kerîm'in nusûsu yokluğuna göre, kıyasa baş vurmuşlardır. İmam Ahmed ve İmam Şâfiî Hz.'leri, Sünnet-i Nebeviyyede nakl kılınmış oruç açmanın hususiyetine ehemmiyet verip, iki iftar arasındaki farkın büyüklüğünü itibar edip kefâreti diğer fericlere uygulamamışlardır.

Hanefî ve Mâlikî mezheplerinde, kefâret ve hudut gibi baplarda kıyas caiz değil ise de iki iftar arasında bağdaştırıcı âmilin yokluğu ve fark büyüklüğü gibi engeller bulunursa da biz bu iki cihetten itirazı bırakıp ilim ehlinin ictihatlarını ve delillerini bilfarz kabul eder gibi görünelim. İftar, oruç bozma kefâreti hakkında bütün ilim ehli tarafından delil kılınmış Sünnet-i Nebeviyyeye tamamen diğer bir yönden bakalım:

Ramazan gündüzünde hanımıyle cinsî buluşma suretiyle orucunu açan bir insanın zimmetine Şâric Kerîm, niçin özellikle zihâr kefâretini yükletmiştir? Oruç bozma ile zihâr günahı arasında acaba bir münasebet mi vardır?

---

ziyade fakir mi olur? Siyah taşlı şu Medîne şehrinin içinde aç yatan bir ehl-i beyt kadar, kimsenin ihtiyacı yoktur demiş. Peygamber Efendimiz bunun üzerine köpek dişleri görününceye kadar tebessüm etmiş, sonra da, haydi git ve bunu ehline yedir buyurmuştur."

(2) El-Mucadele/2, 3 ve 4: Bu âyetlerde görülenler sebep ve hükümlerdir.

Ramazan gündüzünde oruca saygı göstermeden onun hörmetine karşı suç işlemiş olan bir adamın bir köle azad edecek kadar, yahut 60 miskini, yoksulu doyuracak kadar zenginliği bulunmamış ise de, şüphe yok ki onun vücûdu sağlıklı, kuvvetli ve gayet faal demektir. Kıssa siyâkı olarak İmam Ahmed'in Müsned'inde yazılmış olan sözler, buna delâlet eder. Öyle ise fakirliği hasebiyle köle azad etmekten veya 60 fakiri doyurmaktan âciz olan o oruç bozan adama Şâri[c] Kerîm, iki ay orucu, tâyinle niçin yükletmemiştir? Orucu bozma suçu ile zihâr suçu arasında acaba bir münasebet mi var?

Evet, iki arada zıddiyet münasebeti vardır. Zihâr, hanımı bırakmak mânâsınadır. Fakat hanımla oruç bozmak, gece ve gündüz hanımı kucaktan düşürmemek ve koyundan çıkarmamak demektir.

Biz bu meseleleri halletmek kasdiyle hadîsleri kitaplardan derinden derine araştırdık. Olayı tamamiyle anlamak ümidiyle, bahis konusu hadîste جَاءَ رَجُلٌ ibaresinde kapalı surette zikir kılınmış bir adamı tâyin edip Şâri[c] Kerîm'in o kadar büyük müsamahasına sebep olmuş durumları aramak ve bulmak cihetlerine gayret gösterdik, gücümüzü sarfetik.

Hadis ehli, aynı kıssayı diğer baplarda naklederlerken orucunu bozan adamı tâyin kılıp Şâri[c] Hakîm'in büyük müsamahasına mazhar olan durumlarını da gayet açık surette yazmışlardır. İmam Ahmed İbn Hanbel Hz.'leri kendisinin Musned'inde şöyle demiştir:

"عَنْ سَلَمَةَ بْنِ صَخْرٍ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ : كُنْتُ امْرَأً قَدْ أُوتِيتُ مِنَ الْقُوَّةِ
عَلَى النِّسَاءِ مَا لَمْ يُؤْتَ غَيْرِي . فَلَمَّا دَخَلَ رَمَضَانُ ظَاهَرْتُ مِنِ امْرَأَتِي
حَتَّى يَنْسَلِخَ رَمَضَانُ خَوْفاً مِنْ أَنْ أُصِيبَ فِي لَيْلَتِي شَيْئاً فَأَتَتَابَعَ فِي ذَلِكَ
إِلَى أَنْ يُدْرِكَنِي النَّهَارُ وَأَنَا لَا أَقْدِرُ أَنْ أَنْزِعَ . فَبَيْنَا هِيَ تَخْدُمُنِي مِنَ
اللَّيْلِ تَكَشَّفَ لِي شَيْءٌ مِنْهَا فَوَثَبْتُ عَلَيْهَا . فَلَمَّا أَصْبَحْتُ غَدَوْتُ عَلَى أَهْلِي
فَأَخْبَرْتُهُمْ خَبَرِي وَقُلْتُ لَهُمْ : انْطَلِقُوا مَعِي إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأُخْبِرُهُ أَمْرِي . فَقَالُوا : وَاللَّهِ مَا نَفْعَلُ . نَتَخَوَّفُ أَنْ
يَنْزِلَ فِينَا قُرْآنٌ ، أَوْ يَقُولَ فِينَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
مَقَالَةً يَبْقَى عَلَيْنَا عَارُهَا . وَلَكِنِ اذْهَبْ فَاصْنَعْ مَا بَدَا لَكَ . فَخَرَجْتُ
حَتَّى أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَأَخْبَرْتُهُ خَبَرِي . فَقَالَ لِي :
أَنْتَ بِذَاكَ . فَقُلْتُ : أَنَا بِذَاكَ . فَقَالَ : أَنْتَ بِذَاكَ . قُلْتُ : أَنَا بِذَاكَ .

فقال: أنت بذاك. فقلت: نعم! ها أنا ذا. فأمض فيّ حكم الله فأنا
صابر له. قال: أعتق رقبة. قال: فضربت صفحة رقبتي بيدي و
قلت: لا والذي بعثك بالحق، ما أصبحت أملك غيرها. قال: فصم
شهرين متتابعين. قال: قلت: يا رسول الله، وهل أصابني
ما أصابني إلا في الصوم؟! قال: فتصدق. قال: قلت: والذي
بعثك بالحق، لقد بتنا ليلتنا هذه وحشاء ما لنا عشاء. قال:
اذهب إلى صاحب صدقة بني زريق، فقل له فليدفعها إليك، فأطعم
عنك وسقا من تمر ستين مسكينا. ثم استعن بسائره عليك وعلى عيالك.
قال: فرجعت إلى قومي فقلت: وجدت عندكم الضيق وسوء الرأي، و
وجدت عند رسول الله صلى الله عليه وسلم السعة والبركة. وقد أمر لي
بصدقتكم، فادفعوها إليّ. قال: فدفعوها إليّ" [3]

Mısır baskısı, c. 4, s. 37.

---

(3) Hadîs: 1. nottakinin tafsilâtlısıdır. Musned İbn Hanbel, c. 4, s. 37; Ebu Davud, c. 2, s. 265: "Seleme b. Sahru'l-Ensârî'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Kadınlarla temas etme özelliğinde başka bir kimseye verilmeyen bir kuvvet ve kudret sahibi bir kişiydim. Ramazan girdiğinde gecemde bir şeyler olur ve gündüz oluncaya kadar koynundan ayrılamam korkusuyle Ramazan geçinceye kadar, cismen ayrılmak suretiyle, karıma zihâr ettim. Gece bana hizmet ederken bedeninden bir yer açılıp göründü. Ben de dayanamadım, hemen üzerine sıçradım ve o iş oldu. Sabah olunca da aileme koştum. Durumumu anlattım. Onlara, beni Peygamber'e götürün, olup biteni anlatayım dedim. Hepsi de bana, yemin ederiz ki, biz seni götüremeyiz. Hakkımızda âyet inmesinden korkarız veya Peygamber Efendimiz (S.A.), carı bize kalacak bir söz söyler. Fakat sen git, münasip gördüğünü yap dediler. Çıktım, Peygamber Efendimiz'e vardım. Durumumu anlattım. Bana, sen onunla meşgulsün dedi. Ben de onunla meşgulüm dedim. Tekrar, sen onunla meşgulsün dedi. Ben de, onunla meşgulüm dedim. Bir daha, sen onunla meşgulsün dedi. Ben de, evet, işte ben önünüzdeyim. Sabredeceğim. Allah'ın emrini bana uygulayınız dedim. Bana, bir köle azâd et dedi. Râvi sözüne devamla: Elimle boynuma vurdum ve ona şöyle dedim: Hayır, Allah'a yemin ederim. Benim şu boynumdan başka mülküm yoktur. Peygamber, o halde aralıksız olarak iki ay oruç tut dedi. Ben de, yâ Resûl'Allah, başıma gelen şu oruçtan dolayı gelmedi mi? dedim. Peygamber, o halde sadaka ver dedi. Cevaben, yemin ederim, akşam yemeğimiz olmadığı halde bu geceyi aç geçirdik. Peygamber cevabında, o halde sadaka sahibi Benî Zurayk'a git, onlara sadakalarını sana vermelerini söylediğimi bildir.

Evvelki hadisle bu hadiste nakl kılınmış kıssaların birliği İbn Ebî Şeybe gibi İmamın, hem de Hafız İbn Hacer gibi muhakkikin nusûsuyla te'yit kılınmıştır.

İmam Hafız İbn Hacer Hz.'leri bu hadîsi بُلُوغُ الْمَرَامِ مِنْ أَدِلَّةِ الأَحْكَامِ kitabında iki defa zikr kılıp ikinci defada hikâye sahibinin ismiyle tâyin etmiş ve rivâyetle şöyle demiştir:

" عَنْ سَلَمَةَ بْنِ صَخْرٍ قَالَ : دَخَلَ رَمَضَانُ ، فَخِفْتُ أَنْ أُصِيبَ امْرَأَتِي فَظَاهَرْتُ مِنْهَا ، فَانْكَشَفَ لِي شَيْءٌ مِنْهَا لَيْلَةً فَوَقَعْتُ عَلَيْهَا ، فَقَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : حَرِّرْ رَقَبَةً ، فَقُلْتُ : مَا أَمْلِكُ إِلاَّ رَقَبَتِي ، قَالَ : فَصُمْ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ ، قُلْتُ : وَهَلْ أَصَبْتُ الَّذِي أَصَبْتُ إِلاَّ مِنَ الصِّيَامِ !؟ قَالَ : أَطْعِمْ فَرَقاً مِنْ تَمْرٍ سِتِّينَ مِسْكِيناً "

بلوغ المرام، باب الظهار ⁴

İbareleri ayrı olan bu hadislerin olayları birdir. Olayların taaddüdüne, çeşitli olmasına bir burhan yoktur. Taaddütleri, ancak bir ihtimaldir. İhtimal de hiçbir surette delil olamaz.

Zihâr olayı ile karşılaşmamış olan oruç bozmanın risâlet-i nebeviyye devrinde vukuuna kesin bir beyyine, delil yok iken nakl kılınmış bu hadislerin hiçbiri, iftar kefâretine delil olamaz; zira o hadislerde ilzam kılınmış kefâret, zihâr kefâretidir.

Zihârın kefâreti, El-Mucâdele sûresi âyet-i kerîmeleriyle kesin olarak sabittir. Binaenaleyh Şâri^c Kerîm'in lisanından sabit olmuş olan kefâreti, âyet-i kerîmelerde sabit olmuş kefârete hamletmek, zarurî olur. Yoksa Resûl Kerîm, âyet-i kerîmeleri ihmal etmiş olurdu.

Namından altmış yoksula altmış sa^c hurma, kalanını da kendine, çoluğuna çocuğuna yedir dedi. Adam akrabalarına dönerek onlara, sizde sıkıntı ve kötü fikir, fakat Resûl'Allah'da genişlik ve bereket buldum. Bana sadakalarınızı vermenizi emretti. Bana onları veriniz dedim ve verdiler dedi." **Altmış sa^c hurma, 320 rıtldır. Bir rıtl da 450 gram kadardır.**

(4) Bulûğu'l-Merâm, Babu'z-Zihâr: "Seleme b. Sahr'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Ramazan geldi, eşimle temas etmekten korkarak ona zihâr eyledim. Bir gece bana vücûdunun bir yeri açılıp göründü. Temas ediverdim. Bunun üzerine Resûl'Allah (S.A.) bana, bir köle azâd et dedi. Ben de, boynumdan başka bir şeye mâlik değilim dedim. Cevaben, öyle ise aralıksız iki ay oruç tut dedi. Ben de, başıma gelen oruç yüzünden olmadı mı dedim. Peygamber, öyle ise altmış yoksula altmış zenbil hurma yedir buyurdu."

Kefâret, zihâr kefâreti olursa bu defa iftar suçu, kefâretsiz kalır.

Bu fikrimi, hadislerde nakl kılınmış müteaddit hal karineleriyle te'yit edebilirim. İmam Ahmed, Musned'inde iftar edenin kendi ağzından nakil kılınmış sözleri, olayı gayet açık bir surette tasvir eder. بُلُوغُ ٱلْمَرَامِ dan nakil kılınmış hadis de bunu tefsir eder ve müsamaha sebeplerini de izah ve beyan eder.

Suç kanunları hakkında Sünnet-i Nebeviyyeden istifade kılınabilecek iki büyük esas:

Ramazanın hörmetine saldırmaktan kendisini men etmek kasdiyle Seleme B. Sahr, zihâr etmiştir. Lâkin günlerin birinde kendisine hâkim olamayıp, Ramazan gündüzünde, hanımıyle yatarak orucunu bozmuştur.

Burada iki suç bulunmaktadır. Biri zihâr suçu, diğeri de cezası El-Mucâdele âyet-i kerîmelerinde açıklanıp sahâbelere malûm olan suçtur; zira Evs b. Es-Sâmit'in hanımı Havle'nin veyahut Cemile'nin hikâyesi daha önce idi. Diğeri ise Ramazan gündüzünde yapılan iftar suçudur. Cezası malûm değildir. Buna göre وَٱللّٰهِ مَا نَفْعَلُ · نَتَخَوَّفُ أَنْ يَنْزِلَ فِينَا قُرْآنٌ ، أَوْ يَقُولَ فِينَا رَسُولُ ٱللّٰهِ مَقَالَةً يَبْقَى عَلَيْنَا عَارُهَا [5] sözünü Seleme'nin kavmi söylemiş olsa gerektir.

Sahabî Seleme b. Sahr olayı tamamiyle Şâric Kerîm (A.S.) Hz.'lerine hal çaresi aramak suretiyle anlatmıştır.

Şâric Kerîm Hz.'leri, orucunu bozma suçu hakkında Seleme'yi [6] أَنْتَ بِذَاكَ hitabiyle üç defa azarlayıp İbn Mâce ve Ebu Davud rivâyetlerinde nakil kılınmış olan وَصُمْ يَوْمًا مَكَانَهُ [7] ibaresiyle kazayi icap etmiştir.

Zihâr suçu hakkında Şâric Kerîm, El-Mucâdele âyet-i kerîmelerinde beyan edilen kefâreti beyan kılmıştır. Lâkin Seleme b.

---

(5) Hadîs: HM/10, No. 154: "... Yemin ederiz ki bunu yapmayız. Hakkımızda âyet inmesinden veya Peygamber'in hakkımızda carı üzerimize kalacak bir söz söylemesinden korkarız."

(6) Hadîs: HM/10, No. 154: "Sen onunla meşgulsün!"

(7) Hadîs: HM/10, No. 154: "Yerine bir gün oruç tut."

Sahr'ın zihâr olayı, hanımına zülm etmek ard düşüncesiyle olmayıp bilâkis kendisini Ramazanın hörmetine tecavüzden korumak kasdiyle vâki olmuştur. Ramazana saygı kasdiyle vâki olmuş zihâr, elbette suç olmaz, bilâkis imân kuvvetiyle vücût bulmuş iyi bir tedbirdir.

Buna göre olsa gerektir ki Şâri[c] Kerîm, kefâreti âkibette iskat etmiş ve kudreti varken de iki ay orucu tutturmamıştır.

Böyle olursa bu Sünnet-i Nebeviyye bize, ceza kanunlarına esas olabilecek iki büyük hakikati keşfeder:

1) Ceza, suçu ihâta eder ve ahvalin ihtilâfiyle muhtelif olur.

2) Af, suçluyu islah yolunda bazan daha ziyade müessir olur.

Suçlu, sorumlu mudur, değil midir? Mes'ul ise mes'uliyetinin derecesi nedir ve ne kadardır? Bu üç meseleyi halletmek için suçu ihâta eden edebî ve maddî durumların her birini takdir etmek zorunluluğu vardır. Bu haller tafsilâtiyle tâyin kılınmamış iken kanunda gösterilmiş olan cezaları ilzam etmek, sürekli olarak doğru olmaz.

İnsanın ef[c]al ihtiyariyesi[8] kendi iradesine tabi ise de iradenin kendisi müstakil değildir. Hesapsız müessirlerden etkilenir ve haricî müessirlerin tesiri kahrinde zayıf kalır. İnsanın ahval bedeniyesi gibi ahval ruhiyesi de bir gün sağlam olursa ekseriya iki tarafın birine inhiraf eder, kayar.

Buna göre suçlarda mes'uliyet dereceleri farklı olur. Dış müessirlerin şiddetine göre mes'uliyet, sıfır derecesine inebilir. Öyle surette ceza ilzam etmek, şifa vermez ve hastalığına da reva olmaz. Bilâkis affetmek, en iyi vesile olur.

Seleme b. Sahr'ın hadîsi, buna açık bir delildir. Zihârdan güttüğü maksadına ve oruç bozmasının sebeplerine göre Seleme'yi Şâri[c] Kerîm affetmiştir. Bu af, hikmet nazarında en makbul bir hal çaresi olup terbiye ve islah bakımından en güzel bir tedbir olmuştur.

Te'lif ehli, orta halli bulanlar bu kadar ehemmiyetli bir sünnet-i nebeviyeyi nedendir bilmem ihmal etmiştir. Hadislerde nakl kılınmış olayın hakikati, bizim beyanımız gibi olur ise bu defa ilim ehlinin elinde iftarda kefâretin vücûbuna delâlet edebilen bir delil kalmaz.

---

(8) Ef[c]al ihtiyariyye, yapılıp yapılmaması yapanın keyf ve kararına bağlı olan işler demektir.

اَلْبَدَائِع ve اَلْهِدَايَةُ gibi en muteber Hanefî mezhebinin kitaplarında hadis olmak sıfatiyle rivâyet kılınan مَنْ أَفْطَرَ فِي رَمَضَانَ مُتَعَمِّداً فَعَلَيْهِ مَا عَلَى ٱلْمُظَاهِرِ [9] cümlesi, hadis değil belki yukarıda 215. sayfada Sahabî Ebu Hureyre Hz.'lerinden nakil kılınmış hadîsin mânâca kısaltılmışıdır. Bütün hadis kitaplarını başlarından sonlarına kadar teftiş eden adam, bu sözü tasdik eder.

وَإِنْ جَهِلَ ٱلْأَقْوَامُ قَوْلِي وَمَقْصَدِي يَرَى مَا رَأَيْنَاهُ فَقِيهٌ مُحَقِّقُ [10]

Meseleyi delilleriyle izah ettik. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'in âyet-i kerîmesi ve Şâri[c] Kerîm'in sünnet-i nebeviyyesi, bizim terazimizin gözünü tercih ettirdi. Buna göre dört mezhebin en büyük imamlarına ve ilim ehlinin hey'eti umumiyesine muhalefet eden kuvveti, biz kendi tarafımızda gördük. Kefâretin vücûbu meselesinde ilim ehlinin umumuna muhalefet ettik, yani ilim ehlinin sözü, Şâri[c] Hakîm Hz.'lerinin hükmüne muhaliftir dedik ve isbatladık.

Bu sözümü ben, şerefime saklanıp kalan en büyük keşiflerden sayarım. İslâm bilgileri hazinesinde ve 14 asır kadar bir zaman içerisinde mahfuz kalıp benim hakkımda en büyük eltâf ilâhiyeden olmak sıfatıyle bugün keşf kılınmış ve değeri takdir kılınamayacak kadar büyük bir hakikat olarak telâkki ederim.

بِذَا خَصَصْتُ عَلَى عِلْمٍ وَمَعْرِفَةٍ وَلَمْ يَكُنْ فِيهِ لِي مِنْ قَبْلُ ذَا قَدَمِ [11]

Bu hakikatin bana inkişafı hasebiyle gönlümde emel ve ümit kuvvetlendi. Allah'ın "Umumî Rahmet-i İlâhiyesi" dergâhına tamah ellerimi uzattım. Ümidimin gün görmesi hakkında hüsn-ü zannım, sanki tahakkuk etti. Daha ehemmiyetli diğer meselelerde inşaallah isabetim sağlanmış gibi oldu. Her meselede bana meydan genişliği ve yol açıklığı göründü. İslâm hukuku meselelerinin çoğu özellikle aile meselelerini dikkatle araştıracak olduk. Allah'ın inayeti ve lûtfuyle tetkik ettik. Ümid ederim ki yakında yayımlanacak olan "Ahkâm-ı Aile" Mecellesinde, inşaallah iyi bir surette tafsilâti yazılacaktır.

---

(9) Ramazanda orucunu kasden bozan kimseye uygulanacak hüküm, zihâr hükmüdür.

(10) İnsanlar benim sözümü ve maksadımı bilmeseler de araştırıcı fakih benim fikirlerimi uygun bulur.

(11) Ben, ilim ve irfana kendimi vermiş bir kimseyim. Bundan önce benim o sahada mâzim yoktu.

إِنَّ ٱللَّبِيبَ كَذِي ٱلْقَرْنَيْنِ شِيمَتُهُ مَا يَنْقَضِي سَبَبٌ إِلاَّ ٱبْتَغَى سَبَبًا 12

وَسَارِعْ إِلَى ٱلْخَيْرَاتِ سَبْقًا فَإِنَّ مَنْ يُسَارِعْ إِلَى ٱلْخَيْرَاتِ يُحْمَدْ سَعْيُهُ
وَنَافِسْ كَمَا قَدْ نَافَسَ ٱلنَّاسُ وَٱرْتَقِ رُقِيَّ ٱلَّذِي مَا زَالَ يُعْصَمُ وَعْيُهُ 13

Ramazan orucunda kaza konusu:

Benim görüşümde Ramazanda oruç bozma kefâreti, meşru değildir. Oruç, namaz gibidir. Kazası vâcip olur, kefâreti yoktur.

Kazanın vücûbiyeti genel olmasaydı daha da iyi olurdu; zira kazanın vücûbiyeti de gayet büyük keremdir. İnsanın Semâi İslâmiyette irtifaına, yükselmesine, kürsiyy-i diyanette istikrarına iyi bir delil olabilir. Din rükünlerinin her birini ihmal eden insanların her birine öyle büyük keremi vermek münasip olmasa gerektir. Din rükünlerini ihmal eden insanların kendilerini de ihmal etmek, daha iyi terbiye olur. Din kadrini bilen insan, bu sözü elbette takdir eder:

وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ ٱلْعَالَمِينَ 14

İbn ᶜArabî Hz.'leri, Futûhat'ın 1. cildi ve 647. sayfasında der ki:

وَصْلٌ فِي فَصْلٍ : مَنْ أَكَلَ وَ شَرِبَ مُتَعَمِّدًا فَقَالَ قَوْمٌ عَلَيْهِ ٱلْقَضَاءُ
وَ ٱلْكَفَّارَةُ • وَ قَالَ آخَرُونَ : لَا كَفَّارَةَ عَلَيْهِ • وَ ٱلَّذِي أَقُولُ بِهِ إِنَّهُ
لَا قَضَاءَ عَلَيْهِ وَ لَا كَفَّارَةَ • فَإِنَّهُ لَا يَقْضِيهِ أَبَدًا • وَ لَكِنْ يُكْثِرُ مِنْ صَوْمِ
ٱلتَّطَوُّعِ لِتَكْمُلَ لَهُ فَرِيضَتُهُ مِنْ تَطَوُّعِهِ • فَإِنَّ ٱلْفَرَائِضَ عِنْدَنَا ٱلْمُقَيَّدَةَ
بِالْأَوْقَاتِ إِذَا ذَهَبَ وَقْتُهَا بِتَعَمُّدٍ مِنَ ٱلْوَاجِبَةِ عَلَيْهِ لَا يَقْضِيهَا مُطْلَقًا 15

---

(12) Gerçekten akıllı olan kimse karakterinde Zul'Karneyn gibidir ki bir sebep geçer geçmez yeni bir sebep arar.

(13) "Hayır işlerine koş; zira ona koşanlar, gayretleri takdir edilen insanlardır. / İnsanlar gibi yarış, aklını ve şuûrunu koruyup yükselenler gibi yüksel."

(14) Âl-i ᶜİmran/97: "Kim Allah'ı inkâr ederse bilsin ki doğrusu Allah âlemlerden müstağnîdir."

(15) "Futûhat Mekkiyye", c. 1, s. 647: "Fasılda vasl: Kasden yiyip içen kimse hakkında bazı bilginler, onlara kaza ve kefâret vâcip olur derlerken diğer bazıları da onlara kefâret yoktur derler. Ben de onlara ne kaza düşer, ne de kefâret derim. O kimse orucu hiç de kaza edemez. Nafilelerden farîzasını tamamlamak ümidiyle tatawwuᶜ yani nafile orucu çoğaltır; çünkü bizde farîzalar, vakitlere bağlıdır. Vâcip olan farîzanın kasden zamanı geçirilirse onu hiç kaza edemez."

Yani geçmiş vaktin şerefi, kaza ile tedarik kılınamaz. Burada kazanın yokluğu, durumu kolaylaştırmak değil, bilâkis teşdit eder, ağırlaştırır. Sarf-ı nazar cihetiyle kazayı iskat etmek, daha fazla teşdit olur.

Buna göre kazanın vücûbiyeti, ihtilâfının terkiyle muhtelif olur demek mümkündür. Kolaylık kasdiyle değil, bilâkis diğer bir nedenle farzları terk etmiş olan insanlara kazanın vâcip olması, İslâmiyet'in müsamahasına matuftur. Fakat kolaylık aramak tarikiyle farzları terk eden insanlardan kaza edebilme şerefinin sukutu, İslâmiyet'in izzetine ve ihtiyaçsızlığına daha ziyade münasiptir. Bizim görüşümüz budur. Farzların büyük ehemmiyeti, İslâmiyet'in büyük müsaadesi, hem de büyük izzeti, ülviyeti ve ihtiyaçsızlığı bunu gerektirir.

Kefâret konusunda Hanefîlere itiraz:

Sadât Hanefiye mezhebine göre kasden yapılan oruç bozmanın her birisinde ve hanımı ile birleşme suretinde yapılan oruç bozmada sünnet-i katiye delâletiyle, fakat yeme ve içme suretlerinde yapılanında ise kıyas ile kefâret vâciptir.

Lâkin bir insan Ramazan gündüzünde oruca niyet etmeyip iftar ederse İmam A'zam Ebû Hanîfe Hz.'lerinin mezhebine göre kefâret vâcip olmaz. Hanefî kitapları arasında eşi bulunmayan اَلْهِدَايَةُ eserinde şöyle denir:

وَمَنْ أَصْبَحَ غَيْرَ نَاوٍ لِلصَّوْمِ فَأَفْطَرَ فَلَا كَفَّارَةَ عَلَيْهِ ، لِأَنَّ ٱلْكَفَّارَةَ تَعَلَّقَتْ بِالْإِفْسَادِ وَهَذَا ٱمْتِنَاعٌ ، إِذْ لَا صَوْمَ إِلَّا بِالنِّيَّةِ ۔ [16]

اَلْهِدَايَةُ nin kaynağı, hem de اَلْهِدَايَةُ gibi muteber olan اَلْبَدَائِعُ kitabında şöyle denmiştir:

---

(16) Sabahleyin oruca niyetsiz uyanarak Ramazanda yiyene kefâret yoktur; zira kefâret, orucu bozmakla ilgilidir. Halbuki bu türlü oruç tutmama, oruçtan imtina etmek demektir; çünkü oruç, ancak niyetle olur."

وَمَنْ أَصْبَحَ فِي رَمَضَانَ لَا يَنْوِي ٱلصَّوْمَ فَأَكَلَ أَوْ شَرِبَ أَوْ جَامَعَ ، عَلَيْهِ
قَضَاءُ ذَلِكَ ٱلْيَوْمِ • وَلَا كَفَّارَةَ عَلَيْهِ عِنْدَ أَصْحَابِنَا ٱلثَّلَاثَةِ • وَعِنْدَ
زُفَرَ عَلَيْهِ ٱلْكَفَّارَةُ بِنَاءً عَلَى أَنَّ صَوْمَ رَمَضَانَ يَتَأَدَّى بِدُونِ ٱلنِّيَّةِ
عِنْدَهُ ، فَوُجِدَ إِفْسَادُ صَوْمِ رَمَضَانَ بِشَرَائِطِهِ • وَعِنْدَنَا لَا يَتَأَدَّى ، فَلَمْ
يُوجَدِ ٱلصَّوْمُ ، فَٱسْتَحَالَ ٱلْإِفْسَادُ • [17]

Yani niyet olmazsa oruç bulunmaz. Buna göre, orada, oruç bozmak suçu da bulunamaz. Suç yok iken kefâret, elbette mümkün değildir. Mezhebin delili budur!

Bu mesele, İslâm dini usûlüne değil, bilâkis mezhep usûlüne göre budaklandırılmış olan ikinci derecede bir konudur. Böyle meseleler, her mezhepte çoklukla bulunur. İslâm hukuku kitaplarında zikir kılınan meselelerin ekseri, hiç olmazsa onda dokuzu mezhep usûllerine göre budaklandırılmış ve ehemmiyeti yok olan iftirazî meselelerden ibaret olur. Öyle meseleler arasında bu mesele gibi hem garip hem de çıkmazlı meseleler de bulunur. Bu mesele, yani niyet etmemiş olan oruçlulara kefâretin yokluğu meselesi, hem acaiptir, hem de müşküldür. Acaipliği ise birkaç yöndendir:

1) Kerîm-i Mutlak Allah Rabbi'l-ᶜAlemîn Hz.'lerinin hitab-ı ülûhiyyeti, hörmet cihetiyle insanın zayıf niyetinden de itibarsız olmasa gerektir. Zayıf olan niyeti bozmak kefâreti icabettirirse hitab-ı ülûhiyeti ihmal etme, Arş-ı İzzet'ten inmiş olan hitab-ı ülûhiyeti ihmal ayakları altına almak, kefâreti yahut cezayı daha da fazla icap ettirmez mi?!

2) Niyeti terk etmek suçtur. Kefâretin sukutuna da sebep olamaz. Niyet ibâdettir. Hattâ ibâdetin ruhudur. Ceza olmak sıfatiyle ilzam kılınan kefâretin vücûbuna hiçbir surette sebep olamaz. Ramazan gündüzünde oruç bozmak suç ise oruca niyet etmemek daha da büyük suçtur. İki suçun birleşmesi, cezanın sukutuna sebep olmaz.

---

(17) Ramazanda oruç tutmamak niyetiyle sabaha çıkıp, yiyip, içip kadınla temas eden kimseye o günü kaza etmek düşer. Ona her üç mezhepte kefâret yoktur. Fakat Zufer'e göre kefâret vardır; zira onun nezdinde Ramazan orucu, niyetsiz tutulur ki Ramazan orucunu şeraitiyle beraber bozmuş demektir. Bizim fikrimizce niyetsiz oruç olmaz. Dolayısıyle oruç tutulmamış, netice itibarıyle de orucu bozmak işi bulunmamıştır."

Müşküllüğü de birkaç yöndendir:

1) Niyet etmemek kefâreti düşürürse kefâretin meşruiyeti abes olur; zira oruç tutmayacak olan adam niyet etmez de kefâretten kurtulur. O takdirde kefârette ne zecir mânâsı kalır, ne de tedârik fazileti bulunur.

2) Gönülde yerleşmiş olan imân kuvvetiyle insanın niyeti, en nihayet kefâretin vücûbuna ve cezanın terettübüne sebep olabilirse öyle niyet, tereddüt şâibesinden kurtulamaz. Niyetin halisliği ve pâkliği için hem başında, hem de devamında mecburiyet gibi bir darlığın bulunmaması, elbette lâzımdır.

Şu dakikada yapılmış olan niyet, birkaç saat sonra kefâretin vücûbuna sebep olursa böyle niyetin edilmesinde azim bulunmaz; zira olabilecek durumlardan insanın haberi yoktur. Öyle niyetin devamında insanın kendi arzusu ile seçme hususu, kalmaz; çünkü zorla edâ kılınan amelde, arzunun bulunması mümkün değildir.

3) İşi hafife alan adamlara dinin en büyük rükünlerinde yol açmak olur. **"Bugün niyet etmemişim!"** bahanesi, böyle adamların ellerinde en kolay bir silâh olabilir. **"Orucumu açayım da bir zaman gelir kaza ederim!"** diyebilecek insanların ellerinde o bahane, gayet iyi bir hile olur.

Biz, bu mesele hem gariptir hem de müşküldür dedik. İmamların İmamı Ebû Hanîfe (R.A.) Hz.'lerine nisbet kılınmak cihetiyle değil, İslâm hukuku kitaplarımızda zikir kılınmak cihetiyle de değil, fakat mânâsız meseleler ve butlanı malûm olan hileler, bizim İslâm hukuk kitaplarımızda doludur.

لَوْ غُرْبِلَ ٱلْفِقْهُ كَيْمَا يُعْدَمَ ٱلسَّقَطُ لَمَا تَحَصَّلَ شَيْءٌ فِي ٱلْغَرَابِيلِ [18]

Farzlarda kaza ne zaman vâcip olur? Kaza, fazilette edâ gibi olur mu?

İslâmiyette oruç da namaz gibi farzdır. Her farzın, her amelin en büyük rüknü niyettir. Oruçta niyet, oruç gibi farzdır.

İnsan, müslüman olmak sıfatiyle, her farzı en samimi, en ciddî ve en temiz niyetle edâ eder. Her amelde hüsn-ü ihtiyarın, samimi davranışın bulunması ve zorla îfâdan bir izin bulunmaması, en mühim husus ve en muteber şarttır.

---

(18) "Eğer fıkhın içindeki gereksiz kısımları kalburlanacak olursa kalburda hiçbir şey kalmaz."

Buna göre oruçta, kefâretin cezâ olmak sıfatiyle meşruᶜiyeti mümkün değildir. Oruç kalırsa kazası vâcip olur. Nitekim her farzın kazası vâciptir. Kazanın vücûbiyeti, Şâriᶜ Kerîm'in bize en büyük müsamahası, gayet büyük keremi ve lûtfudur.

Farz terk kılınmışken eğer ısrarla, kasden terk kılınmamış ise kaza, şeref-i edâyı tedarik eder. **"Şeref-i vakit geçti, tedarik kılınamaz!"** demek, gayet geniş rahmet-i ilâhiyeyi dondurmak gibi bir söz olur.

Oruç farzdır ve onun farzlığı gayet te'kitlidir. Oruç, İslâmiyet'in en büyük bir rüknüdür. Bununla beraber oruçta ruhsatlar son derece geniştir.

Oruç, vücudumuza istirahat vermek için değil bilâkis ruhumuzu terbiye için iyi ve güzel bir ibâdettir. Gayet faydalı ve şerᶜî bir tedbirdir.

İslâmiyetin en büyük fazileti, diğer dinlerde bulunmayan ülviyeti, bütün ihtiyaçlarımızı karşılaması ve en geniş müsaadesinin bulunmasıdır.

Hakikî bir müslüman, bütün ibâdeti en büyük faaliyetle, gönül dolusu arzu ile edâ eder. Hakikî din, insanın bütün ibâdetlerini emniyetli imânına emanet eder.

لِكُلٍّ صِنْفٍ مِنَ الأَصْنَافِ دِينُهُمْ   وَلِيَ دِينٌ شَرَعَ اللّٰهُ فِي الْقِدَمِ [19]

(19) "Her sınıf insanın kendi dini vardır. Benim de Allah'ın kıdemde yarattığı dinim var."

SON SÖZ

Oruç meselesinin, burhanıyla beraber dört beş sayfada tamamlanabilecek bir mesele olduğunu biliyorum. Lâkin bu kitabın te'lifine başlamadan önce meseleyi, bu konuya toplu bir bakış bakmak suretiyle tasavvur ettim. Hâsıl olacak faydalara rağbet edip bazı meselelerde biraz genişlemeyi münasip buldum. Kalemi alarak kitapta yer alacak meseleleri topluca not ettim. Mehdî hakkında ilim ehlinin fikirlerini ve kendi mütalâamı beyan edecek olmuştum. Avrupa âlimlerinin Mehdî meselesinde yanlış fikirlerini, bizim dervişlerimizin hata ve hayâllerini, İslâmiyetin istikbâline dair hadis kitaplarında nakil edilegelmiş **"fiten hadisleri"**nin hakikatlerini beyan edip küçük ise de benim için ehemmiyeti büyük olan bir fayda sağlayacak olmuştum. Fakat bu saatte o meseleyi tafsilâtiyle yazmaktan ya ben âcizim, yahut kitabın hacmi veyahut zaman ve mekân müsaade etmiyor. Fakat umulan faydadan mahrum kalmamak için, burada Futûhat Mekkiye'den de birkaç satır nakledeyim. Muhyiddin Hazretleri, Futûhat Mekkiye'sinin 3. cildinde ve 364. sayfasında diyor ki:

"إِنَّ لِلّٰهِ خَلِيفَةً يَخْرُجُ ، يُظْهِرُ مِنَ الدِّينِ مَا هُوَ الدِّينُ عَلَيْهِ فِي نَفْسِهِ
مَا لَوْ كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ لَحَكَمَ بِهِ يَرْفَعُ الْمَذَاهِبَ
مِنَ الْأَرْضِ فَلَا يَبْقَى إِلَّا الدِّينُ الْخَالِصُ . أَعْدَاؤُهُ مُقَلِّدَةُ الْعُلَمَاءِ أَهْلِ
الْاجْتِهَادِ ، لِمَا يَرَوْنَهُ مِنَ الْحُكْمِ بِخِلَافِ مَا ذَهَبَتْ إِلَيْهِ أَئِمَّتُهُمْ .
فَيَدْخُلُونَ كُرْهاً تَحْتَ حُكْمِهِ خَوْفاً مِنْ سَيْفِهِ وَ صَوْلَتِهِ ، وَ رَغْبَةً فِيمَا لَدَيْهِ [1]

---

(1) "Futûhat Mekkiyye", c. 3, s. 364: "Allah'ın ileride gelecek ve içindeki hakiki dini ortaya atacak ve bizzat (S.A.) Efendimiz bu hayatta bulunsaydı onun dediği gibi hükmedecek olan bir halîfesi vardır. Yeryüzünde mezhepleri kaldıracak ve orada ancak temiz dinden başka bir şey kalmayacaktır. Onun düşmanları, ictihat ehli olan âlimlerin taklitçileridir; çünkü bu bilginler, o halifeyi imamlarının gittikleri yolun gayriyle

3. cildin 374. sayfasında ise şöyle diyor:

وَإِذَا خَرَجَ هَذَا ٱلْإِمَامُ ٱلْمَهْدِيُّ فَلَيْسَ لَهُ عَدُوٌّ مُبِينٌ إِلَّا ٱلْفُقَهَاءُ خَاصَّةً فَإِنَّهُ لَا يَبْقَى لَهُمْ رِيَاسَةٌ وَلَا ٱمْتِيَازٌ عَنِ ٱلْعَامَّةِ • بَلْ لَا يَبْقَى لَهُمْ عِلْمٌ بِحُكْمٍ إِلَّا قَلِيلٌ • وَيَرْتَفِعُ ٱلْخِلَافُ مِنَ ٱلْعَالَمِ فِي ٱلْأَحْكَامِ بِوُجُودِ هَذَا ٱلْإِمَامِ • وَلَوْلَا أَنَّ ٱلسَّيْفَ بِيَدِ ٱلْمَهْدِيِّ لَأَفْتَى ٱلْفُقَهَاءُ بِقَتْلِهِ • وَلَكِنَّ ٱللَّهَ يُظْهِرُهُ بِالسَّيْفِ وَٱلْكَرَمِ. فَيَطْمَعُونَ وَيَخَافُونَ وَيَقْبَلُونَ حُكْمَهُ مِنْ غَيْرِ إِيمَانٍ بَلْ يُضْمِرُونَ خِلَافَهُ وَيَعْتَقِدُونَ فِيهِ إِذَا حَكَمَ فِيهِمْ بِغَيْرِ مَذْهَبِهِمْ أَنَّهُ عَلَى ضَلَالَةٍ فِي ذَلِكَ ٱلْحُكْمِ لِأَنَّهُمْ يَعْتَقِدُونَ أَنَّ زَمَانَ ٱلْاجْتِهَادِ قَدِ ٱنْقَطَعَ ، وَمَا بَقِيَ فِي ٱلْعَالَمِ مُجْتَهِدٌ وَأَنَّ ٱللَّهَ لَا يُوجِدُ بَعْدَ أَئِمَّتِهِمْ أَحَداً لَهُ دَرَجَةُ ٱلْاجْتِهَادِ • وَأَمَّا مَنْ يَدَّعِي ٱلتَّعْرِيفَ ٱلْإِلَهِيَّ فِي ٱلْأَحْكَامِ ٱلشَّرْعِيَّةِ فَهُوَ عِنْدَهُمْ مَجْنُونٌ فَاسِدُ ٱلْخَيَالِ لَا يَلْتَفِتُونَ إِلَيْهِ • فَإِنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَسُلْطَانٍ ٱنْقَادُوا إِلَيْهِ فِي ٱلظَّاهِرِ رَغْبَةً فِي مَالِهِ ، وَخَوْفاً مِنْ سُلْطَانِهِ ، وَهُمْ فِي ٱلْبَاطِنِ كَافِرُونَ بِهِ •[2]

---

hükmettiğini göreceklerdir. Kılıcından ve kudretinden korkacaklarından dolayı onun bilgisine de arzu göstererek, istemeseler bile onun emrine gireceklerdir."

(2) Aynı eser, c. 3, s. 374: "Bu imam El-Mehdî ortaya çıkarsa onun sert düşmanları özellikle fakihler olacaktır; zira o çıktığı takdirde âlimlerin âmme üzerinde hükmü, imtiyazı kalmayacaktır. Kendilerinde hükmedilecek ilimden ancak çok az bir şey bulunacaktır. Bu imamın çıkışıyle ahkâm iddiasında bulunan âlimin ihtilâfı, ortadan kalkacaktır. Eğer kılıç ve kuvvet El-Mehdî'nin elinde bulunmazsa fakihler onun öldürülmesini emredeceklerdir. Fakat Allah onu kılıç ve aynı zamanda keremle ortaya çıkaracaktır. Ulema bir taraftan tamah ederken diğer taraftan da ondan korkacak ve inanmadan, içlerinde başka inanç olduğu halde, onun hükmünü kabul edeceklerdir; çünkü onlar, El-Mehdî'nin kendilerine kendi mezheplerinin dışında kalan hükümle hükmetmesine bakarak onun dalâlette olduğuna hükmedeceklerdir. Onlar, ictihat zamanının kapanmış olduğuna, cihanda hiçbir müctehidin kalmadığına ve Allah'ın bu imamlardan sonra ictihat derecesine yükselen hiç kimseyi yükseltmeyeceğine inanmaktadırlar. Lâkin şer'î ahkâmlarla ilâhî tarifi yapan kimsenin onlarca deli, hayâli bozuk ve kendisine iltifat edilmez bir kimse olduğuna inanırlar. Eğer o, paralı ve kuvvetli olursa onun malına tamahla ve kuvvetinden korkarak, içlerinden ona inanmadıkları halde, ona boyun eğerler."

Bu sözleri buraya aktarmaktaki maksadım, anlaşılmış olsa gerektir. Bir gün ortadan kalkacak olan mezheplerin İslâm şeri^catinde nisbetleri, yerleri de görülmüş olsa gerektir. Hakikatın, gerçeğin adamlariyle o zamanın fakihlerinin, hukukçularının muameleleri böyleydi. Lâkin hukukçuların o muameleleri, hakikat ehlinin azimlerine zarar ve hareketlerine durgunluk verebilecek değildir.

Allah'ın rahmet-i ilâhiyesinden ümid kesmemek, Allah'ın hazinelerinde bulunan şeylere imrenmek, tamah etmek ve elde mevcut olan şeylere şükretmek, mü'minin en güzel halidir.

Allah, ihlâs kapılarını çalan insanlara hakikat nurunu elbette keşfeder. Allah'ın rahmet-i ilâhiyesi kadar geniş, insan kadar harîs, insanın iradesi kadar güçlü, ictihadı kadar galip, ameli kadar bereketli, doğru emeli kadar faydalı, meşguliyeti kadar sevaplı, fikri kadar süratli, aklı kadar mühtedî, Kur'ân-ı Kerîm kadar cami^c, İslâmiyet kadar yüksek, hakikat kadar matlup, Hak kadar güzel ve güzellik kadar sevimli bir şey bulunmaz.

Bu güzel hususların her birine ben de meftunum. Burada imân yardımiyle, emel sevkiyle, Kur'ân-ı Kerîm'in dâvetine icâbet edip hareket ettim.

İslâmiyeti kelâm bilgisizliklerinden temizlemek, mukaddes şeri^cati mezhep rivâyetlerine üstün tutmak, Kur'ân-ı Kerîm'i bir kenara itilmiş olmaktan çıkarmak gibi maksatlar, benim en büyük gayelerimdendir.

Bu gayeler ve maksatlar, seçme yoluyle ve iktidar dâvâsıyle iltizam kılınmış gaye ve maksatlardan değildir. Bilâkis ahvalin lisan beyaniyle tâyin edilmiş, İslâmiyetin telkinleriyle ve imân kuvvetiyle iltizam kılınmış maksatlar cümlesindendir. **Hayatta âcil ihtiyaç, en büyük kahir ve en büyük saiktir.** İşte o maksatlarım, en büyük maksat değil fakat en büyük ihtiyaçtı. İhtiyaç büyüklüğü, ihtirasın kuvvetliliği, zayıfları da güçlü kılar. Ruhsuzlara ruh ve tembellere hareket verir. İhtiyaç dakikalarında, mecburiyet saatlerinde her insan ileri atılır. Yolun uzunluğuna ve vesilelerin ağırlığına bakmaz. Mecburiyet, hareketi daima maksada ulaştırır.

أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ [3]

Benim de bu gayelere ve maksatlara doğru hareketim ve yönelmem, mecburiyet hareketi idi. Evet, kabiliyetime nisbetle bu

(3) En-Neml/62: "Yoksa O, darda kalana kendisine yakardığı zaman karşılık veren mi, başındaki sıkıntıyı gideren mi?.."

pek ağır işti. Lâkin şu fanî hayatın en büyük lezzeti de maksat yolunda rastlanan ve karşılaşılan ağırlıklara üstün gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen Zulkarneyn kıssasından en büyük hisse de bu olsa gerektir.

إِنَّ اللَّبِيبَ كَذِي الْقَرْنَيْنِ شِيمَتُهُ مَا يَنْقَضِي سَبَبٌ إِلَّا ابْتَغَى سَبَبَا 4

Nebiy Muhterem Musa (A.S.) Hz.'lerinin El-Kehf sûresinde zikr kılınmış büyük, ibretli ve gayet güzel kıssasından en büyük maksat, لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا 5 ve وَآتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا 6 gibi âyet-i kerîmelerin irşadları olsa gerektir.

Tahsil yoluna çıkıp da dönemeyen nice yiğitleri, öğrencilik ümit ve emeliyle uzun seferlere çıkmış olan nebiyleri ve en büyük himmetle futûhat ve islâh kasdiyle tüm yeryüzünü yormuş olan normal bir kulun Kur'ân-ı Kerîm'in sûrelerinde zikredilmesi de bu maksatla tahakkuk etmiş olsa gerektir. Bu sûre, büyük camilerde her hafta cemaat huzurunda Cumadan önce okunmak ve mü'minlerin kalplerine ümit ve emel vermek mülâhazasiyle indirilmiş olsa gerektir.

Milletin çocuklarına ve öğrencilerine emel büyüklüğü ve himmet yüksekliği, herhalde gerektir.

BUGÜNKÜ DURUMA DÜŞMEMİZİN ANA SEBEPLERİ

Derviş ruhanîler ve kalender üstadlar elinde terbiye kılınagelmiş millet çocuklarında en eksik olan taraf, emel yokluğu, himmet gevşekliği, ruhsuzluk ve ileriye atılma noksanlığı ve cesaretsizliği yönleridir. Emel büyüklüğü, hayâlperestlik demek değildir. Mağrurluk demek de değildir. İki arada sonsuz fark vardır.

Son asırlarda; 1) ᶜAbid hukukçuların, 2) Bilgisiz müfessirlerin, 3) Dalgın muhaddislerin, 4) Aldatıcı vâizlerin, 5) Kurnaz meddah-

(4) "Akıllı, ahlâkında Zu'l-Karneyn gibidir. Bir sebep geçer geçmez hemen ikinci bir sebep daha arar."

(5) El-Kehf/61: "Ben iki denizin birleştiği yere ulaşmaya, yahut yıllarca yürümeye kararlıyım."

(6) El-Kehf/63: "Azığımızı çıkar, andolsun bu yolculuğumuzda yorgun düştük."

ların, 6) Satılık şairlerin, 7) Uydurucu kurt sofuların, 8) Dalkavuk bilginlerin, 9) Tarikatçı şeyhlerin, 10) Falcı duahanların, 11) Bencil pîrlerin, 12) Kelâm safsatalariyle ömürleri ve dinleri yitirilmiş üstadların, 13) Gevşeklik, tembellik yollarına mal vakfeden mezar kulları vâkıfların, 14) Ahlâk-ı İslâmiyeyi miskinlik ve zilletlik felsefesine çevirmiş ufak kalemlerin, 15) Bütün yalanları, en kahredici işsizlik ve ataleti her hafta mü'minlere telkin eden hatiplerin, 16) Vücutları, dimağları ve kalpleri tahrîb eden medreselerin, 17) Gönüllere temizlik, canlara rahatlık ve ruhlara faaliyet vermek gerekirken tamamiyle aksine hizmet eden mescidlerin, imamların, 18) Büyük faydalar mülâhazasıyle va'z kılınmış meşruiyatı ve rükünleri Şâri'in rızası hilâfında yolsuz istimallerin ve edâların, 19) Ailelerde ve haremlerde din ve edep olmak sıfatiyle korunagelmiş durumların, şu ondokuz veya daha fazla sebeplerin etkisiyle İslâm âleminde ahlâk-ı İslâmiye, bozulup tamamiyle yitirilmiştir. Her kemâl, zıddiyle tersiyle tefsir kılınıp öldürücü sıfatların her biri, imân kuvvetiyle fazilet gibi telâkki kılınmıştır.

1) **Âyet-i kerîmelerde ve hadîs-i şerîflerde övülmüş olan tevekkülü, âcizlikle ve işsizlikle tefsir kılıp İslâm milletini miskinlik, fakirlik, esirlik ve kölelik yollarına zorla sevkettiler.** Hesapsız hazain-i ilâhiye, onların ellerinde zayi oldu. Meskenete vurulma sonunda izzet yerine zillet geldi...

2) İmânda ehemmiyeti yok olan kaza ve kaderi, imânın en büyük rükünlerinden hesap ettikten sonra kaza ve kaderi son derece yanlış tefsirlerle İslâm ehlinin gönüllerini emelden, ellerini amelden ve ayaklarını hareketten engellediler. İftira ve şaşırtma yoluyle kendi çıkarlarını düşünerek ve **"Allah'ın hükümlerine razı olmak" ifadesini ileri sürerek bu yönü istismar ettiler.** Süslü ifadelerle bunu tezyin kılıp imânın rüknü sıfatıyle gösterdiler.

3) **Fikirdeki hürriyeti hem de fikiri, "küfürdür" dediler de** cahiliye devrinde kızlarını diri diri gömen bedevîler gibi **islâm ehlinin akıllarını ve fikirlerini öldürdüler.** Bedevîlerin cahiliye devrinde kızlarını öldürmeleri, zilletten kaçmak sebebiyle idi. Fakat akılları katletmek, en büyük zilletin en kuvvetli sebebi oldu. Dimağın felce, atalete uğraması sebebiyle İslâmiyetin ruhunu korkunç bir durgunluk bastı...

4) Gözlerimizi cemâlden, kulaklarımızı musikiden, güzel şarkılardan ve ellerimizi güzel sanatlardan yasakladılar da **kalpledimiz yüksek duygulardan, mukaddes en lâtif şuûrlardan yoksun kaldı.** Güzel, hem de nefis şeylere karşı rağbet zayıfladıkça gönüllerimiz

de küçük ve ehemmiyetsiz şeylere yöneldi. **Rahatımızı, ya işsizlikte ya da sefahette arar olduk...**

5) Selâma durmak, zillet dizleri üstüne meskenet elleri koyup oturmak, susmak, baştan kuş uçurmayacak kadar cansızca hareketsiz kalmak, gelip giden saatlerde rükû' selâmları vermek ve ayağın toprak ve tozlarını kulluk başı üzerine almak gibi **en ufak durumları "edep, işte budur" dediler de müslüman yavrularını miskinlik ve kölelik ruhuyle terbiye eder oldular.** Çocuklarda himmet, ileriye atılma ve faaliyet izleri kalmadı. İzzet ve haysiyet ruhu, tamamiyle söndü.

6) **Küçüklüğü alçak gönüllülük, zilleti sabır, rızayı itaat, boş boğazlığı fesahat gibi gösterirken cesareti cünun, hamiyyeti hamakat, vakarı, ağırbaşlılığı kibir, izzeti tekebbür, vesveseyi ihtiyat, keremi israf, cimriliği iktisat, hemen işe girişmeyi sürat, tembelliği yavaşlık ve yarışmayı haset diye vasıflandırdılar.** Her fazileti tersiyle, her rezâleti de zıddiyle tefsir kılıp İslâm ahlâkını bozdular, mü'minleri öldürücü sıfatların her biriyle âdetlendirdiler. İslâm ehlinde duygu ve şeref kalmadı...

7) Kadın ve kız meselelerinde, aile durumlarında kendilerinin tabiatlarını ve zayıf tedbirlerini mukaddes dinin geniş ve güzel hükümlerinden öne alıp **ya saygı, ya da merhamet tarikiyle muamele gerekirken** hakaretle, hem şiddet yollariyle kadın ve kızlara muamele eder oldular. Kadın, ev hanımı ve erkeklerin kardeşi sıfatiyle değil mutfak işçisi ve erkeklerin yalnız yatağı gibi itibar kılınır oldu. Heyet-i ictimaiyede kadın ve kızların mevcut ehemmiyetlerine bakışları, herhalde şehvet-i hayvaniye duygusuyle, su-i zan gözüyle ve töhmet yoluyle idi.

İtibarsız cariyeler, kadın köleler gibi saygısız, hukuksuz ve hiyânet eder gibi güvensiz kalmış kadın ve kızların ruhlarında izzet ve şeref hissiyatı, tabiatlarında istiklâl, hürriyet ve emanet fazileti kalmadı.

Mağlûbiyet ruhuyle terbiye kılınagelmiş kadın ve kızları, "görürsen **üzerlerine saldır!**" usûliyle beslenegelmiş erkeklerden korumak için, kadın ve kızları ev duvarları arasına ebedî surette kapatmak ve yüzlerine peçe, perde örtmek tedbiri yaratıldı.

Son derece zayıf olan bu tedbir, kadın ve kızları en zelil ve en zayıf yaratık derecesine indirdi. **Akıl ışığı söndü, kalp de öldü. Gönülde hürriyet ve istiklâl aşkları, emanet ve izzet duyguları kalmadı.** Kadın ve kızlar, hem dinî, hem de edebî terbiyeden mahrum

kaldılar. Aile pâkliği, kadın ve kız iffeti, yüz perdesi gibi en zayıf bir tedbirle korunmak zarureti hâsıl olacak kadar aşağı derecelere indi. İffetin kıymeti, birkaç kuruşluk perdeden ibaret oldu. İffet, fazilet olmak şerefinden çıktı. Mahbusluk ve örtünme kuvvetiyle ilzam kılınan, hem de gayet zayıf bir bağ oldu. Yüzden perdeyi sıyırmak, haneden ayakla çıkmak ne kadar kolay ve ne kadar normal bir hal ise iffeti feda etmek hareketi de o kadar âdî, o kadar ehemmiyetsiz ve mesuliyetsiz bir hareket olabilmek derecesine geldi.

Kadın ve kızların yani annelerin bütün durumları, ahval-i ruhiyeleri ve ahval-i akliyeleri, çocuklara intikal edip İslâm ehli, her yerde her yönden geriledi ve din inancı zayıfladı. Ulûm, maarif, sanayi ve siyaset âlemlerinde İslâm ehlinin zerre kadar ehemmiyeti kalmadı. Çocuklarda faaliyet ve ruh yokluğu, kalp zayıflığı, akıl kıtlığı, İslâm âleminde erkek yokluğu, bir sebepten doğan müteaddit eserler gibi, ailede kadın ve kızların yani annelerin hallerinden ileri gelmiştir.

Bir millet, anne nüshası, örneği olur. Çocuk, anne ve babasının olgunluklarına ve kusurlarına vâristir. Yalnız ata ve anasının değil, belki ailede, nesilde ve millette bulunan olgunlukların en mühimlerini de çocuk haiz olur.

اَلْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا.
كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ [7]

Pâk asıldan, sünnet-i ilâhiye hükmüyle pâk çocuk gelir. Asıl habîs olursa o asıldan faydası olmayan diken çıkar. فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ [8] Yani çocuk hem babasında, hem de ailede ve nesilde bulunan hallerin her birisine vâris olur. Ailede bulunan riyaset ruhu ve velâyet kuvveti, çocuklarda görülür.

Bu hal, bir sünnet-i ilâhiyedir ve bir adl-i ilâhîdir. Hikmet iktizasiyle devam eden ve bozulmayan büyük bir ilâhî kanundur. "Tarih-i Mukaddes"te nakil kılınagelen kıssa ata ve ananın günahiyle çocuklarını sorumlu tutmak hikâyesi, o büyük kanunun gayet güzel bir tercümesi olsa gerektir.

---

(7) Al-A'râf/57: "Toprağın iyisi Rabbinin izniyle bitkisini, çorak toprak ise kavuruk bitki çıkarır .Şükredecek bir kavm için âyetleri böylece tekrarlarız."

(8) Meryem/5-6: "... Bana katından bir oğul bağışla ki bana ve Ya'kub oğullarına mirasçı olsun."

Kadın ve kızların sosyal hayattaki durumları ve dereceleri, annelerinin ailede ehemmiyetleri ve itibarları nasıl ve ne kadar ise bir milletin, milletler arasında itibarı da, ehemmiyeti de o kadar olur.

اَلْجَنَّةُ تَحْتَ اَقْدَامِ اَلْاُمَّهَاتِ [9] Bu hadîsin yorumu: Milletin saadeti, annelerin muhteremliği, büyüklüğü ve rızasıyle olur.

Benim nazarımda milletimizde mevcut olan kusur ve kusurundaki sosyal sebepler şunlardır: **"Şura Dergisi"** sayılarının birisinde, bugünkü durumlarımızın sosyal sebepleri hakkında gayet büyük bir mesele arz kılınmıştı. Hastalığı, hastaların kendilerine söyleten bir tabip gibi üstâd-ı muhterem Rıza Efendi Hz.'leri şüphe yok ki hikmet yoluyle hareket ederdi. Ben inanç ve islâm hukuku meselelerinde delil aramak zahmetlerini iltizam edebilirim ve isabet şerefine de, elbette rağbet ederim. İctihad ehlinin en büyüklerine de muhalefet edersem ederim. Lâkin "Şura Dergisi" sayfalarında serd kılınmış olan mesele gibi ehemmiyeti büyük bir sosyal konu arz kılınırsa ben tabiatiyle sükût ederim. Meselenin büyüklüğü, gözümün önünde canlanır ve beni bir korku alır. Yazan kalemleri okurum. Cevap verenleri dinlerim. Hastalık açık surette görülür ve onun küçükleri de büyükleri de ortaya çıkar. Bundan sonra ben de sebeplerini ararım.

Bana kalırsa bizde millet çocuklarında en öldürücü hastalık, emel yokluğu, ileriye atılış eksikliği, cesaretsizlik, ümitsizlik, himmetsizlik ve kardeşlerimizin kendilerine olan güvensizlik hastalıklarıdır. Her biri miras olmak tarikiyle, analardan çocuklara geçmiş olan ruhî hallerdir. Zaman annelerimizi islâh ederse çocukları da, elbette sağ olurlar, sağlıklı yetişirler.

Geleceğimize ümit gözüyle bakalım. Bu zaman, aklımızı ve kalbimizi evhamdan ve vesveselerden temiz tutup ellerimizi ve ayaklarımızı taklit bağlarından kurtaralım. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlercesine mütalâa edelim. Hadîs-i Nebevîleri tamamiyle hıfzedelim. Kur'ân-ı Kerîm'in, Şâri[c] Kebîr'in irşadiyle hareket edersek âlem-i medeniyette ehemmiyeti kaybolmuş olan İslâm şeri[c]atini, inşaallah ihya ederiz.

Öğrencilere tavsiyem şudur: **Allah İslâmiyeti nesh etmemiş ise bir vakitler gelmiş olan Ebû Hanîfelerin, Mâliklerin, Buharî ve Muslimlerin, belki, daha büyükleri gelebilirler. Bu emel, Kur'ân-ı Ke-**

---

(9) Hadîs: Keşfu'l-Hafa', s. 1078; En-Nesaî ve İbn Mâce: "Cennet, annelerin ayaklarının altındadır."

rîm'in gerçek müjdesiyle sağlanmış güzel bir ümittir. Gurur değildir bu, hayâlperestlik de değildir. Bilfarz gurur olacak olursa ne zarar gelir?

İzzet veren gurur, zillet veren küçük hakikatlerden milyonlarca daha değerlidir. İslâmiyeti asîl genişliğiyle ve ülviyet kudsiyesiyle göstermek emeli, beni coşturdu. İktidarımı bana tembih edebilecek zevat bulunabilirse de emelimi, rağbetimi ve ümidimi sınırlayabilecek zevat yoktur.

İnsan hareket ederken, Allah'ın nihayetsiz ve hususiyeti yok olan "Rahmet-i ilâhiye"si hazinelerine gider iken iktidariyle değil, emeliyle ve rağbetiyle gider. İhtidâ, iktidar eseri değil bilâkis ictihat sonucudur.

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ 10

(10) El-Ankebût/69: "Amma bizim uğrumuzda cihad edenleri, elbette yollarımıza eriştireceğiz. Allah şüphesiz iyi davrananlarla beraberdir."

ESERDE GEÇEN ÖZEL İSİMLERİN ALFABETİK FİHRİSTİ*

— A —

(*) .../... şekilde bölüden önceki rakam sayfayı, sonrakisi de satırı veya satırları gösterir.

— B —

— C —

— Ç —

— D —

— E —

— F —

— L —

— M —

— N —

— O —

— Ö —

— P —

— R —

— S —

— Ş —

— T —

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sayfa	Satır	YANLIŞ	DOĞRU
4	26	Tverat	Tevrat
24	12	..... اشْتَرَوْا	.... اشْتَرَوْا
39	21	Bu söz âlem-i vücudun...	22-26. satırlar, 40. sayfadaki 5. satırdan sonraya alınarak okunacaktır.
39	27	Futûhât Mekkiyye...	40. sayfadaki 5. satırdan ve oraya alınacak türkçeden sonra okunacaktır.
47	1—5	....	46. sayfadaki son paragrafın önüne alınacaktır.
49	25	...kadılar...	Kadîler...
87	12	Kur'ân-î Kerîm'de...	Kur'ân-ı Kerîm'de...
102	16	...bulunabileeck...	...bulunabilecek...
113	13	...elbett egerekir	...elbette gerekir
116	11	.... سَفَرٌ	سَفَرٍ
122	33	...yitirdiler...	...kazandılar...
127	26	...cümhûrun...	...cumhûrun...
146	33		Satırın sonuna **Lisanu'l-ᶜArab** eklenecek
149	33	O'nu yüceltmenizi, O'na şükretmenizi ister.	154. notun devamıdır
150	11	...geceleri,	...geceler,
166	14	..... السَّمَ،	.... السَّمَا، şekliyledir, baskı esnasında *kelime kazaya uğramıştır.*
166	15	..... سُكْرٌ•	.... سُكَّرٌ şekliyledir, baskı esnasında kelime kazaya uğramıştır.
169	14	..... وَلَا تُكْرِهُوا	Bazı nüshalarda (لَا) edatı, baskı esnasında kazaya uğramıştır.
172	11	...sonra olmamak:	...sonra olmaması:
175	14	.... أَنَّمَا	إِنَّمَا
201	21—22	kur'ân-ı....ahkâm-ı	Kur'ân-ı Kerîm, tarihî hakikatleri sünnet-i ilâhiye diye adlandırıp...
204	12	.... أَنْ أَرَى	أَنْ أُرَى
209	1	.... فَمَنْ	وَمَنْ
209	2	94-98.	116-121.
209	4	99.	122.
209	21	...ecirden mahrum kalmışlardır.	...ecirleri kazanmışlardır.
209	31	...bir sebeptir dedi. Bu ise	...bir sebeptir dedi. Bunun üzerine oruçlarını bozdular. Bu ise...
210	24	vak	vakit
215	18	...sarfetik,	...sarfettik.
218	19	.... أَوْ يَقُولُ	أَوْ يَقُولَ
220	20	.... تَدَمٌ.......	تُدَمُ.......